

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTITUTU

ELMİ ƏSƏRLƏR

2010, cild 32

SCIENTIFIC WORKS
OF THE INSTITUTE OF HISTORY NAS OF AZERBAIJAN
2010, volume 32

ТРУДЫ
ИНСТИТУТА ИСТОРИИ НАН АЗЕРБАЙДЖАНА
2010, том 32

1947-ci ildən
nəşr olunur

32/2010

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
A.AşBakıxanov adına Tarix İnstitutu Elmi Şurasının
Qərarı ilə çap olunur

Baş redaktor:

Yaqub MAHMUDOV

AMEA-nın müxbir üzvü

Redaksiya heyəti:

Akad. Nailə **VƏLİXANLI**, akad. Teymur **BÜNYADOV**,
AMEA-nın müxbir üzvü Oqtay **ƏFƏNDİYEV**
akad. İsmayıl **HACIYEV**,

t.ü.f.d. Tofiq **BABAYEV** (məsul katib), t.ü.e.d. İradə **BAĞIROVA**,
t.ü.f.d. Cəbi **BƏHRAMOV** (baş redaktorun müavini),
t.ü.e.d. prof., Həsən **ƏLİBƏYLİ**, İradə **ƏLİYEV**A (buraxılışa məsul),
t.ü.e.d. prof., Şahin **FƏRZƏLİYEV**, t.ü.e.d. Qasım **HACIYEV**,
t.ü.f.d. Hacı **HƏSƏNOV**, t.ü.f.d. Ədalət **QASIMOV**,
t.ü.f.d. Nigar **MAKSVEL**, t.ü.f.d. İsrail **MƏMMƏDOV**,
t.ü.e.d. prof., Adil **MƏMMƏDOV**,
t.ü.f.d. Göhər **MƏMMƏDOVA** (elmi katib),
t.ü.f.d. Elmar **MƏHƏRRƏMOV**, t.ü.e.d. Tamilla **MUSAYEVA**,
t.ü.e.d. prof., Tofiq **MUSTAFAZADƏ**, t.ü.f.d. Tofiq **NƏCƏFLİ**,
t.ü.f.d. Məryəm **SEYİDBƏYLİ**, t.ü.e.d. Kərim **ŞÜKÜROV**

$E \frac{1401030000 - 002}{T 2010}$

© AMEA, Tarix İnstitutu, 2010

ЭЛАМСКИЙ ГОРОД URUXA = ХУХНУР

Аллахверди Алимирзоев¹

Географическая номенклатура раннего Элама, отраженная в клинописных источниках, является одной из сложных в исторической топографии древнего Востока. Сложность исследования данной проблемы, главным образом, связана с письменной фиксацией названия эламских топонимов в чужеродной Месопотамской среде, применявшей одновременно и логографическую (словесную) и слоговую запись. Кроме того, отсутствие, на удивление, ряда топонимов (Аван, Барахше, Симаш, Мишине и др.) в самих эламоязычных текстах ещё более затрудняет их идентификацию. К числу таких относится название местности, которое в шумерских текстах досаргоновского периода передавалось посредством одной составной идеограммой, образованной путем комбинации знаков «Город» (URU) + «Вода» (A) [20, №38, 25; 3, №19].

Поскольку эта идеограмма передавала определенное географическое наименование, то она всегда сопровождалась детерминативом местности KI. Нет сомнения в том, что URUXA^{ki} являлось лишь чтением словесных знаков и вовсе не было названием самого топонима.

Поселение URUXA^{ki} впервые упоминается в текстах правителя шумерского города Лагаш Эаннатума (вторая половина XXV века до н.э.). В трёх его текстах сообщается о победе над союзными войсками Элама и Субарту, возглавляемыми царем города URUXA [3, 2; 8, 185, 40, 89; 4, 78-80].

Очередное поражение городу было нанесено Саргоном Аккадским (2316-2261 гг. до н.э.). Известны две датировочные формулы «год, когда Саргон разрушил URUXA^{ki}» [40, 101]. Старовавилонская копия этого текста подтверждает завоевание им упомянутого города во время похода в Барахше и Элам [40, 102; 34, 47; 8, 213].

Последний раз форма URUXA^{ki} засвидетельствована в тексте Шу-Суэна (2036-2028 гг.), согласно которому город был включен в состав Шумерского государства и управлялся урским наместником [23, 16].

Поскольку шумерские источники упоминали URUXA^{ki} исключительно в контексте с эламскими событиями, то его локализация не вызывала каких-либо разногласий. Этот город неоднократно фигурирует в хозяйственных текстах Лагаша досаргоновского периода (XXIV в. до н.э.) вместе с эламскими областями Сабум, Адамдун и Сузы [26, 34, nos. 82; 11, 212]. Все это позволяет локализовать URUXA в Эламе. Такая локализация подтверждается списком географических названий, обнаруженных в Абу-Салабихе, где URUXA назван «порогом (задвижкой, засовом) страны Элам» [40, 88].

Нам достоверно известно, что тот же географический эпитет применялся и для эламского города Хухнур. Речь идёт о двух датировочных формулах Ибби-Суэна

Allahverdi Nüsü oğlu Əlimirzəyev – AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun elmi işçisi

(2027-2003 гг. до н.э.). В одном из них Хухнур назван «задвигкой Элама», а в другом «задвигкой Аншана» [24, №№290, 292; 46, 146; 30, 176; 42, 38 в; 22, №16].

Факт обозначения одним эпитетом двух топонимов дает основание высказать два различных мнения. Согласно одному, связь жителей Двуречья с Эламом осуществлялась двумя путями: первый шёл через URUxA, а второй через Хухнур. Однако, анализ письменных памятников свидетельствует о существовании в III тыс. до н.э. лишь одного пути в Элам, шедшего из самого отдалённого, северо-восточного шумерского города Дер (совр. Бадра), что находится на расстоянии 220 км от Суз [8, 126; 12, 124, 154].

Земли южнее Дера не были пригодны для перехода, ибо были сильно заболочены. Следовательно, приходится согласиться со вторым предположением, заключавшемся в отождествлении URUxA^{ki} с Хухнуром. Но этому противоречит современная локализация этих номенклатур. Так, если локализация URUxA^{ki} в Дех-Луране (северо-западная часть Хузестана) не вызывает особых сомнений [40, 88], то Хухнур помещается по местоположению Аншана, в совершенно противоположном направлении.

До 70-х годов прошлого века многие исследователи локализовали эламскую область Аншан у совр. Даррей-Шахр в долине Сеймерре [17, 72; 7, 100]. Поэтому Хухнур предлагали искать севернее Сузианы. А.Кифишин, даже помещал его к югу от гор. Джебель-Карачок, между рек Большой и Малый Заб [10, 71].

Раскопки американских археологов в Тепе-Малиане, в 46 км. севернее от совр. города Шираз (провинция Фарс) в 70-х годах прошлого века подтвердили сомнений Э.Херцфельда и других исследователей относительно северной локализации Аншана [30, 170, 178]. Обнаруженные там эпиграфические памятники дали основание идентифицировать городище Малиан с древним Аншаном [45, 165; 47, fig. 1; 28, 115; 29, 103-104]. Поэтому Хухнур стали помещать восточнее от Суз. Так, по Э.Херцфельду Хухнур находился у современного Котали-Сангар, в 12 км. Северо-западнее Фахлиуна [30, 176-177]. В.Хинц идентифицировал его с современным Изехом (арабское название Маламир), [33, 19-20; 12, 76, 81, см. карта – схема Элама], а И.Хансман локализовал на месте совр. Танги-Кас, на равнине Байда [28, 118, 124].

Анализ титулов в письменных памятниках эламских правителей показывает, что названия «Элам» и «Аншан» выступали синонимами, т.е. были взаимозаменяемыми [43, 27; 30, 169; 48, 2, 4, 6]. Кроме того, дорога идущая из современного Бадра в Дех-Луран для жителей Двуречья открывала путь не только в Сузиану, но и на весь Элам, включая Аншан. Поэтому, эпитет Хухнура не может быть решающим при его восточной локализации. Напротив, военные сводки помещают Хухнур северо-западнее от Суз.

Название «Хухнур» впервые засвидетельствовано в аккадоязычной надписи (Hu-hu-un-ri) последнего царя Аванской династии Элама Пузур-Иншушинака (2205-2185 гг. до н.э.) [16, 156-158]. Текст перечисляет завоевания эламского царя в ходе крупномасштабного военного похода в северном направлении. Полагают, что

этот поход был направлен против кутийских племён, тревоживших шумерские города своими набегами. При этом, эламский царь выполнял свои обязанности, исходя из союзнического договора с Аккадом [32, 11; 12, 74; 15, 26-27; 1, 81, 313]. В своём тексте Пузур-Иншушинак хвастается завоеванием в течение семи дней 81 поселения, которые перечисляются по дальности расположения [40, 123]. После упоминания самых отдалённых (Silwan, Lani, Kutum и других), перечисляются Hunsir, Hahuir, Hunburseti, Hahrima, Halah, Rua, Kaššen, Wagun, Hitegu, Gugišha, Ki-maš, Hurtum, Huhunri, Hitegutim, Eaki-Urudu и др. Военные действия завершаются в Симашги, чей царь в знак покорности обнял ноги эламского царя [41, 8-13; 10, 71-72; 30, 175-176; 15, 26-27; 40, 201; 27, 40]. Большинство упомянутых названий не идентифицированы. Тем не менее локализация некоторых (Куту, Кашшен, Ху(м)урту, Кимаш, Симашги) севернее и северо-западнее от Элама давно установлены и никем не оспариваются. Следовательно Хухнура, засвидетельствованного в тексте рядом с этими поселениями, разумно искать в этом направлении [7, 117; 10, 69-70, 80].

В шумероязычных источниках Хухнур (Hu-uh-nu-ri) впервые упоминается в датировочных формулах Амар-Суэна (2045-2037 гг. до н.э.), разрушавшего в седьмом году своего правления этот город [46, 144; 10, 70; 40, 138]. Хухнур (Hu-uh-nu-ri) был разрушен, также при последнем царе шумеров Ибби-Суэне [8, 265; 10, 71; 40, 136, 138, 143]. Анализ военных сводок периода III династий Ура (последнее столетие III тыс. до н.э.) позволяет поместить Хухнур на крайнем северо-западе Элама [7, 117]. В некоторых текстах этого периода встречается последовательный перечень земель Ki-maš^{ki}, Hu-uh-nu-ri^{ki}, Si-u^{ki}, NINNI.ERIN^{ki} (=Susin^{ki}) [10, 71]. Третий топоним этого перечня передавался также в формах ^{lu}Su^{ki}, ^{lu}Su-a^{ki} [26, 24-26; 15, 32]. Исследования П.Штейнклера показали, что все эти формы применялись шумероязычными писцами для обозначения страны Симашги/Симаш [44, 198-201]. Следовательно Хухнур являлся связующим звеном между Кимашем (восточнее совр. Керкук) и Симашги (севернее совр. Хурремабад в Луристане). Путь Кимаш-Хухнур-Симашги пройдя вдоль реки Керхе в конечном счёте приводил в Сузы [12, 14].

В эламоязычных источниках Хухнур (Hu-h-[nu]-ur) упоминается всего один раз в тексте Шутрук-Наххунте (1185-1155 гг. до н.э.), повествующем о доставке из местности Аяхитек стелу в Сузы [35, №28А; 31, 39-40; 12, 122; 30, 177]. Судя по содержанию текста, Аяхитек находился в Хухнуре. Для доставки стелы было снаряжено войско, состоящее из 3415 (или 3685?) «лесных воинов». Во время похода были завоеваны Теода, Хашмар, Шахнам, находящиеся на пути в «страну стелы». Хашмар часто фигурировал в ассиро-вавилонских источниках и находился на водоразделе между Диялой и Керхе [7, 136, прим. 5]. Однако В.Хинц почему-то допускает существование другого Хашмара, якобы находящегося восточнее реки Карун, на дороге в совр. Исфахан [12, 111, 121-122]. Несостоятельность предложенных В.Хинцом локализаций устанавливается следующими аргументами.

1. В одном из фрагментов той же надписи Шутрук-Наххунте перечисляет полученную дань из Вавилонских городов Дур-Куригальзу, Сиппар, Аккад и Упу [35, №28, С I; 12, 124]. Это не результат очередного набега эламского царя на Вавилонию. Видимо, на обратном пути из «страны стелы» (Аяхитек-Хухнур) в Сузы эламиты вошли в Вавилонию.

2. В эламском тексте, о котором идёт речь, Шутрук-Наххунте дважды отмечает свой титул «царь Аншана и Суз». Это означает, что он владел огромной территорией от Суз до Аншана, находящихся на расстоянии свыше 480 км друг от друга. Если учесть, что отмеченный титул применялся намного раньше ещё предками Шутрук-Наххунте [14, 70, 76; 12, 86, 91, 111, 116], то неизвестно каким образом Хухнур, связывающий Сузы с Аншаном, ещё мог остаться не завоеванным.

3. Города, захваченные при походе за стелой, удастся идентифицировать с населенными пунктами, находившимися северо-западнее от Суз. Например, можно сопоставить A-a-hi-te-ik с Hi-te-gu победной надписи Пузур-Иншушинака.

Во время похода в Хухнур Шутрук-Наххунте подобно своему предшественнику Пузур-Иншушинаку использовал маршрут через Дех-Луранское плато. Разница лишь в том, что Шутрук-Наххунте возвращался в Сузы тем же путем, которым шёл. Однако его предшественник завершив военные действия в Симашги вернулся в Сузы не обходным путем через Хухнур, а следовал строго в южном направлении.

Последний раз Хухнур (Hu-un-nir) засвидетельствован в тексте Ашшурбанапала (669-631 гг. до н.э.) в, так называемом, «Цилиндре Рассама» под 640 г. до н.э. [30, 177-178]. По сообщению текста, в ходе военных операций на Сузском фронте ассирийцам удалось захватить 20 поселений Хухнура у верхних границ Хидалу [39, кол. V, строки 115-116].

Судя по «Цилинду Рассама» Хидалу граничил также с городом Башиме [39, кол. V, строка 117]. Этот город в форме Mi-si-me упоминается в двух идентичных по содержанию текстах Эаннатума после URUxA^{ki} [40, 89]. После разрушения этого города Ашшурбанапал сообщает: «При моем возвращении я захватил Сузы» [39, кол. V, строки 126-129].

Раскопки, проведенные в 1903 г. французскими археологами в Дех-Луране (городищи Муссиан, Фаррухабад, Алиабад и Хазине) хотя и не дали письменных памятников, тем не менее выявили древнейшую культуру крашеной керамики этого района, характерную для периодов Сузы А, В, С. Обнаруженные расписные сосуды разных форм с реалистическими сценами и геометрическими узорами ясно свидетельствуют о том, что этот район в этнокультурном отношении тяготел к Эламу [25, 59-149; 13, 221-224; 19, figs. 212-223]. Тепе-Муссиан являлся самым крупным древним поселением Дех-Лурана, размеры которого к середине III тыс. до н.э. достигали 14 га [18, 120, 135, 40; 95].

Поскольку на пути в Сузы шумеро-аккадские тексты по важности заметно отмечают URUxA^{ki}, то видимо именно с ним следует идентифицировать Тепе-Муссиан.

Идентификация URUxA^{ki} с Хухнуром допустима также по палеографическим и лингвистическим соображениями.

Считается, что придя в Двуречье шумеры застали там высоко развитую городскую культуру. Название народа, создавшего эту культуру, нам неизвестно. Ясно лишь то, что они дали названия древнейшим городам, этимологию которых не всегда удастся определить [9, 41, 43; 37, 75-80; 5, 583-584]. В ранних текстах, где ещё отсутствовали фонетические знаки, шумеры обозначали эти города разными способами. Первоначально это осуществлялось одним составным знаком. Например, Урук обозначался изображением главного храма на искусственном холме; Аккад рисунком двойного каменного сосуда; Марад символом тотемного животного – быка; Эреш схематической прорисовкой какого-то растения и т.д. [36, №№437, 195, 165, 359].

Названия некоторых населенных пунктов записывались в ребусной форме, указывающей на функциональное назначение общины. Например, город Ниппур обозначался группой логограмм EN.LIL.KI, дословно «место Энлиля», ибо, являлся центром общешумерского культа данного божества.

Учитывая сказанное, мы можем допустить, что URUxA^{ki} являлся силлабической записью, под которой подразумевался эламский пограничный город Хухнур. Этимология названия довольно проста: huhn<hun, что по-эламски означало «вода» [38, 145] + ugi «город», что закономерно передавался шумерами силлабической записью URUxA^{ki}, указывающей на местоположение города вблизи реки.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРЫ

1. Qədim Azərbaycan tarixi mixiyazılı mənbələrdə. Bakı, 2006 (Tərtib və tərcümə edəni, ön sözün və şərhlərin müəllifi S.Qaşqay). Bakı, 2006.
2. Yusifov Y. Qədim Şərq tarixi. Bakı, 1993.
3. Tosun M., Yalvaç K. Sumer dili və qrameri. I cild, Sumerce'den örnekler. Ankara, 1981.
4. Архипов И.С. Топоним «Субир/Субарту» в Месопотамии III – первой половины II тыс. до н.э. // Вестник Древней Истории, 2002, №4, 76-97.
5. Вайман А.А. О протошумерской письменности // Тайны древних письмен. Проблемы дешифровки. М., 1976, 578-585.
6. Дандамаев М.А. Политическая история Ахеменидской державы. М., 1985.
7. Дьяконов И.М. История Мидии от древнейших времен до конца IV века до н.э. М.-Л., 1956.
8. Дьяконов И.М. Общественный и государственный строй древнего Двуречья. Шумер. М., 1959.
9. Дьяконов И.М. Языки древней Передней Азии. М., 1967.
10. Кифишин А. Географические воззрения древних шумеров при патеси Гудеа (2162-2137 гг. до н.э.) // Палестинский сборник, 13(76). М., 1965, сс. 61-83.
11. Тюменев А.И. Государственное хозяйство древнего Шумера. М.-Л., 1956.
12. Хинц В. Государство Элам. М., 1977.
13. Чайлд Г. Древнейший Восток в свете новых раскопок. М.-Л., 1956.
14. Юсифов Ю.Б. Элам. Социально-экономическая история. М., 1968.
15. Юсифов Ю.Б. Ранние контакты Месопотамии с северо-восточными странами (Приурмийская зона) // Вестник Древней истории, 1987, №1, 19-40.
16. Barton G.A. Royal inscriptions Sumer and Akkad, New Haven, 1929.
17. Bork F. Flam // Reallexikon des Vorgeschichte, III, 1924, сс. 69-83.
18. Carter E., Stolper M.W. Elam. Surveys of political history and archaeology. Berkeley-London, 1984.
19. Gontenau G. Manuel d'archeologie Orientale, t. 1, Paris, 1927.
20. Deimel A. Šumerisches Lexikon, I Teil, Band I, Roma, 1925.

21. Deimel A. Šumerisches Lexikon, III Teil, Band I, Šumerisches Glossar, Roma, 1934.
22. Edzard D.O. Neue inschriften zur geschichte von Ur III unter Šusuen // Archiv fur Orientforschung, 19, 1959-1960.
23. Gadd C. Babylonia C. 2120-1800 B.C. // Cambridge Ancient History, vol. 1, 1963.
24. Gadd C., Legrain L., Smith S., Royal inscriptions. Ur Excavations Texts 1, London, 1928.
25. Gautier J.E., Lampre G., Fouilles de Mussian // Mémoires de la Délégation de Perse, t. 8. Paris, 1905, 59-149.
26. Gellb I. Hurrians and Subarians, Illinois, 1944.
27. Ghirschman R. L'Iran des origins a l'islam. Paris, 1951.
28. Hansman I.F. Elamites, Achaemeniens and Anshan // Iran, 1972. vol. 10, 101-124.
29. Hansman I.F. Anshan // Encyclopaedia Iranica, vol. 2, fasc. 2, 1986, 103-107.
30. Herzfeld E. The Persian Empire, Wiesbaden, 1968.
31. Hinz W. Elamisch hu-sa // Orientalia Nova Series, vol. 31, fasc. 1, 1962, 34-44.
32. Hinz W. Persia, c. 2400-1800 B.C. // Cambridge Ancient History, vol. 1, ch. XXIII, 1963.
33. Hinz W. Elamika // Orientalia Nova Series, vol. 32, fasc. 1, 1963.
34. Hirsch H. Die inschriften der Könige von Aqade // Archiv fur Orientforschung, №20, 1963, 1-82.
35. König F.W. Die Elamische Königsinschriften, Graz, 1965.
36. Labat R. Manuel d'épigraphie Akkadienne (Signes, Syllabaire, ideogrammes). Paris, 1952.
37. Lambert M. The name of Umma // Journal of Near Eastern Studies, vol. 39, №1, 1990, 75-80.
38. McAlpin. D. Proto-Elamo-Dravidian: The Evidence and its implications. Philadelphia, 1981.
39. Piepkorn A.C. Historical Prism inscriptions of Ashurbanipal. Chicago, 1933.
40. Potts D.T. The Archaeology of Elam. Formation and Transformation of an ancient Iranian state. Cambridge, 1999.
41. Scheil V., Legrain L., Textes élamites-semitiques (cinquième série) // Mémoires de la Mission Archeologique de Perse, t. XIV. Paris, 1913.
42. Schneider N. Die Zeit bestimmungen des Wirtschaftsurkunden von Ur III /// Analecta Orientalia, №13. Roma, 1936.
43. Speiser E. Mesopotamian Origins. The Basic Population of the Near East. Philadelphia, 1930.
44. Steinkeller P. On the identity of the toponims LU.SU(A) // Journal of American Oriental Society, vol. 108, 1988, 197-202.
45. Summer W. Excavations at Tall-I Malyan 1971-1972 // Iran, 1974, vol. 12, 155-180.
46. Ungnad A. Datenlisten // Reallexikon des Assyriologie, II, 1933.
47. Vallat F. Éléments de géographie élamite (Résumé) // Paléorient, t. 11, 1985, 49-54.
48. Vallat F. Suse et L Elam Recherche sur les grandes civilisations. Memoire №1. Paris, 1980.

A.N.Alimirzoev

THE ELAMITE CITY URUXA=HUHNUR

SUMMARY

In the sumero-akkadian sources XXV-XXIII B.C. dealing with intervention in the Elam mentioned settlement, which recording ideographically URUXA, literally “city+water”. This ideogramma is explained as “bolt of country Elam” in the early sumero-akkadian dictionary at the end of III millenaire B.C. This epithet is applied to Elamian city Huhnur too. “Khukhnur” originated from the elamian word huhn>hun “water”+sumarian uru “city, what concern of meaning URUXA. Elamite city Khukhnur (sumerian graphically URUXA) located in the Deh-Luran plain, at place of modern Tepe-Mussian, far from 60 km. N-W of the town Shush

A.N.Əlimirzəyev

ELAM ŞƏHƏRİ URUXA = HUHNUR

XÜLASƏ

Elamın tarixi coğrafiyası zəif öyrənildiyindən indiyədək yalnız paytaxt Suzun və Ansan vilayətinin yeri dəqiq müəyyənləşdirilmişdir.

Elama hərbi səfərlərlə əlaqədar e.ə. III minilliyin şumer-akkad mixi kitabələrində URUXA ideoqramı vasitəsi ilə strateji əhəmiyyətli məntəqə xatırlanır. Bu məntəqənin eyniləşdirilməsi istiqamətində aparılan araşdırmalar nəticəsiz qalmışdır. Şumer mətnlərində URUXA və Huhnur şəhərlərinin eyni epitetlə – «Elamın kəndarı» ifadəsi ilə xarakterizə olunmaları onların eyniləşdirilməsini şərtləndirən amil sayılır. Bundan əlavə, URUXA ideoqramı və Huhnur şəhərinin adı şumer və elam dillərində eyni mənanı verir: «çay (kənarı) şəhər». Hərbi salnamələr bu strateji əhəmiyyətli məntəqənin Dehluran yaxınlığında (Suzdan 60 km şimal-qərbdə) yerləşdiyini güman etməyə əsas verir.

Məqalə AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu Elmi Şurasının 2011-ci il 19 yanvar tarixli iclasının 2 sayılı qərarı və t.ü.e.d. K.H.Əliyevin və t.ü.f.d. S.M.Qaşqayın müsbət rəyləri əsasında çap olunur.

ДРЕВНИЕ КЛИНОПИСНЫЕ ПАМЯТНИКИ О ПЛЕМЕНАХ ЛУЛЛУБЕЕВ

Севи́ль Маме́дова¹

О луллубеях имеются сведения в шумерских и аккадских письменных источниках. Одно из первых сведений о луллубеях встречается в шумерском эпическом сказании о Лугальбанде и птице Анзу. Сказание относится к истории Междуречья периода ранних династий, хронологические рамки которой охватывают XXVIII-XXIV вв. до н. э. Лугальбанда, оказавшийся в горах Забуа (в Иранском нагорье), мечтает встретиться с птицей Анзу в надежде, что она поможет ему вернуться к урукскому войску, которое находится где-то по дороге в Аратту. В шумерском эпическом сказании о Лугальбанде и птице Анзу упоминаются Луллубейские горы (KUR. Lu₅-lu₅-bi), которые содрогались от крика этой гигантской птицы (12, 350). Луллубеи упоминаются также и в аккадском мифе о боге чумы Эрра (4, 158).

Сведения о луллубеях имеются в шумерском гимне «Иннана и Эбих», написанной дочерью Саргона Аккадского Энхедуанной. Гимн приблизительно состоит из 184 строчек, содержит обращения Инанны к Горе Эбих – часть гряды Загроса, на границе государства Саргона Аккадского. В гимне говорится: «Я хозяйка, когда я обходила небо, когда я обходила землю, когда я Элам, Субир обходила, когда я обходила горы, в Луллубуме, вокруг самых глубоких гор, тогда я в мои руки взяла....» (12, 350).

В описании государства Саргона Аккадского, составленном в ассирийское время, тоже встречается наименование страны Луллубеев МАТ. Lul-lu-bi-i^{ki} (12, 350).

Следующим источником, упоминающим страну луллубеев, является шумеро-аккадский географический список, где наличествует шумерское название страны луллубеев KUR. lu-lu-bi^{kij} и его аккадское соответствие МАТ. Lul-lu-bi-e (12, 350).

Известно, что Саргон Аккадский совершил поход в северные области Элама, и возможно вышеперечисленные источники говорят о том, что и земли луллубеев также находились в области военных интересов Саргона Аккадского. Но нет надписи, которая сообщала бы прямо о том, что он совершил поход против луллубеев, имеется лишь косвенные указания на его поход в северо-восточном направлении (5, 24).

Из двух аккадских экономических документов дошедших до нас можно заключить, что в аккадский период существовали контакты между хурритским городом Гасуром и страной луллубеев. В документах имеются списки, где говорится о поставке различных животных из Луллубума двум людям в местность Адах. В списке перечисляются следующие животные: бык, корова, две горные овцы, три горные козы, тридцать чёрных и тридцать пестрых коз (12, 351-352).

Sevil Böyükkişi qızı Məmmədova – AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun aspirantı

Возможно, скот обменивался на зерно, так как в соответствии со списком торговый агент принимал зерно, чтобы перепродать его в Луллубум.

Другим источником, где упоминаются луллубеи, является надпись с рельефом аккадского правителя Нарам-Суэна, который был обнаружен юго-восточнее Сулеймании. Надпись подверглась сильному разрушению, и сохранился лишь отрывок, где сообщается: «Нарам-Суэн, могущественный А[...] из Сидура, Сатуни из Луллубума, затем объединились....[...] он разбил.» (15, 167).

По-видимому, Нарам-Суэн столкнулся с Сатуни, правителем или предводителем луллубейского объединения и неким правителем из Сидура и нанес им поражение. В честь этого и была, по всей вероятности, установлена победоносная стела Нарам-Суэна. Место, где произошла битва, точно неизвестно, но предположительно, она произошла у Дарбанди Гаура юго-восточнее Сулеймании (14, 88; 12, 351; 2, 129). Исследователи полагают, что область проживания луллубеев была расположена именно вокруг Сулеймании (1, 82; 14, 88). О некоем правителе луллубеев имеются сведения в не полностью сохранившемся тексте легенды «Гула-Ан и семнадцать царей против Нарам-Суэна», где говорится: «[...] он завоевал. Гула-Ан, правитель Кутиума, [...] -ел, правитель Какмум, [...] -а-ел, правитель Луллу(б)ума, [...] -а]н-да, правитель Хаххума, [...]]и-и-Ан, правитель Туруккума, [...] -ха-Ан, человек Каниша, [...] -ду-Ан, человек Амуру, [...] -ме-е-Ан, человек Дер, [...] -бу-на-Ан, человек Арарритеса, [...] -ра -и]т-лу-ух, человек Касситов, [...] -иб-ра, человек Мелухха, [...] -д]у-на, человек Араты ...» (16, 249-251).

О походах против луллубеев имеются сведения уже только в надписях правителей III династии Ура. Так в годовых данных Шульги имеются сведения о том, что в 45 году Луллубум и Симуррум был разрушен девятый раз, а в 46 году говорится о победе над Урбилумом, Симуррумом, Луллубумом и Кархаром (13, 15).

Судя по этим данным, на сорок пятом году правления Шульги совершил поход против областей Симуррума, находящихся близ современного Алтун Кёprü (12, 352, 13, 15) и Луллубума. В сорок шестом году, возможно, столкнулся с объединенными войсками Урбилума (современный Эрбиль: 12, 353), Симмурума, Луллубума и Кархара (асс. Хархар) в бассейне реки Дияла (7, 57). О разрушении Симуррума сообщается также в данных двадцать седьмого и тридцать третьего года правления Шульги, однако в них речь идет только о втором и третьем его разрушении. Таким образом, было ли это действительно девятым разрушением Луллубума, точных данных нет, и Шульги не смог подчинить эти территории, так как речь идет о повторяющихся походах и возможно, он ограничился грабежом.

Следующий источник, которым мы располагаем, был обнаружен к юго-востоку от современной области Зохаб, на дороге, которая ведет из Багдада в Хамадан, в Сарипуле – это рельеф и надпись на аккадском языке правителя луллубеев Анубанини. На рельефе изображен Анубанини, попирающий ногой тело врага, а также богиня Иштар, которая подводит к нему еще двух пленных, ниже изображены и другие пленные. Надпись гласит: «1. Анубанини, могущественный

правитель, правитель Луллубума, своё изображение и изображение Иштар на горе Батир велел поставить. Кто эти картины и (эту) надпись уничтожит: Ан и Антум, Энлиль и Нинлил, Адад и Иштар, Суен и Шамаш 2. Нин [...] и (бог) Эн [.....] великие боги [...] проклянут его, и его род..... Верхнее и Нижнее море» (6, 74).

Как видно, в надписи сообщается о сооружении изображения правителя и богини на горе Батир, перечисляются шумеро-аккадские боги, и насылаются проклятия на тех, кто посмеет повредить или изменить изображение и надпись оставленную Анубанини. Затем в надписи упоминаются Верхнее и Нижнее море, что схоже с месопотамской традицией обозначения конечных пунктов подвластной территории.

В научной литературе имеются следующие точки зрения по этому поводу. И.Г.Алиев пишет, что луллубейский союз в XXII в. до н. э. охватывал значительную территорию и Анубанини, упоминая Нижнее море, имеет в виду Персидский залив, под Верхним морем озеро Урмию или Ван (1, 82). Х.Кленгель считает, что Верхнее море это Средиземное море и подвергает сомнению господство Анубанини над территорией от Средиземного моря до Персидского залива (12, 354). И.М. Дьяконов же отвергает существование государства у луллубеев во второй половине III тыс. до н. э, и высказывает мнение о том, что в надписи Анубанини говорится о государстве, созданном в долине Диялы хурритами или аккадцами с помощью луллубейских племён, либо Анубанини просто лишь претендовал на власть над луллубеями (2, 129).

У ряда ученых имеется разная точка зрения относительно происхождения имени Анубанини. Г.Хюзинг, А.Шпайзер связывают происхождение имени правителя луллубеев Анубанини с именем эламского бога Ханубани или Хумбан (8, 16; 10, 234-235; 14, 89). И.М.Дьяконов, Г.А. Меликишвили говорят об аккадском происхождении его имени (2, 129; 3, 129).

Некий Анбанини упоминается в ассиро-вавилонском мифе «Царь Кута», области в Вавилонии, где почитали бога Нергала – владыку подземного царства. В мифе говорится: «7 царей, братьев, великолепные по красоте, 360. 000 (воинов) было в их армиях. Анбанини их отец, правитель, их мать правительница Милили. Их старший брат, у них принц, Мимаангаб его имя; второй брат [...] Мидуду его имя; третий брат, [...] -лул его имя; четвертый б[рат, ...д]ада его имя; пятый [брат...]таии, его имя; ш[естой брат, ...p]у его имя; [седьмой брат,] его имя» (11, 293).

В научной литературе некоторые исследователи отождествляют Анбанини, хотя и с некоторым сомнением, с правителем луллубеев Анубанини (11, 552; 14, 89), другие с богом Ханбан, который также, как и Анбанини имел семь сыновей от своей божественной супруги Мели (9, 401).

Одному из луллубейских правителей, по-видимому, принадлежит рельеф с надписью, найденный у Дарбанди Шайхан, северо-западнее Сарипуля. Текст этой надписи схож с текстом надписи Анубанини, в ней говорится: «[...]бирини, сын Иккип-Шаахмаата сделал изображение, тот, кто нанесет (вред посредством колдов-

ства?) изображению, Шамаш и Иммер (уничтожат?) его потомство и его имя....» (1, 82). Имя этого правителя учёные читают по разному Г.Кэмерон как «Тардуни», Е.Херцфельд вторую часть имени читает как «бирини», И.М.Дьяконов как «Лишир-пир'ини».

В материалах архива Богазкея имеется фрагмент мифологического содержания, написанный на хурритском языке, в нем сохранилось ещё одно собственное имя, возможно, правителя Луллубеев, которое также относится к интересующему нас периоду. Согласно этому документу это был некий Иммашкуш (3, 130).

Все вышерассмотренные источники позволяют предполагать, что луллубеи ещё до начала аккадского периода жили в прилегающих к Сулеймании областях между Нижним Забом и Диялой. Они имели своих правителей и тесные экономические и культурные контакты с Месопотамией, благодаря которым аккадская культура проникала в области проживания луллубеев. Военные же столкновения луллубеев с правителями Аккада, а позже и с правителями III династии Ура говорят о том, что территория их обитания была включена в сферу военных Интересов месопотамских правителей. Постоянные походы против луллубеев указывают, на то, что к этому времени луллубеи являлись внушительным противником и, что область их проживания не была завоевана другим государством.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Алиев И. История Мидии, Баку, Из-во Академии Наук Азербайджанской ССР, 1960, 353 с.
2. Дьяконов И.М. История Мидии, Санкт-Петербург, Филологический факультет СПбГУ, 2008, 572 с.
3. Меликишвили Г.А. Наири-Урарту, Тбилиси, Из-во Академии Наук Грузинской ССР, 1954, 442 с.
4. **Кramer С. Мифология Шумера и Аккада** // Мифология древнего мира. – М., 1977, с. 122-198.
5. Юсифов Ю.Б. Ранние контакты Месопотамии с северо-восточными странами // ВДИ, 1987, № 1, 19-40 с.
6. Edzard D.O., Zwei Inschriften am Felsen von Sar-i-Pül-i-Zohāb: Anubanini 1 und 2. Archiv für Orientforschung, XXIV, 1973 ss. 73-77.
7. Gelb I.F. Hurrians and Subarians, Chicago, University of Chicago, 1944, 128 p.
8. Hüsing G. Der Zagros und seine Völker. Der Alte Orient, IX 3-4, Leipzig, 1908, ss. 3-66.
9. Hüsing G. Palatale spisaus Lullu-Land. Orientalistische Litteratur-Zeitung, Vol. VI, Berlin, Wolf Peiser Verlag, 1903, ss. 399-402.
10. Hüsing G. Annubani – Annubani-ni. Orientalistische Litteratur-Zeitung, Vol. VI, Berlin, Wolf Peiser Verlag, 1907, ss. 234-235.
11. Jensen P. Assyrisch-Babylonische Mythen und Epen. Keilinschriftliche Bibliothek VII, Berlin, 1900, 302 s.
12. Klengel H. Lullubum. Ein Beitrag zur Geschichte der Altvorderasiatischen Gebirgsvölker. Mitteilungen des Institute für Orientforschung, XI, 3, 1966, ss. 349-371.
13. Laessoe J. Shemhāra Tablets, A Preliminary Report, Kopenhagen, 1959, 103 s.
14. Speiser E.A. Mesopotamian Origins, London, Oxford University, 1930, 198 p.
15. Thureau-Dangin F. Die Sumerischen und Akkadischen königsinschriften, Lepzig, 1977, 275 s.
16. Westenholz J.G., Eisenbraun S. Legends of the kings of Akkade, Indiana, 1997, 182 p.

S.B.Məmmədova

QƏDİM MİXİYAZILI MƏNBƏLƏR LULLUBU TAYFALARI HAQQINDA

XÜLASƏ

Məqalədə şumer və akkad yazılı mənbələrində lullubilərin erkən tarixi barədə verilən məlumatlar araşdırılır. Onlar, haqqında "Luqalbanda və Anzu quşu" epik rəvayəti, Akkadlı Sarqonun qızı Enxeduanna tərəfindən yazılmış şumer himni "İnnan və Ebix", vəba allahı Erra haqqındakı akkad əfsanəsi, "Qula-An və on yeddi çar Naram-Suenə qarşı" adlı əfsanə, şumer-akkad coğrafi siyahısı, Akkadlı Sarqonun sonralar assurların dövründə yazılmış təsviri və iki iqtisadi sənəddə məlumat saxlanılmışdır. Vacib sənədlərə həmçinin Akkad çarı Naram-Suenin kitabəsi, III Ur sülaləsinin hökmdarı Şulginin illik hesabatı və Anubaninin kitabəsi də daxildir.

Mənbələr lullubilərin hələ akkadların hakimiyyəti dövründən əvvəl Aşağı Zab və Diyala çayları arasındakı Süleymaniyə ətrafı ərazilərdə yaşamaları haqqında xəbər verir. Onların öz hakimləri vardır və Mesopotamiya ilə sıx iqtisadi və mədəni əlaqələrə malik idilər. Lullubilərin Akkad hökmdarları və sonralar III Ur sülaləsinin hakimləri ilə hərbi toqquşmaları göstərir ki, onların əraziləri Mesopotamiya hakimlərinin hərbi maraqları dairəsinə düşmüşdür. Daim lullubilər əleyhinə təşkil olunmuş yürüşlər onu sübut edir ki, bu dövrdə lullubilər təhlükəli rəqib idilər və onların yaşadıkları ərazilər başqa dövlət tərəfindən zəbt olunmamışdı.

S.B.Mammadova

THE ANCIENT CUNEIFORM SOURCES ABOUT OF LULLUBY TRIBES

SUMMARY

In this article are investigated early history of lulluby which are available in Sumerian and Akkadian written sources. The following sources are about: Epic legend Lugalbanda and the bird Erra, the legend "Gula-An and seventeen kings against Naram-Suen", geographical list of Sumerian and Akkadian, the akkadian myth named god Erra, the descriptive Akkadian Sarqon's written later in the time Assyrian and two economical documents. To important documents have been included the inscription of Akkadian king Naram-Suen, the annual report of the ruler of III Ur dynasty Shulgi and Anubani's inscription.

Sources allow to assume that lulluby still prior to the beginning of the period of Akkadian lived in areas adjoining to Suleymania district between the rivers Zab and Diyala. They had the governors and both close economic and cultural contacts with Mesopotamia. Military collisions of lulluby with governors of Akkad, and later with governors of III dynasty of Ur state that the territory of their dwelling had been included in sphere of military interests of Mesopotamian governors. Constant campaigns against the lulluby specify that by this time lulluby were the impressive opponent and that the area of their residing had not been won by other state.

Məqalə AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu Elmi Şurasının 2010-cu il 14 may tarixli iclasının 5 sayılı qərarı və t.e.ü.d. K.Əliyevin və t.ü.f.d. F.K.Əliyevanın müsbət rəyləri əsasında çap olunur.

LEYLATƏPƏ ARXEOLÖJİ MƏDƏNİYYƏTİNİN ÖYRƏNİLMƏ TARİXİ

Nəcəf Müseyibli¹

Eneolit dövrünün son mərhələsinə - e.ə. V minilliyin sonu IV minilliyin birinci yarısına aid Leylatəpə mədəniyyətinə aid ilk abidələrin aşkar edilməsi erkən əkinçilik komplekslərinin tədqiqinin başlanğıc dövrünə - 60-cı illərin ortalarına təsadüf edir. Bu mədəniyyətin tədqiqi tarixini iki mərhələyə bölmək olar: 1) 1965 - 2003-cü və 2) 2004-cü ildən sonrakı dövr.

Leylatəpə arxeoloji mədəniyyətinə aid ilk abidə İ.H.Nərimanov və F.R.Mahmudov tərəfindən 1965-ci ildə Cəlilabad rayonu ərazisində aşkar edilmişdir. Həmin ildə Muğan bölgəsinə ezam edilmiş bu tədqiqatçılar Mışarçayın sahilində eneolit və tunc dövrlərinə aid bir neçə abidə aşkar etmişlər. Onlardan biri də VI Mışarcay eneolit dövrü yaşayış məskəni olmuşdur. Bu abidə təsərrüfat işləri nəticəsində dağıntıya məruz qalmış və üst qatdan yerüstü materiallar qismində Leylatəpə tipli saxsı qab qalıqları da toplanmışdır. Bunlar bitki qatışıqlı və təmiz tərkibli gildən hazırlanmış, qıfşəkilli ağız kənarına malik iri küp fraqmentləridir [25, s. 90-91; 24, s. 129; 12, s. 53]. Təəssüf ki, VI Mışarçayda arxeoloji qazıntılar aparılmadığından o dövrdə bu yaşayış məskəni fərqli bir mədəniyyətin abidəsi kimi qiymətləndirilməmişdir. Muğanda aşkar edilmiş yeni növ tapıntıların Cənubi Qafqazın erkən əkinçilik dövrü arxeoloji komplekslərindən tam fərqli bir mədəniyyətə aid olması yalnız 20 il sonra İ.H.Nərimanovun rəhbərliyi ilə Qarabağda Leylatəpə yaşayış məskənində aparılmış qazıntılar nəticəsində müəyyən edilmişdir. [21, s. 24-32; 22, s. 24-29; 26, s. 271-272; 23, s. 10; 12, s. 53]. Bu qazıntıların nəticəsi olaraq 1985-ci ildə yazılmış hesabatda Leylatəpə yaşayış məskəninə əks etdirdiyi mədəniyyətin Ubeyd və Uruk mədəniyyətlərində ən yaxın paralellərinin olduğu və bu mədəniyyətin Mesopatamiyadan gəlmə olması qeyd edilmişdir [21, s. 31-32].

İ.H.Nərimanov 1985-ci ildə Leylatəpə yaşayış məskənində arxeoloji qazıntı işlərini davam etdirmiş, bu abidənin mədəni mənsubiyyətinə dair yeni faktlar aşkara çıxarmışdır [22, s. 24-29]. Həmin ildə tədqiqatçı nəşr etdirdiyi növbəti məqaləsində Leylatəpə qazıntılarının materialları əsasında Azərbaycan arxeologiyasında yeni bir mədəniyyətin – Leylatəpə arxeoloji mədəniyyətinin mövcudluğunu əsaslandırıb oldu [23, s. 10].

1985-ci ildə və sonrakı bir neçə ildə qazıntıların aparılması ilə yanaşı bu abidəyə bilavasitə qonşu ərazilərdə arxeoloji kəşfiyyat işləri həyata keçirilmişdir. Nəticədə Leylatəpə tipli bir neçə yaşayış məskəni – Abdal – Əziztəpə, Çinartəpə [22, s. 30 – 37], Şomulutəpə [15, s. 24-37] aşkar edilmişdir. Həmin abidələrdə geniş tədqiqatlar aparılmamış, yalnız Çinartəpədə kəşfiyyat şurfları qazılmışdır. Bu abidələrdə aşkar edilmiş arxeoloji materiallar Leylatəpə materialları ilə eyniyyət təşkil edirlər.

1987-ci ildə cənubi-şərqi Gürcüstanda Leylatəpə mədəniyyətinə aid daha bir yaşayış məskəninə qazıntısının qısa nəticələri nəşr edilmişdir. Bu, çoxtəbəqəli Berikldeebi abidəsinin 25 sm qalınlığındakı alt təbəqəsindən ibarət yaşayış yerinin qalıqlarıdır. Məqa-

Nəcəf Ələsgər oğlu Müseyibli – t.ü.f.d. AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun elmi işlər üzrə direktor müavini

lənin müəllifləri bu təbəqədən aşkar edilmiş maddi mədəniyyət qalıqlarını, xüsusilə də keramika məmulatlarını, onların aşkar şəkildə Leylatəpə mədəniyyətinə aid olunmasına baxmayaraq, Sioni tipli abidələrlə və qərbi Gürcüstanın neolit sonu – eneolit dövrü abidələri ilə eyniləşdirməyə çalışmışlar [14, s. 83-86]. Bununla belə, bu abidənin qazıntısı Leylatəpə mədəniyyətinin daha geniş ərazidə yayıldığını göstərmiş və bu mədəniyyətin xronoloji çərçivənin müəyyənəşdirilməsi üçün mühüm faktlar vermişdir.

Leylatəpə yaşayış məskəni də daxil olmaqla Mil – Qarabağ və Muğanın bu tip abidələrində aparılmış arxeoloji tədqiqatlar N.H.Əliyev və İ.H.Nərimanovun 2001-ci ildə nəşr etdirdikləri kitabda ümumiləşdirilmişdir (12). Kitab Azərbaycan Respublikası ərazisində aşkar edilmiş eneolit dövrünün son mərhələsinə aid abidələrin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Bu kitabda eyni zamanda Leylatəpədə 80-ci illərin ikinci yarısında aparılmış arxeoloji qazıntıların nəticələri ilk dəfə olaraq geniş şərh edilmiş, Leylatəpə mədəniyyətinə aid digər abidələr barədə məlumatlar verilmişdir. Kitabda Leylatəpədə aparılan bütün qazıntıların nəticələri öz əksini tapmış, abidənin məişət qalıqları – tikililəri, dulus küreləri ilk dəfə olaraq geniş şərhə nəşr edilmişdir (12, s. 10-17).

Kitabda həmçinin Leylatəpə ilə eyni ərazidə yerləşən və bu mədəniyyətə aid olan Abdal – Əziztəpə, Şomulutəpə, Çınartəpə, eyni zamanda Muğandakı VI Mişarçay haqqında məlumatlar çap olunmuşdur (12, s. 20-22, 26).

Leylatəpə mədəniyyətinin əsas, fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri körpə uşaqların dəfn edildiyi gil qablardan ibarət qəbirlərin mövcudluğudur. Leylatəpə yaşayış məskəninə qazıntıları zamanı mədəni təbəqənin müxtəlif səviyyələrində 4 belə qəbir aşkar edilmişdir. Bu qəbirlər haqqında ilk ətraflı məlumat N.H.Əliyevin və İ.H.Nərimanovun birgə müəllif olduqları kitabda nəşr edilmişdir (12, s. 17-18).

Kitabda Leylatəpənin əsas materialları – keramika məmulatları ətraflı, müqayisəli təhlil edilmiş, saxsı qablar tipoloji bölgü əsasında şərh edilmişdir. Eyni zamanda, burada keramika məmulatı gilinin tərkibinə görə 3 qrupa ayrılmışdır: bitki qatışıqlı, təmiz tərkibli və qum qatışıqlı keramika. İlk iki qrup keyfiyyətli keramika qrupuna daxil edilmiş və bu qrupa aid qabların dulus çarxında hazırlanması qeyd edilmişdir. Bunlar şar gövdəli, yuvarlaq altlıqlı, qıfşəkilli ağız kənarına malik küplər, küpələr, xeyrələr, kasalar və s. tipli qablardır (12, s. 36-43).

Leylatəpə qazıntıları zamanı eneolit dövrü üçün nadir tapıntılardan olan zəngin metal məmulatı, eyni zamanda metal istehsalını sübut edən faktlar aşkara çıxarılmışdır. Bu tapıntıları Cənubi Qafqazda o dövr üçün ən zəngin materiallar hesab etmək olar. Haqqında bəhs edilən kitabda metalşləməyə aid bu tapıntılar ətraflı şərh edilmişdir (12, s. 70-73).

Kitabda Azərbaycanın son eneolit dövrünə aid komplekslərin, həm də Leylatəpə mədəniyyətinin xronologiyası, mənşəyi, mədəni mənsubiyyəti barədə müəlliflərin fikirləri öz əksini tapmış və qeyd edilmişdir ki, Leylatəpə mədəniyyəti e.ə. IV minilliyin birinci yarısına aid olmaqla mənşə etibarilə Şimali Mesopotamiyanın Ubeyd mədəniyyətinə bağlıdır (12, s. 74-92).

Bununla da Leylatəpə mədəniyyətinin elmi tədqiqinin birinci mərhələsi başa çatmışdır. Təhlillərdən də göründüyü kimi, birinci mərhələnin tədqiqatları demək olar ki,

yalnız Leylatəpə yaşayış yerinin materialları əsasında həyata keçirilmişdir. Bu, yalnız Leylatəpədə geniş qazıntıların aparılması ilə izah edilə bilər. Çınartəpədə kəşfiyyat şurfları qazılmış, Berikldeebidə isə Leylatəpə mədəniyyətinə aid təbəqədə aparılmış kiçik həcmli qazıntıların tam nəticələri nəşr edilməmişdir.

Leylatəpə arxeoloji mədəniyyətinin öyrənilməsinin ikinci mərhələsi Cənubi Qafqazda beynəlxalq səviyyəli ən iri tikinti layihəsi olan Bakı – Tibilisi – Ceyhan neft və Cənubi Qafqaz qaz kəmərlərinin tikintisi ilə əlaqədar olaraq start verilmişdir. Belə ki, bu kəmərlərin marşrutunda, Gəncə - Qazax bölgəsində Leylatəpə mədəniyyətinə aid bir neçə yaşayış məskəni və qəbir abidələri aşkar edilərək geniş qazıntılar aparılmış bu mədəniyyəti səciyyələndirən, əvvəllər elmə məlum olmayan bütün səciyyəvi xüsusiyyətlər əsaslı şəkildə müəyyən edilmişdir. İlk növbədə bu tədqiqatlar Leylatəpə mədəniyyətinin daha geniş coğrafi arealı əhatə etdiyini və Cənubi Qafqazda davamlı şəkildə mövcud olduğunu, Şimali Qafqazdakı Maykop mədəniyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynadığını göstərmişdir.

Bu mərhələdə ilk aşkar edilmiş və geniş qazıntılar aparılmış Leylatəpə mədəniyyətinə aid abidə I Böyük Kəsik yaşayış məskəni olmuşdur. Abidə Ağstafa rayonu ərazisində, BTC marşrutunun 438-ci km-də, Böyük Kəsik qəsəbəsindən təqribən 500 m şərqdə düzənlik sahədə yerləşmişdir (6, s. 11). I Böyük Kəsik qədim yaşayış məskəni 2004-cü ilin avqust ayında BTC kəməri sahəsinin üst qatının texnika vasitəsi ilə götürülməsi mərhələsində aşkar edilmişdir.

2004-2005-ci illərdə neft-qaz kəmərlərinin tikintisi ilə əlaqədar olaraq I Böyük Kəsikdə 580 m²-dən artıq sahədə arxeoloji qazıntılar aparılmışdır. Böyük Kəsik Leylatəpə mədəniyyətinə aid hələlik ən geniş qazıntılar aparılmış yaşayış məskənidir.

I Böyük Kəsik yaşayış yerinin qazıntıları Leylatəpə mədəniyyətinin tədqiqi istiqamətində mühüm bir addım olmuşdur. Burada aşkar edilmiş məişət qalıqları, maddi mədəniyyət nümunələri bu mədəniyyəti səciyyələndirən əsas faktlar olmuşdur. Abidədə qazıntı aparmış arxeoloqlardan F.E.Quliyev 2005-ci ildə nəşr etdirdiyi tezislərində apardığı qazıntılar barədə qısa məlumat vermiş və keramika məmulatı əsasında bu abidənin e.ə. IV minillikdə Mesopotamiyanın Uruk tayfalarının Cənubi Qafqaza miqrasiyası ilə bağlı olduğunu qeyd etmişdir (15, s. 82).

I Böyük Kəsikdə aparılmış arxeoloji qazıntıların nəticələri barədə I ilk ətraflı məlumat bizim 2006-cı ildə nəşr etdirdiyimiz geniş həcmli məqalədə verilmişdir. Məqalədə I Böyük Kəsikdə aşkara çıxarılmış tikili qalıqları, təsərrüfat quyuları, gil qablarda körpə uşaq qəbirləri barədə məlumat verilmiş və ilk dəfə olaraq Leylatəpə mədəniyyətinin dəfn adətlərinin mühüm xüsusiyyətləri şərh edilmişdir (6, s. 12). Məqalədə göstərilmişdir ki, I Böyük Kəsik qazıntılarına qədər Leylatəpə mədəniyyətinin keramikası gilin tərkibinə görə üç qrupa bölünmüşdürsə, bu qazıntılar daha bir keramika qrupunun müəyyənləşdirilməsinə imkan vermişdir. Məqalədə I Böyük Kəsikdə aşkar edilmiş saxsı qablarının tipoloji bölgüsü və müqayisəli təhlili verilmişdir. Eyni zamanda abidədən aşkar edilmiş, o dövr üçün nadir tapıntılar hesab edilən gil möhürlər, antropomorf və zoomorf fiqurlar barədə məlumat verilmişdir (6, s. 15-16). Leylatəpə mədəniyyəti abidələrindən, eyni zamanda I Böyük Kəsikdən aşkar edilmiş kəsici daş

alətlərin böyük əksəriyyətinin çaxmaqdaşından hazırlandığı qeyd edilmiş və ilk dəfə olaraq bunun Leylatəpə mədəniyyətinin əsas xüsusiyyətlərindən biri olması göstərilmişdir. Eyni zamanda məqalədə Lelətpə mədəniyyəti abidələrinin sırasında ilk dəfə olaraq I Böyük Kəsikdən dulus çarxının daşdan hazırlanmış diskşəkilli hissəsinin tapıldığı qeyd edilmişdir. Bunlarla yanaşı məqalədə həm də abidədən aşkar edilmiş zəngin metal məmulatı və sümük alətlər barədə də məlumat verilmişdir (6, s. 17-18).

Leylatəpə mədəniyyəti abidələri sırasında I Böyük Kəsik yaşayış məskəni qazıntıların daha geniş aparılması, stratigrafik ardıcılığın izlənməsi, maddi mədəniyyət qalıqlarının zənginliyi baxımından xüsusilə seçilir. Məhz bu abidənin qazıntısı Leylatəpə mədəniyyətinin bir sıra elmi problemlərinin, o cümlədən onun mənşəyinin, Yaxın Şərq – Qafqaz əlaqələrində yerinin müəyyənləşdirilməsinin həllində əsas faktların aşkarlanması ilə nəticələnmişdir. Buna görə də Böyük Kəsik yaşayış məskəninə tədqiqatları daha geniş və intensiv səciyyə daşıyır.

I Böyük Kəsik abidəsi üzrə ən geniş tədqiqat əsəri müəllif tərəfindən nəşr edilmiş monoqrafiyasıdır (5). Üç dildə (Azərbaycan, ingilis və rus dillərində) nəşr olunmuş kitabda abidədə aşkar edilmiş təsərrüfat və məişət qalıqları, qəbir abidələri, arxeoloji materialların təhlili verilmiş, xronologiya məsələləri şərh edilmişdir.

I Böyük Kəsik təkcə Azərbaycanda deyil, bütövlükdə Cənubi Qafqazda zəngin metal məmulatının aşkar edildiyi eneolit dövrü abidələrindən biridir. Bu abidədə aparılan qazıntılar zamanı misdən 20 əşya və ya onların qalıqları əldə edilmişdir. Kitabda onların ətraflı təsviri verilmiş, spektral analizlərin nəticələri göstərilmişdir (5, s. 41-47).

I Böyük Kəsikdə aparılan qazıntılara qədər Leylatəpə mədəniyyətinin xronologiyası ətraflı təhlil edilməmişdir. Məhz bu abidədə aparılan qazıntılar bu məsələyə xeyli aydınlıq gətirmişdir. Monoqrafiyada həm I Böyük Kəsik yaşayış yerinin, həm də bütövlükdə Leylatəpə mədəniyyətinin xronologiyası hərtərəfli təhlil edilmişdir. Bunun üçün üç əsas götürülmüşdür: stratigrafiya, arxeoloji materiallar və radiokarbon analizlər. Bütün bu məsələlər şərh edilərkən Leylatəpə abidələri ilə yanaşı Şərqi Anadolunun, Mesopotamiyanın həmdövr abidələri, eyni zamanda mənşə etibarilə müəyyən qədər Leylatəpə mədəniyyətinə bağlı olan Maykop mədəniyyəti abidələri müqayisəli təhlilə cəlb edilmişdir. Nəticədə Leylatəpə mədəniyyətinin e.ə. IV minilliyin birinci yarısına aid olması və Şimali Ubeyd mədəniyyətinə bağlı olması göstərilmişdir (5, s. 48-56).

2005-ci il Leylatəpə mədəniyyətinin öyrənilməsi istiqamətində aparılmış çöl tədqiqatları baxımından xüsusilə məhsuldar olmuşdur. Həmin ildə I Böyük Kəsikdə geniş miqyaslı qazıntıların aparılması ilə yanaşı, BTC və CQ kəmərlərinin marşrutunda Ağstafa rayonunda bu mədəniyyətə aid I Poylu, II Poylu yaşayış yerləri aşkar edilmiş və qazıntılar aparılmış, Soyuqbulaq kurqan çölündə 18 kurqan qazılmış, Tovuz rayonu ərazisində Ağılı dərə yaşayış yeri aşkar edilərək qazıntı işləri aparılmışdır.

Soyuqbulaq kurqanları müəllif tərəfindən 2004-cü ildə eyni adlı qəsəbədə 1 km şimalda aşkar edilmişdir. Burada ilk qazıntı işləri 2005-ci ildə aparılmışdır. Həmin ildə bu kurqan çölündə tərəfimizdən 1 – 18 №-li kurqanlar qazılmışdır. İlk kurqanın qazıntısı, təsərrüfat və tikinti işləri nəticəsində dağıdılmış kurqanların ətrafa səpələnmiş keramika

məmulatı əsasında bu kurqan çölünün eneolit dövrünün son mərhələsinə – Leylatəpə mədəniyyətinə aid olması müəyyən edildi. Soyuqbulaq kurqanlarının aşkar edilməsinə qədər Cənubi Qafqazda erkən əkinçilik mədəniyyətlərinə aid yaşayış məskəmindən kənarda hər hansı qəbir abidəsi məlum deyildi. Soyuqbulaq kurqanlarının tapılması və qazılması belə bir faktın mövcudluğunu ilk dəfə sübut etdi. Tapıntının müstəsna elmi əhəmiyyətini nəzərə alaraq Soyuqbulaq kurqan çöli və burada aparılmış qazıntılar barədə elə həmin il – 2005-ci ildə informasiya səciyyəli ilk elmi məqalə nəşr etdirdik. Məqalədə tapıntının elmi əhəmiyyətindən, mədəni mənsubiyyətindən və xronoloji çərçivəsindən bəhs edilmişdir. Bununla yanaşı məqalədə 1 №-li kurqan barədə ətrafı məlumat verilmişdir (19, s. 135-138).

I Poylu yaşayış məskəni Ağstafa rayonunun eyni adlı qəsəbəsi yaxınlığında aşkar edilmişdir. Burada müxtəlif dövrlərə aid maddi mədəniyyət qalıqları, o cümlədən antik dövrə aid qəbir aşkar edilmişdir. Bütün bu sonrakı dövrlərin müdaxilələri, təsərrüfat və tikinti işləri yaşayış yerinin mədəni təbəqəsini dağıtmışdır. Yalnız kiçik bir sahədə Leylatəpə mədəniyyətinə aid keramika qalıqlarına və iri təsərrüfat küpündən ibarət uşaq qəbri aşkar edilmişdir (10).

II Poylu yaşayış yerinin qazıntıları Leylatəpə mədəniyyətinin tədqiqi üçün bir sıra maraqlı faktlar vermişdir. Leylatəpədəki çiy kərpiclərlə hörülmüş, I Böyük Kəsikdə yerüstü qurulmuş yüngül karkas tipli tikililərdən və yarımqazmalardan fərqli olaraq II Poyluda düzbucaqlı plana malik, çay daşlarından qurulmuş tikili qalıqları, zəngin keramika məmulatı aşkar edilmişdir. Saxsı qablar gilinin tərkibinə, formasına, tipologiyasına görə digər Leylatəpə mədəniyyəti abidələrinin analoji materialları ilə eyniyyət təşkil edir. Bu mədəniyyətin digər abidələrində tapılmış diskşəkilli əşyaların hamısı “keyfiyyətli keramika” kateqoriyasına aid olduğu halda, II Poyluda həm “keyfiyyətli”, həm də “kobud” keramika kateqoriyalarına aid diskşəkilli əşyalar əldə edilmişdir. Bütün bu məsələlər müəllifin 2008-2009-cu illərdə nəşr etdirdiyi məqalələrində şərh edilmişdir (7, s. 17-26; 8, s. 25-39).

Tovuz rayonu ərazisindəki, BTC və CQ kəmərlərinin marşrutunda yerləşən Leylatəpə mədəniyyətinə aid Ağılı dərə yaşayış yerində kiçik həcmli qazıntı işləri aparılmışdır. Bunun səbəbi ondan ibarətdir ki, bu abidəni 2005-ci ildə qeydə alan Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun arxeoloqları M.Hüseynov və B.Cəlilov burada eneolit dövrünə aid yaşayış yerinin olduğunu bildirmişlər. Buna baxmayaraq, özünü təcrübəli arxeoloq hesab edən, qazıntı üçün buraya göndərilmiş memar T.Axundov abidənin vəziyyətini, xronologiyasını, elmi əhəmiyyətini düzgün qiymətləndirə bilməmiş, abidədə lazımi müddət ərzində arxeoloji qazıntılar aparılması üçün “BTC ko” şirkətinin verdiyi şansdan imtina etmiş, yaşayış yerinin eneolit dövrünə deyil, son orta əsrlərə aid olduğunu və burada cəmi 7-8 gün işləməyin kifayət edəcəyini bildirmişdir. Məhz bu səbəbdən də tikinti şirkəti bu sahədə boru kəmərlərini tikintisini icra etmiş və Ağılı dərə abidəsində geniş qazıntı aparılması mümkün olmamışdır. Qazıntı işlərinin yekunları barədə elmi hesabatı Ağılı dərədə qısa müddətli qazıntıda iştirak etmiş F.Hüseynov hazırlamışdır.

Hesabatdan məlum olur ki, Ağılı dərədən aşkar edilmiş arxeoloji materiallar – keramika və daş məmulatı bölgənin Leylatəpə mədəniyyətinə aid abidələrinin maddi mədəniyyət qalıqları ilə eyniyyət təşkil edir. Qazıntı kiçik həcmli olduğundan tikili qalıqları aşkar edilməmişdir. Materialların böyük bir qismi isə təsərrüfat quyularından tapılmışdır (3, s. 9-17).

Leylatəpə mədəniyyətinin başlıca səciyyəvi göstəricisi material məhz keramika məmulatıdır. Bu mədəniyyətin genetik cəhətdən bağlı olduğu Mesopotamiyanın e.ə. V minilliyin sonu – IV minilliyin əvvəllərinə aid komplekslərinin saxsı qablarının böyük bir qismi boya naxışlı olduğu halda, Leylatəpə mədəniyyəti abidələrində belə qab fraqmentlərinə təsadüfi hallarda rast gəlinmişdir. Bu fərqi səbəbi, fikrimizcə, Mesopotamiyadan Cənubi Qafqaza uzaq məsafənin keçilməsi, coğrafi məkanın dəyişilməsi və yerli xammal mənbələrinin xüsusiyyətləri ilə bağlı olmuşdur (5, s. 25). Leylatəpə mədəniyyəti abidələrində məhdud sayda aşkar edilmiş boya naxışlı saxsı qab fraqmentləri X.Alməmmədovun bu məsələyə həsr olunmuş məqaləsində təhlil edilmişdir (2, s. 31). Onun başqa bir məqaləsində Leylatəpə mədəniyyətinin yaşayış məskənlərində geniş tətbiq edilmiş dulus çarxının istifadəsindən, dulus dəzgahına aid arxeoloji tapıntılardan bəhs edilmişdir (13, s. 89-94).

Keramika məmulatı kütləvi, ən çox aşkar edilən və bir sıra elmi problemlərin həllində mühüm mövqeyə malik material olduğundan onların ayrıca, daha ətraflı tədqiqata ehtiyacı vardır. Bu baxımdan A.Ağalarzadənin f.d. dissertasiyasını qeyd etmək olar. Müəllifin elmi rəhbərliyi ilə yazılmış A.Ağalarzadənin bu dissertasiyası Leylatəpə mədəniyyətinin keramika məmulatına həsr olunmuşdur. I Böyük Kəsik, Soyuqbulaq, Selaxan kimi Leylatəpə mədəniyyəti abidələrində aparılan qazıntılarda iştirak etmiş A.Ağalarzadə yazdığı dissertasiyada bu mədəniyyətin keramika məmulatını ətraflı təhlil etmişdir. Dissertasiyada və onun nəşr etdirdiyi məqalələrdə Leylatəpə mədəniyyətinin keramika məmulatının istehsal üsulları, onların tipoloji təsnifatı, naxışlanması və s. kimi məsələlər şərh edilmişdir (1; 12).

Gəncə-Qazax bölgəsində son çöl tədqiqat işləri müəllifin rəhbərliyi ilə 2009-cu ilin yay mövsümündə aparılmışdır. Bu tədqiqatlar zamanı III Böyük Kəsiklə bilavasitə qonşuluqda yerləşən eyni tipli Selaxan yaşayış məskənində keramika və daş məmulatından ibarət zəngin yerüstü materiallar toplanmış və yoxlama şurfu qazılmışdır. Qazıntı göstərmişdir ki, bu sahə allivüal laydan ibarətdir. Lakin bu lay da yerüstü materiallarla eyniyyət təşkil edən arxeoloji materiallarla müşayiət edilir. Keramika məmulatı müxtəlif tipli qab qalıqlarından, diskşəkilli əşyalardan, daş məmulatı isə sürtkəclərdən, dən daşlarından, çoxlu sayda çaxmaqdaşından, az miqdarda isə obsidiandan hazırlanmış kəsici alətlərdən ibarətdir (4, s. 58-60).

Həmin ildə Soyuqbulaq kurqan çölündə qazıntı işləri davam etdirilmişdir. Kurqanların sıx yerləşdiyi, neft-qaz kəmərlərinin keçdiyi sahədən təqribən 300-400 m şimalda müəllif tərəfindən hələ 2005-ci ildə qeydə alınmış kurqanların üçündə qazıntı işləri aparılmışdır. Aşkar edilmiş materiallar 2005-ci ildə tapılmış arxeoloji materiallarla analogiya təşkil edir. Fərq yalnız qəbir kameralarının istiqamətində müşahidə edilmişdir. Belə ki, əvvəlki qazıntılar zamanı aşkar edilmiş qəbir kameralarının istiqaməti şimali-

qərb – cənubi-şərq olduğu halda, son qəbirlərin istiqaməti əsasən şərq-qərb olmuşdur (4, s. 60-63).

Leylatəpə mədəniyyəti abidələrinin arxeoloji qazıntıları, aşkar edilmiş zəngin maddi mədəniyyət nümunələri Yaxın Şərq – Qafqaz miqrasiyalarının, etnomədəni əlaqələrin tədqiqi üçün əsaslı elmi baza yaratmışdır. Bütün tədqiqatlar Leylatəpə mədəniyyətinin regionda tutduğu mövqeyə aydınlıq gətirməyə imkan verir. Eyni zamanda aşkar edilmiş bir sıra spesifik materiallar bu əlaqələrin daha dərinə tədqiqinə şərait yaratmışdır. Bu məsələlər müəllifin 2009-cu ildə nəşr olunmuş məqaləsində şərh edilmişdir (20, s. 48-54).

Görkəmli arxeoloq R.Munçayev son illər nəşr etdirdiyi bir neçə məqaləsində Leylatəpə mədəniyyəti və onun Yaxın Şərq mədəniyyətləri ilə bağlılığı barədə ətraflı bəhs etmişdir. Məlum olduğu kimi R.Munçayev uzun illərdir ki, Suriyada Ubeyd və xüsusilə də Uruk mədəniyyətinin geniş təmsil olunduğu abidələrdə arxeoloji qazıntı işlərinə rəhbərlik edir. Son illər Leylatəpə mədəniyyətinə aid çoxsaylı abidələrin aşkar edilməsi və onların qazıntılarının nəticələrinin nəşr edilməsi R.Munçayevə Leylatəpə mədəniyyətinin mənşəyi, xronologiyası və ümumiyyətlə, Yaxın Şərq-Qafqaz miqrasiyaları, bu miqrasiyaların istiqaməti barədə öz fikirlərini dəqiqləşdirməyə imkan vermiş və tədqiqatçı bu barədə dəyərli fikirlər irəli sürmüşdür. Sadalanan məsələlərin həllində R.Munçayev müqayisəli materiallar qismində əsasən, hazırda qazıntılarını apardığı çoxtəbəqəli I Tell Xəznə yaşayış yerinin materiallarına istinad etmişdir (16, s. 41-51; 17, s. 8-9).

Leylatəpə mədəniyyətinin elmi tədqiqi tarixçəsi yuxarıda qeyd edilənlərdən ibarətdir. Göründüyü kimi aparılan tədqiqatlar kiçik həcmli olub, əsasən bu və ya digər abidənin tədqiqatına həsr olunmuşdur. Bu mədəniyyətin hərtərəfli, kompleks araşdırılması ayrıca tədqiqat obyektı olmamışdır. Belə kompleks araşdırma aparmadan bu mədəniyyətin mənşəyi, yayılma arealı, regionun qədim tarixində tutduğu yer düzgün müəyyən edilə bilməz.

Yuxarıda göstərilən elmi tədqiqatlardan əlavə, Leylatəpə mədəniyyətinin araşdırılmasına bəzi həvəskarlar tərəfindən uğursuz cəhdlər də göstərilmişdir. Belə həvəskarların nəşr etdirdikləri yazılar diletant plagiatlarından və elmi faktların təhrif edilməsindən ibarət olduğundan onlar barədə bəhs etməyi lazım bilmirik.

Beləliklə, Leylatəpə arxeoloji mədəniyyətinin tədqiqat tarixinin təhlili göstərdi ki, bu tədqiqatların birinci mərhələsi əsasən Leylatəpə yaşayış yerinin qazıntısının nəticələri əsasında həyata keçirilmişdir.

Tədqiqatların ikinci mərhələsi isə BTC və CQ kəmərlərinin marşrutunda qazılmış abidələrin materialları üzrə aparılmışdır. Bu qazıntılar birinci mərhələdə olduğundan daha geniş və əhatəli olduğundan Leylatəpə mədəniyyətinin bir sıra, əvvəllər məlum olmayan, aşağıda göstərilmiş spesifik xüsusiyyətlərini və rolunu müəyyən etməyə imkan vermişdi. Belə ki, İ.H.Nərimanov Leylatəpədəki qazıntılar əsasında bu mədəniyyətin aşağıdakı fərqli başlıca xüsusiyyətləri müəyyən etmişdir:

1) təmiz və yalnız bitki qatışıqlı gildən dulus çarxında formalaşdırılmış, yuvarlaq altlığa malik qablardan ibarət “keyfiyyətli keramika”;

2) yaşayış məskənlərində gil qablarda körpə uşaq dəfnləri.

İ.Nərimanov həmçinin Maykop mədəniyyətinin formalaşmasında Leylatəpə mədəniyyətinin rolu olduğunu qeyd etmişdir.

BTC (Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri) və CQBK (Cənubi Qafqaz Boru (qaz) Kəməri) dəhlizində aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində Gəncə-Qazax bölgəsində Leylatəpə mədəniyyətinə aid yeni yaşayış məskənləri – I və II Böyük Kəsik, I və II Poylu, Ağılı dərə və Soyuqbulaq kurqanları və s. abidələr aşkar edildi. Apardığımız geniş qazıntı işləri nəticəsində Leylatəpə mədəniyyətinin:

1) Cənubi Qafqazın digər arxeoloji mədəniyyətlərindən fərqli memarlıq üslubu;

2) daş, sümük və metal məmulatının özünəməxsusluğu (6, s.11-18);

3) yaşayış məskənində yaşlı insanların dəfn edildiyi torpaq qəbirlərin mövcudluğu;

4) yaşayış məskənindən kənarda kurqan tipli qəbir abidələrinin və gil qablarda körpə uşaq dəfnlərinin mövcudluğu (9; 18; 19, s.135-138);

5) dəfn adətlərinin xüsusiyyətləri (6, 9, s.13);

6) şimala miqrasiya etmiş Leylatəpə mədəniyyəti daşıyıcılarının Maykop mədəniyyətinin təşəkkülündə rolu (5; 19, s. 136; 6, s.18) və s. xüsusiyyətləri, o cümlədən, Leylatəpə mədəniyyətinin sonrakı Kür-Araz mədəniyyətinə təsiri müəyyən edilmişdir.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Ağalarzadə A.M. Leylatəpə arxeoloji mədəniyyətinin keramikası. T.ə.n. alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyasının avtoreferatı. Səh. 3-19. Bakı, 2009.
2. Alməmmədov X.İ. Azərbaycanın şimal-qərb regionunun eneolit dövrü abidələrinin boyalı və boyanaxışlı keramikası. «Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası» jurnalı, Bakı – 2006, № 2.
3. Hüseynov F.R. CQBK marşrutunun 358-ci km-də Ağılı Dərə qədim yaşayış yerinin qazıntısının geniş hesabatı. Bakı – 2007.
4. Müseyibli N. Ağstafa rayonundakı Leylatəpə mədəniyyətinə aid abidələrdə arxeoloji qazıntılar. Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar – 2009. Bakı, 2010.
5. Müseyibli N. Böyük Kəsik eneolit dövrü yaşayış məskəni. Bakı, 2007.
6. Müseyibli N.Ə. Eneolit dövrü I Böyük Kəsik yaşayış məskənində arxeoloji qazıntıların nəticələri «Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası» jurnalı. 2006, №1, Bakı.
7. Müseyibli N. Eneolit dövrü II Poylu yaşayış yerində arxeoloji qazıntılar. «Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası» jurnalı. 2008, № 1, səh. 17-26, Bakı, 2009.
8. Müseyibli N. İkinci Poylu yaşayış yerinin keramikası. «Azərbaycan arxeologiyası jurnalı. 2008, № 1-2. səh. 25-39. Bakı, 2008.
9. Müseyibli N. Leylatəpə mədəniyyəti tayfalarının gil qablarda dəfn adəti (etnoarxeoloji tədqiqat). «Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası» jurnalı. Səh. 20-27. Bakı, 2007, № 1.
10. Nəcəfov Ş.N. BTC marşrutunun 409,1 km-də I Poylu yaşayış yerinin qazıntısı barədə qısa hesabat. Bakı – 2006.
11. Агаларзаде А. О способах производства керамических сосудов в Лейлатепинской культуре. Материалы международной научной конференции «Кавказ. Археология и этнология». Стр. 83-85, Баку, 2009.
12. Алиев Н., Нариманов И. Культура северного Азербайджана в эпоху позднего энеолита. Баку, 2001.
13. Алмамедов Х.И. Из истории применения гончарного круга в производстве керамики в Азербайджане. Материалы международной научной конференции «Кавказ. Археология и этнология». Стр. 89-91, Баку, 2009.

14. Глонти Л.И., Джавахишвили А.И. Новые данные о многослойном памятнике эпохи энеолита – поздней бронзы в Шида Картли-Бери Клдееби. КСИА, 1987, №192.
15. Гулиев Ф. Уруская керамика Южного Кавказа. Археология, этнология, фольклористика Кавказа. Баку, 2005.
16. Мунчаев Р.М., Амиров Ш.Н. Взаимосвязи Кавказа и Месопотамии в VI-IV тыс. до н.э. Материалы международной научной конференции «Кавказ. Археология и этнология». Стр. 41-51, Баку, 2009.
17. Мунчаев Р.М. Урукская культура (Месопотамия) и Кавказ. Материалы международной научной конференции «Археология, этнография и фольклористика Кавказа». Махачкала, 2007.
18. Мусебли Н. Захоронение младенцев в глиняных сосудах у племен Лейлатепинской культуры. Отражение, цивилизационных процессов в археологических культурах Северного Кавказа и сопредельных территорий (Юбилейные XXI «Крупновские чтения» по археологии Северного Кавказа). Тезисы докладов. Владикавказ, 2008. стр. 267-273.
19. Мусебли Н. Позднеэнеолитические курганы Акстафинского района. Археология, этнология и фольклористика Кавказа. Баку, 2005.
20. Мусебли Н. Этнокультурные связи Передней Азии и Кавказа в IV тыс. до н.э. Материалы международного симпозиума «Азербайджан – страна, связывающая восток и запад. Обмен знаниями и технологиями в период «первой глобализации» VII-IV тыс. до н.э.». Берлин, 2009.
21. Нариманов И.Г., Азимов М.С., Алиев Н.Г. Отчет I отряда Мильско-Карабахской Археологической экспедиции за 1984 г., № 0-343, 1985.
22. Нариманов И.Г., Азимов М.С., Алиев Н.Г. Отчет I отряда Мильско-Карабахской Археологической экспедиции за 1985 г., № 0-407, 1986.
23. Нариманов И.Г., Азимов М.С., Алиев Н.Г. Работы первого отряда Мильско-Карабахской экспедиции в 1985 году. Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане (1985). Баку, 1986.
24. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Баку, 1987.
25. Нариманов И.Г., Махмудов Ф.Р. Энеолитические памятники на Мугани. Изв. АН Азербайджанской ССР. Серия истории, философии и права, 1967, № 2.
26. Нариманов Н.Г. Обейдские племена Месопотамии в Азербайджане. Всесоюзная археологическая конференция «Достижения советской археологии в XI пятилетке». Тезисы докладов. Баку, 1985.ə

N.A.Museibli

HISTORY OF STUDYING OF ARCHAEOLOGICAL CULTURE LEYLATEPE

THE RESUME

In article the basic stages of history of studying of archaeological culture Leylatepe which concerns the epoch end neoliths and to the period of occurrence of the first agricultural complexes are considered. The author on the basis of archaeological researches of the Azerbaijan scientists allocates two basic stages of history of studying of the given culture: 1) 1965 - 2003 and 2) after 2004.

Н.А.Мусебли

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ ЛЕЙЛАТЕПЕ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются основные этапы истории изучения археологической культуры Лейлатепе, которая относится к концу эпохи энеолита и периоду возникновения первых земледельческих комплексов. Автор на основе археологических исследований азербайджанских ученых выделяет два основных этапа истории изучения данной культуры: 1) 1965 – 2003 гг. и 2) после 2004 года .

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Elmi Şurasının 2009-cu il 3 aprel tarixli iclasının 3 sayılı qərarı və t.ü.f.d., A. Ağalarzadənin və t.ü.f.d. Ş. Nəcəfovun müsbət rəyləri əsasında çap olunur.

ALAN MİQRASIYALARI VƏ AZƏRBAYCAN ALBANIYA DÖVLƏTİ

Nizami Zeynalov¹

Alan tayfalarının tarixi Azərbaycan ərazilərinə miqrasiyası məsələsi yurdumuzun qədim dövr tarixşünaslığının mühüm problemlərindən biridir. Bildiyimiz kimi, eramızın I əsrində antik mənbələrdə “alan” etnoniminə rast gəlinmir. Yalnız eramızın I əsrinin ortalarından başlayaraq, əvvəlcə qədim Roma şairi Mark Anney Lukan [6, 150] və filosof Lusi Anney Seneka [6, 139], I əsrin ikinci yarısında isə Böyük Plini [6, 171], Valeri Flakk [6, 207] və İosif Flavi [3, VII, 7, 4] alan tayfalarının adını xatırladırlar. Adı çəkilən antik müəlliflər arasında yalnız İosif Flavi “Yəhudi müharibələri haqqında” əsərində alanlar haqqında nisbətən geniş məlumat vermişdir.

Tarixşünaslıqda alan tayfalarının eramızın 72-ci ilində Cənubi Qafqaz istiqamətində baş verən yürüşü çox böyük mübahisə doğurmuşdur. Tədqiqatçıların bir çoxu alan tayfalarının Şimali Qafqazdan Dəryal keçidi vasitəsilə yürüş etdiklərini iddia edirlər [21, 167; 30, 356-357]. Azərbaycan tarixşünaslığında da bu fikrin tərəfdarları üstünlük təşkil edir [15, 200-201; 16, 77]. Bəzi tədqiqatçılar isə həmin yürüşün Orta Asiyadan Hirkan keçidi vasitəsilə baş verdiyini bildirmişlər [22, 67; 32, 212; 38, 73-74]. Bizim üçün alanların bu yürüşü ilə bağlı Azərbaycan tədqiqatçılarının fikirləri daha çox əhəmiyyət kəsb etdiyindən onların üzərində dayanmaq istəyirik.

Azərbaycan tarixşünaslığında sarmat-alanların Azərbaycan Albaniya dövlətinin ərazilərinə yürüşünə ayrıca məqalə həsr edən ilk müəllif mərhum akademik İqrar Əliyevdir. O, 1971-ci ildə nəşr olunan “Sarmat-alanlar İrana gedən yolda” adlı məqaləsində sarmat-alan tayfalarının Şimali Qafqazdan Azərbaycan Albaniya dövlətinin ərazilərinə yürüşünü və bu yürüşün nəticəsi olaraq Mingəçevirdə katakombə qəbirlərinin meydana gəlməsi fikrini irəli sürmüşdür [15, 200-205]. Hətta İ. Əliyev guya “Azərbaycanı sarmat-alan tayfalarının İrana hərəkəti üçün çıxış nöqtəsi” hesab etmiş və Azərbaycan Albaniya dövlətinin Kambisena əyalətini isə “irandilli tayfaların yeni metropoliyası” adlandırmışdır [15, 200-201]. Lakin müəllifin kifayət qədər əsaslandırılmayan və tarixi həqiqəti əks etdirməyən bu iddiaları elə öz dövründəcə haqlı olaraq tənqid olunmuşdur [14, 78-79; 37, 98-102]. 1975-ci ildə Q.M.Aslanovla birlikdə nəşr etdirdiyi məqaləsində isə İ.H. Əliyev yuxarıda göstərilən iddialarını daha da inkişaf etdirmişdir [16, 76-87]. Yazılı mənbə kimi İosif Flaviyə istinad edən müəlliflər yazırlar: “İberiya hökmdarı ilə ittifaqda olan alanlar Dəryal keçidindən və Kartli torpaqlarından keçərək, heç nədən şübhələnməyən midiyalıların üzərinə yürüş etdilər...” [16, 77]. Elə buradaca biz müəlliflərin tarixi mənbəni öz iddialarının xeyrinə dəyişdirdiyini görürük. Çünki onların istinad etdiyi İosif Flavi yuxarıda adı çəkilən əsərin də nə “İberiya hökmdarı”, nə “Dəryal keçidi”, nə də “Kartli torpaqları” ifadələri işlətməmişdir [3, VII, 7, 4].

Nizami Dilənçi oğlu Zeynalov – t.ü.f.d. Mingəçevir Politeknik İnstitutunda müəllim

Azərbaycan tarixşünaslığında sarmat-alan-massaget tayfalarının tarixi Azərbaycan ərazilərinə miqrasiyası ilə bağlı İ.H. Əliyevin təsiri ilə formalaşdırılmış və tarixi həqiqəti olduğu kimi əks etdirməyən fikir 1998-ci ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan tarixi”nin akademik nəşrinin I cildində də öz əksini tapmışdır. Belə ki, burada da adı çəkilən tayfaların tarixi Azərbaycan ərazilərinə yürüşlərinə irandilli tayfaların miqrasiyasının tərkib hissəsi kimi yanaşılmışdır [12, 394-396]. Bəzi Azərbaycan arxeoloqları da Mingəçevir katakombalarının meydana gəlməsini Şimali Qafqazdan miqrasiya edən sarmat-alan tayfalarının təsiri ilə izah etmişlər [19, 116; 25, 106; 31, 139]. Lakin bununla belə alan tayfalarının yuxarıda xatırlanan yürüşünün cənubdan baş verdiyinin və müvafiq olaraq katakomba və katakomba-taxta qutu qəbirlərinin də Xəzər dənizinin cənubundan Azərbaycan Albaniya dövlətinin ərazilərinə yayıldığını irəli sürən arxeoloqlar da vardır [37, 101; 38, 72-73]. Fikrimizcə, alanların məlum yürüşünün məhz Xəzərin cənubundan, Hirkan keçidi vasitəsilə baş verdiyini iddia edən müəlliflər [22, 67; 32, 212; 38, 73-74] həqiqətə daha çox yaxındırlar.

Alan tayfalarının Xəzərin cənubundan Hirkan keçidi vasitəsilə Cənubi Qafqaza yürüş etməsi fikri tarixşünaslıqda yeni deyildir. Bu fikri ilk dəfə XX əsrin əvvəllərində alman tədqiqatçısı E.Toybler irəli sürmüşdür [22, 67]. XX əsrin 60-cı illərində gürcü tədqiqatçısı V.N. Qamrekeli bu məsələni yenidən qaldırmışdır [22, 58-70]. Lakin o, alanların ya Dərbənd keçidi, yaxud da Xəzərin cənubu vasitəsilə yürüş etdiyini bildirirdi [22, 60]. Son dövrlərdə isə Azərbaycan arxeoloqları arasında alanların Xəzərin cənubundan yürüş etməsi fikri M.C. Xəlilov tərəfindən inkişaf etdirilmişdir [38, 73-74]. S.M. Perevalov da eyni fikrə tərəfdardır [32, 212].

Yuxarıda xatırladığımız kimi, e. I əsrinin antik müəlliflər arasında alan tayfaları haqqında daha geniş məlumat verən İosif Flavidir. Buna görə də biz məhz İosif Flavinin məlumatını əsas götürərək, alanların eramızın 72-ci ilində Cənubi Qafqaza hansı istiqamətdən yürüş etməsi məsələsinə aydınlıq gətirmək istədik. İosif Flavinin məlumatı heç bir ixtisar olmadan olduğu kimi verilir: “Əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi, alan tayfaları Tanais və Meotidanın ətrafında yaşayan skiflərin bir hissəsidir. Bu dövrdə onlar Midiyanı (Parfiya və Atropatena əraziləri nəzərdə tutulur – N.Z.) və daha uzaq ölkələri qarət etmək niyyəti ilə Hirkan hökmdarı ilə danışığa girdilər, çünki o, (Hirkan hökmdarı – N.Z.) hökmdar Aleksandr (Makedoniyalı İsgəndər – N.Z.) tərəfindən dəmir qapılarla möhkəmləndirilmiş keçidin sahibi idi. O, (Hirkan hökmdarı – N.Z.) keçidi açıqda alanlar böyük kütlə ilə heç nədən şübhələnməyən midiyalıların üzərinə hücum etdilər, sıx əhalisi və çoxlu mal-qarası olan ölkəni qarət etdilər, bununla belə, heç kim onlara qarşı durmağa cürət etmədi, çünki bu ölkədə hökmdarlıq edən Pakor (Parfiya hökmdarı II Pakor – N.Z.) özünün əsir düşmüş arvadını və kənizini çox çətinliklə 100 talant ödənc verib azad edərək və yerdə qalan hər şeyi qoyaraq, qorxu içində əlçatmaz yerlərə qaçdı. Beləliklə, onlar çox asanlıqla və heç bir müqavimətə rast gəlmədən hər şeyi qarət edərək, Ermənistan (Kiçik Asiya ərazisindəki Ermənistan nəzərdə tutulur – N.Z.) çatdılar. Ermənistanın hökmdarı Tiridat idi və o, alanların qarşısına çıxaraq onlarla döyüşə girdi, lakin əgər o (Tiridat – N.Z.), bu döyüşdə boynuna atılan kəndiri qılıncla kəsib qaça bilməsəydi əsir düşəcəkdə.

Bu döyüşdən daha da quduzlaşan barbarlar bütün ölkəni viran qoyaraq və hər iki ölkədən qarət edilən qənimətlə və çoxlu əsirlərlə öz evlərinə qayıtdılar” [3, VII, 7, 4].

İosif Flavinin məlumatının ümumi məzmunundan göründüyü kimi, alan tayfaları Cənubi Qafqaza Xəzərin cənubundan yürüş etmişlər. Çünki onların yolunun üzərində əvvəlcə Midiya (Atropatena), sonra isə Ermənistan (Kiçik Asiyanın şərqində yerləşən tarixi Ermənistan nəzərdə tutulur – N.Z.) xatırlanır. Məhz bu cəhətə diqqət yetirən bir çox tədqiqatçılar alanların məlum yürüşünün Orta Asiya ərazisindən, Hirkan keçidi vasitəsilə olması qənaətinə gəlmişlər [22, 67; 32, 212; 38, 73-74]. Bu tədqiqatçıların əsaslandığı digər dəlillərdən biri də mənbədə Hirkan hökmdarının sahib olduğu keçidin xatırlanmasıdır [22, 67; 38, 73-74]. Lakin, alanların Şimali Qafqazdan, əsasən, Dəryal keçidi vasitəsilə gəldiyini iddia edən V.B. Vinqradov isə İberianın vaxtilə Hirkan adlandırılmasını əsas gətirir [21, 167]. Qəribə də olsa, müəllif öz iddiasını sübuta yetirmək üçün bilavasitə mənbələrin məlumatlarına deyil, S.T.Yeremyanın fikrinə istinad etmişdir [21, 167].

Fikrimizcə, yuxarıda adı çəkilən mənbədə xatırlanan “əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi, alan tayfaları Tanais və Meotida gölünün sahillərində yaşayan skiflərin bir hissəsidir” və “bu dövrdə onlar Midiyanı və daha uzaq ölkələri qarət etmək niyyəti ilə Hirkan hökmdarı ilə danışığa girdilər, çünki o, hökmdar Aleksandr tərəfindən dəmir qapılarla möhkəmləndirilmiş keçidin sahibi idi” ifadələrinin izahı alanların Cənubi Qafqaza hansı yolla yürüş etdiklərini müəyyənləşdirməkdə açar rolunu oynaya bilər. Çünki məhz bu ifadələr tədqiqatçılar arasında ciddi fikir ayrılıqlarına səbəb olmuşdur. Məsələn, E.Toybler alanların Orta Asiyadan Hirkan keçidi vasitəsilə yürüş etdiklərini bildirsə də, İosif Flavinin məlumatında müəyyən dolaşıqlığın (əlbəttə ki, E.Toybler İosif Flavinin “Tanais” və “Meotida” ifadələrini nəzərdə tutur – N.Z.) olduğunu yazır [22, 67]. Buna görə də fikrimizi İosif Flavinin məhz bu ifadələri üzərində cəmləşdirmək istəyirik.

Mənbədə göstərilən “əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi” ifadəsinə İosif Flavinin adı çəkilən əsərinin əvvəlki hissələrinin heç bir yerində rast gəlinmir. Müəllifin “alan tayfaları Tanais və Meotidanın sahillərində yaşayan skiflərin bir hissəsidir” ifadəsi isə tədqiqatçılar arasında daha çox mübahisə doğurmuşdur. Məhz elə buna görə də tədqiqatçıların çoxu alanların eramızın 72-ci ilində ki, yürüşünün yalnız Şimali Qafqazdan baş verə biləcəyini iddia etmişlər [15, 200-201; 16, 77; 21, 168-170; 30, 356-357]. Lakin fikrimizcə, İosif Flavinin bu ifadəsi heç də alanların Dəryal keçidi vasitəsilə Şimali Qafqazdan yürüşünü iddia etmək üçün əsas ola bilməz. Əvvəla, ona görə ki, “Tanais çayı” və “Meotida gölü” ifadəsi altında müəllifin dəqiq hansı çayı və gölü nəzərdə tutduğunu müəyyən etmək çətindir. Doğrudur, antik coğrafiyada əsas etibarilə “Tanais çayı” və “Meotida bataqlığı” adı altında müvafiq olaraq Don çayı və Azov dənizi nəzərdə tutulur [2, 151]. Lakin bununla belə, bir çox tədqiqatçılar Orta Asiyada baş verən hadisələrdən danışarkən antik müəlliflərin “Tanais çayı” adı altında Sır-Dərya çayının, “Meotida bataqlığı” ifadəsi altında isə Aral gölünü nəzərdə tutduqlarını da qeyd etmişlər [20, 17; 33, 214; 34, 16; 35, 124]. Həqiqətən də, Polibi [9, X, 48], Kursi Ruf [4, VII, 4, 32], Arrian [1, IV, 3, 6] kimi müəlliflərin Orta Asiya hadisələrindən danışarkən “Tanais çayı” ifadəsi altında Sırdərya çayını nəzərdə tutmaları şübhəsizdir. Tarixi ədəbiyyatda

hesab olunur ki, əslində, adı çəkilən antik müəlliflər Orta Asiya ərazisindəki Sırdərya çayı ilə Azov dənizinə tökülən Don çayını bir-biri ilə qarışdırmışlar [2, 149, 151, 156]. Lakin bununla belə, biz Arrianda çox maraqlı bir məlumata rast gəlirik. Arrian yazır: “....buradan o, (Makedoniyalı İsgəndər – N.Z.) Tanais çayına doğru hərəkət etdi. Hələ Aristobulun sözlərinə görə, yerli barbarlar tərəfindən Opksant (Yaksart və ya Sırdərya – N.Z.) adlandırılan bu *Tanaisin* (fərqləndirmə bizimdir – N.Z.) mənbəyi.....” [1, III, 30, 7]. Daha sonra müəllif davam edərək yazır: “....lakin tarixçi Herodotun haqqında məlumat verdiyi və skiflərdə 8-ci çay adlandırılan başqa bir *Tanais* (fərqləndirmə bizimdir – N.Z.) də olmalıdır. O, (Tanais çayı – N.Z.) böyük bir göldən başlayır və Meotida adlandırılan daha böyük bir gölə tökülür. Bəzi müəlliflər deyir ki, bu çay Avropa ilə Asiyanın sərhədini təşkil edir...” [1, III, 30, 8]. Göründüyü kimi, Arrian açıq şəkildə iki Tanaisi, yəni Azov dənizinə tökülən və Don çayı ilə eyniləşdirilən Tanaislə, Orta Asiyada yerləşən və Sırdərya çayı ilə eyniləşdirilən Tanaisi bir-birindən fərqləndirir. Böyük Plini də yazır ki, “....onların (Makedoniyalı İsgəndərin qoşunlarının – N.Z.) sonrakı hərəkətinə skiflərin Silis adlandırdığı, Aleksandr (Makedoniyalı İsgəndər – N.Z.) və onun döyüşçülərinin isə Tanaid kimi qəbul etdiyi Yaksart çayı mane olurdu” [6, 185]. Buna görə də İosif Flavinin xatırlatdığı “Tanais çayı və Meotida gölü” ifadəsi altında heç də bəzi müəlliflərin iddia etdiyi kimi, Don çayının və Azov dənizinin başa düşülməsi məcburi deyildir.

İosif Flavinin xatırlatdığı “skiflər” ifadəsinə gəlincə isə, bildiyimiz kimi, antik ənənədə bu ad altında, adətən, Qara dənizin şimal sahillərində və Don çayından qərbdə, habelə Xəzərin şərq sahillərində yaşayan köçəri və yarımköçəri əhali nəzərdə tutulurdu [2, 148-149, 152]. Maraqlıdır ki, Klavdi Ptolemey “Coğrafi təlimnamə” əsərində Ra (Volqa – N.Z.) çayından və Xəzər dənizindən şərqdə yerləşən əraziləri Skifiya, qərbdə yerləşən əraziləri isə Sarmatiya adlandırır [5, 238]. Makedoniyalı İsgəndərin Orta Asiyaya yürüşünü təsvir edən Kursi Ruf “....et ultra Tanaim amnem colontes Scythas....” (və Tanais çayı arxasında yaşayan skiflər) ifadəsini işlətməmişdir [4, VII, 4, 6]. Daha sonra III Daranın (e.ə. 336 – 330) qatili Bessin Orta Asiyaya qaçmasını təsvir edən müəllif “.....Scythas, qui ultra Tanaim amnem colunt, adventare Besso ferntes opem” (Bessin köməyinə Tanais arxasında olan skiflər gəldi) ifadəsini işlədir [4, VII, 4, 32]. Beləliklə, güman etmək olar ki, İosif Flavi “....alan tayfaları Tanais və Meotida gölünün sahillərində yaşayan skiflərin bir hissəsidir...” dedikdə, əslində, Sırdərya çayı və Aral gölü ətrafında yaşayan skiflərin bir hissəsi olan alan tayfalarını da nəzərdə tuta bilərdi. Maraqlıdır ki, Çin mənbələri alanları məhz bu ərazidə lokalizə edir [29, 136, 144].

Digər tərəfdən, hətta İosif Flavinin xatırlatdığı Tanais çayı və Meotida gölünün müvafiq olaraq Don çayı və Azov dənizi ilə eyniləşdirilməsi belə alanların yürüşünün Şimali Qafqazın Dəryal keçidi vasitəsilə baş verdiyini iddia etmək üçün əsas ola bilməz. V.N. Qamrekelinin yazdığı kimi, alanların Don çayı və Azov dənizi sahillərində yaşaması onların məhz bu dövrdə (eramızın I əsrində – N.Z.) Şimali Qafqazda yaşaması demək deyildir [22, 64]. Maraqlıdır ki, Strabon Xəzərin şərq hissəsini təsvir edərkən parn-day tayfalarını “Meotidanın üzərində yaşayan skiflərin bir hissəsi” kimi göstərir [10, XI, 9, 3]. D.A. Maçinskinin fikrincə isə, bəzi ərazilərin təsvirində Strabonun tez-tez

istifadə etdiyi “Ὑπέρ” (yuxarıda) sözü, adətən, həmin ərazilərin antik dünyanın mərkəzindən uzaq məsafədə yerləşdiyini və onların “şərq”, “şimali-şərq” və ya “şimal” istiqamətlərində olduğunu bildirir [28, 124]. Həqiqətən də, Strabonun əsərinin müxtəlif yerlərində biz bu cür hallara tez-tez rast gəlirik. Məsələn, Strabon Asiyanın təsvir edərkən yazır: “Şimali Asiyanın hindlilərlə sərhəddə yerləşən skiflərdə olan ikinci hissəsini bizim indi Kaspi (Xəzər dənizi – N.Z.) adlandırdığımız Hirkan dənizi *üzərində* (fərqləndirmə bizimdir – N.Z.) vilayət hesab etmək olar” [10, XI, 1, 7]. Beləliklə, də aydın şəkildə görünür ki, Strabon “Ὑπέρ τῆς Ὑρκανίας θαλάττης” (Hirkan dənizi *üzərində*) vilayət dedikdə, Xəzər dənizindən məhz şimali-şərqdə və şərqdə yerləşən əraziləri nəzərdə tutmuşdur. Buna görə də istər Strabonun parn-day qəbilələri, istərsə də İosif Flavinin alan tayfaları ilə əlaqədar yuxarıda xatırlatdıqları məlumatlarda həmin tayfaların Azov dənizi və Don çayı sahillərində deyil, məhz Aral gölü və Sırdərya çayı sahillərində yaşadığını nəzərdə tutduğunu da iddia etmək olar.

Fikrimizcə, İosif Flavinin “bu dövrdə onlar (alanlar – N.Z.) Midiyanı və daha uzaq ölkələri qarət etmək niyyəti ilə Hirkan hökmdarı ilə danışığa girdilər, çünki o, hökmdar Aleksandr tərəfindən dəmir qapılarla möhkəmləndirilmiş keçidin sahibi idi” ifadəsi də alanların eramızın 72-ci ilində Cənubi Qafqaza Dəryal keçidi vasitəsilə yürüş etmələrini demək üçün əsas ola bilməz. İosif Flavinin məlumatından göründüyü kimi, alanların qarət etmək niyyətində olduqları xatırladılan birinci ölkə “Midiya” (Atropatena – N.Z.) və yalnız bundan sonra digər “daha uzaq ölkələr”dir. Həqiqətən də, mənbədə alanların hücum yolu *üzərində* ilk xatırlanan “Midiya ölkəsi”, “Midiya əhalisi” və “Midiya (Atropatena) hökmdarı Pakordur” [3, VII, 7, 4]. Əgər bir çox müəlliflərin hesab etdiyi kimi, alanların Şimali Qafqazın Dəryal və ya Dərbənd keçidləri vasitəsilə yürüş etdiklərini [15, 200-201; 16, 75-78, 87-88; 21, 167; 30, 356-357] iddia etsək, onda alanların yolu *üzərində* birinci halda İberiya, ikinci halda isə Albaniya ölkəsi xatırlanmalı idi. Ola bilməzdi ki, antik müəlliflərin kifayət qədər yaxşı tanıdığı İberiya və Albaniya nəzərdən yayınsın. Halbuki, İosif Flavinin əsərində biz nə İberiya, nə də Albaniya haqqında nəinki hər hansı ifadəyə, heç eyhama da rast gəlmirik. Belə olan halda, yuxarıda göstərilən müəlliflərin iddialarını şübhə altına almağa əsas vardır.

“Hirkan hökmdarı” ifadəsinə gəlcə isə, Miletli Hekateydən (e.ə. VI – V əsrlər) başlayaraq, antik müəlliflər “Hirkan dənizi”, “Hirkan ölkəsi”, “Hirkan hökmdarı” və s. ifadələr işlətmişlər. Təsadüfi deyil ki, hələ Miletli Hekatey Xəzər dənizindən və əsasən, onun cənub və cənubi-şərq sahillərindən danışarkən oranı Hirkan dənizi adlandırır [5, 2; 20, 4]. Güman etmək olar ki, müəllif Xəzərin cənub sahillərindəki Hirkan adlanan ərazinin adı ilə onu belə adlandırmışdır. Çünki antik ənənədə biz sonrakı dövrlərdə Xəzərin cənub sahillərindəki ərazinin məhz Hirkan ölkəsi adlandırılmasına tez-tez rast gəlirik. Məsələn, Polibi [9, X, 31], Strabon [10, XI, 7, 1], Tasit, [11, XI, 9; XIII, 37], Arrian [1, III, 23, 6] və başqaları bu və ya digər hadisələrlə əlaqədar Xəzər dənizinin cənubunda Hirkan ölkəsini xatırladırlar. Lakin bununla belə İ.H. Əliyev, V.B. Vиноградов və başqa tədqiqatçılar “Hirkan ölkəsi” anlayışını İberiya ilə eyniləşdirərək, alanların Şimali Qafqazdan yürüş etdiklərini iddia etmişlər [16, 77; 21, 167]. Əslində, keçmiş sovet tarixşünaslığında Hirkaniyanın İberiya ilə eyniləşdirilməsi fikrinin bila-

vasitə müəllifi olan S.T. Yeremyanın iddiasına görə, guya antik müəlliflər “Hirkan ölkəsi”ni xatırladarkən, bəzən İberiyayı nəzərdə tutmuşlar [24, 3]. Lakin nə antik dövrdə, nə də heç bir antik müəllifdə İberiya “Hirkaniya” və ya “Hirkan ölkəsi” kimi göstərilməmişdir. Halbuki, İberiya antik dövrdə Hirkaniya adlansaydı, bu, İberiyayı kifayət qədər yaxşı tanıyan antik müəlliflərin diqqətindən yayınma bilməzdi. Təsadüfi deyil ki, biz Strabonun Pontdan (Qara dəniz – N.Z.) yuxarıda yaşayan xalqlar (roksalan, savromat və s.) haqqında çox zəif [10, VII, 2, 4], əksinə, o xalqlarla müqayisədə məhz İberiya və Albaniya haqqında daha geniş məlumatlara malik olduğunu görürük [10, XI, 3, 1-6; XI, 4, 1-8]. Strabon əsərinin digər yerində özü də etiraf edir ki, onun müasirləri britlər, germanlar, İstr çayı (Dunay çayı – N.Z.) boyunca yaşayan və İstrin o tayında olan get, tireget və bastarnlar və habelə Qafqaz xalqları, məhz albanlar və iberlər haqqında mötəbər məlumatlara malikdirlər [10, II, 5, 12].

S.T. Yeremyanın yuxarıdakı fikrinə gəlincə isə, müəllif Cənubi Qafqazda Sasani mərzbanlığı dövründə (532 – 627) Kartlinin erməni mənbələrində “Vrkan” adlandırıldığını iddia edərək, həmin nəticəyə gəlmişdir [24, 3]. Lakin fikrimizcə, antik müəlliflərin məhz Xəzərin cənubunda xatırlatdıqları “Hirkaniya ölkəsi” ifadəsi ilə eramızın VII əsrinin əvvəllərində, erməni mənbələrində Kartli barədə xatırlanan “Vrkan” ifadəsinin S.T. Yeremyan tərəfindən süni şəkildə eyniləşdirilməsi tarixi həqiqətə ziddir. Təkrarən demək istəyirik ki, antik müəlliflərdə İberiyanın Hirkan ölkəsi adlanması haqqında heç eyham da yoxdur. Buna görə də İosif Flavinin xatırlatdığı “Hirkan hökmdarı” ifadəsi məhz həmin dövrdə İberiyaya deyil, əksinə, həm İosif Flavindən əvvəl, həm də ondan sonrakı digər antik müəlliflərin də məlumatlarına uyğun gələn və Xəzərin cənubunda xatırlanan tarixi “Hirkaniya ölkəsinə” aid edilməlidir.

İosif Flavinin “hökmdar Aleksandr tərəfindən dəmir qapılarla möhkəmləndirilmiş keçid” ifadəsinə gəlincə isə, demək lazımdır ki, bu ifadə də heç də bəzi tədqiqatçıların iddia etdiyi kimi, Dəryal keçidinə deyil, əksinə, Xəzərin cənubundakı Hirkan keçidinə aid edilə bilər. Xəzər dənizinin cənubunda keçidin olması antik müəlliflər tərəfindən dəfələrlə xatırladılmışdır. Məsələn, Polibi Hirkaniyaya aparan dar Laba keçidindən və bu keçidə barbarlar tərəfindən nəzarət olunmasından bəhs edir [9, X, 29]. Arrian şah III Daranın (e.ə 336 – 330) Orta Asiyaya qaçmasını təsvir edərkən “Raqidən (Parfiyada şəhər – N.Z.) bir qədər aralıda olan Kaspi qapıları” ifadəsini işlədir [1, III, 19, 2; III, 20, 2]. Arrian əsərinin başqa bir yerində Makedoniyalı İsgəndərin məhz bu qapılardan Oks (Amudərya – N.Z.), Tanais (Sırdərya – N.Z.) və Hind çayı tərəfə keçdiyini yazır [1, VII, 10, 6]. Nəzərə alsaq ki, antik ənənədə tez-tez Xəzərin cənubundakı Hirkaniya ölkəsi xatırlanır, onda bu keçidə nəzarət də, heç şübhəsiz ki, Hirkan hökmdarlarının əlində ola bilərdi. Mənbələrə əsasən, Hirkaniyada müstəqil və ya yarım-müstəqil siyasi qurumun olmasını və bu onun keçidə nəzarət üçün kifayət qədər gücə malik olduğunu demək olar. Məsələn, Tasit “güclü Hirkan xalqı” ifadəsini işlədir [11, XIV, 25] və hətta hirkanların Roma prinsepsi Domisi Korbulonun yanına müqavilə bağlamaq üçün nümayəndə heyəti göndərməsindən danışır [11, XV, 1]. Eramızın 58-ci ilində Parfiya dövlətindən ayrılmış Hirkaniyanın, artıq 59-cu ildə Romada səfirliyi fəaliyyət göstərirdi [20, 18]. Təsadüfi deyil ki, İosif Flavinin məlumatında da alanlar keçidin açılması üçün Hirkan hökmdarı ilə

danışığa girirlər [3, VII, 7, 4]. Güman etmək olar ki, siyasi tərəfdaşlıq edən Roma və Hirkaniya rəqiblərinə (Parfiya və Ermənistan) qarşı Orta Asiya tayfalarının gücündən istifadə edirdilər.

İosif Flavinin “dəmir qapılarla möhkəmləndirilmişdi” ifadəsinə gəlincə isə, güman etmək olar ki, bu, məcazi mənada olub, keçidin möhkəmliyinə bir işarə ola bilərdi. Polibi yazırdı ki, “.....Antiox (III Antiox – N.Z.) hələ Hirkaniyaya aparan Laba keçidinə çatmamış yerli əhalidən qarşıdakı yolun çətinliyini öyrəndi” [9, X, 29]. Arrian “Qafqazdakı aşırımdan” keçərkən İsgəndərin çoxlu atının məhv olduğunu yazır [1, 30, 6]. “Qafqazdakı aşırım” ifadəsinə gəlincə isə, Arrian yazır: “Baktriyada Tavr dağları Parapamis dağları ilə qovuşur ki, Aleksandrın döyüşçüləri bunu Qafqaz dağları adlandırırlar.... ola bilər ki bu dağ Skif Qafqazının bilavasitə davamıdır.... bu Qafqaz Hind okeanına qədər uzanır” [1, V, 5, 3-4]. Hər halda, İosif Flavinin məlumatından göründüyü kimi, keçidə nəzarət Hirkan hökmdarının əlində olmuşdur. Ona görə də bu keçidi şərti olaraq “Hirkan keçidi” adlandırmaq olar.

Beləliklə də, antik mənbələrdən göründüyü kimi, İosif Flavinin “hökmdar Aleksandr tərəfindən dəmir qapılarla möhkəmləndirilmiş keçid” ifadəsi bəzi müəlliflərin iddiasının əksinə olaraq [15, 200-201; 16, 75-78, 87-88; 21, 167; 30, 356-357] Dəryal keçidinə deyil, məhz Hirkan keçidinə daha çox uyğundur.

İ.H.Əliyev və Q.M.Aslanov 1975-ci ildə nəşr etdirdikləri məqalədə isə erməni tarixçisi Movses Xorenliyə (V əsr) istinad etmişlər [16, 77]. Alanların eramızın 72-ci ilindəki yürüşü ilə əlaqədar V əsr erməni tarixçisi (yeri gəlmişkən, Movses Xorenlinin yaşadığı dövr çox mübahisəlidir – N.Z.) yazır: “Bu dövrə yaxın dağlıqlarla birləşən və İverianın yarısını öz tərəfinə çəkən..... alan xalqı bir qədər geri çəkilərək, böyük Kürü keçdi və çayın şimal sahilində düşərgə saldı...” [8, II, 50]. Əvvəla, göründüyü kimi, Movses Xorenlinin özünün məlumatı ilkin mənbə olan İosif Flavinin məlumatı ilə xeyli ziddiyyət təşkil edir. Nəzərə alsaq ki Movses Xorenli V əsrin müəllifidir, onda bilavasitə I əsrdə yaşamış İosif Flavinin məlumatı daha mötəbər hesab olunmalı, Movses Xorenlinin məlumatına isə tənqidi yanaşılmalıdır. Movses Xorenlinin əsərinə, xüsusilə də I əsrin hadisələrinə tənqidi yanaşılmanın vacibliyini hələ vaxtilə Q.Xalatyans bildirilmişdir [36, 375-376]. Qədim erməni ədəbiyyatının tanınmış tədqiqatçısı akademik M.Abeqyan da Movses Xorenlinin “Ermənistan tarixi” əsərini mötəbər mənbə hesab etməyərək yazır: “... Xorenlinin “Tarixi”nə gəlincə isə, ondan ikinci dərəcəli və hətta üçüncü dərəcəli mənbə kimi istifadə oluna bilər” [13, 157]. Biz də bu fikrə tərəfdarıq, çünki Movses Xorenlinin bu məlumatının bir çox məqamları I əsrin antik mənbələri ilə təsdiq olunmur.

İ.H.Əliyev və Q.M.Aslanov Movses Xorenlinin xatırladığı “Alan xalqı geri çəkilərək böyük Kürü keçdi və çayın şimal sahilində düşərgə saldı” [8, II, 50] ifadəsinə isə öz iddialarının xeyrinə dəyişdirərək yazırlar: “....alan xalqı, yuxarıda xatırlanan qarətəkar yürüşdən sonra geriye, şimala qayıtdı...” [16, 77]. Halbuki, mənbədə “alanların geriye, şimala qayıtmasından” yox, onların geri çəkilərək Kürün şimal sahilinə keçib burada mövqe tutmasından söhbət gedir. Fikrimizcə, Movses Xorenlinin xatırladığı “Alan xalqı geri çəkilərək, böyük Kürü keçdi və çayın şimal sahilində düşərgə saldı”

ifadəsi alanların 72-ci ildə Dəryal keçidi vasitəsilə yürüş etdiklərini demək üçün əsas ola bilməz.

İ.H.Əliyev və Q.M.Aslanov 1976-cı ildə nəşr olunan digər məqalədə isə öz iddialarının xeyrinə bu dəfə gürcü mənbəyi “Kartlis Sxovreba”ya istinad etmişlər [17, 230]. Lakin gürcü mənbələrinin görkəmli tədqiqatçılarından olan N.Y.Lomouri bir sıra gürcü mənbələrinin, o cümlədən də “Kartlis Sxovreba”nın mötəbərliyinə şübhə ilə yanaşaraq, onlardakı məlumatlara heç bir yoxlama materiallarının köməyi olmadan (yəni bu məlumatları digər daha mötəbər mənbələrlə yoxlamadan – N.Z.) istinad edilməsinin metodoloji cəhətdən düzgün olmadığını bildirir [26, 56-57]. İ.A.Cavaxişvili də hesab edir ki, məhz “Kartlis Sxovreba”nın əsas hissəsinin məlumatlarına istinad etmək olmaz (tənqidi yanaşma olmadan – N.Z.) [27, 81-82]. Göründüyü kimi, İ.H.Əliyev və Q.M.Aslanov yuxarıda adı çəkilən məqalələrində alanların 72-ci il yürüşünə dair *əsas mənbə* rolunu oynayan İosif Flavinin məlumatlarına səthi yanaşaraq, Movses Xorenlinin “Ermənistan tarixi” əsərinin və “Kartlis Sxovreba”nın öz iddialarına uyğun olan parçaları əsasında fikir yürütmüşlər.

Beləliklə, yazılı qaynaqların və alanların 72-ci ildə Cənubi Qafqaza yürüşünə bu və ya digər dərəcədə toxunan tədqiqat əsərlərinin təhlili deməyə əsas verir ki, alanlar Şimali Qafqazın Dəryal keçidi vasitəsilə deyil, əksinə, Xəzərin cənubundan Hirkan keçidi vasitəsilə hücum etmişlər. Fikrimizcə, İosif Flavinin xatırlatdığı “alan xalqı və ya alanlar” ifadəsi hansısa konkret tayfaya deyil, “alan” ümumi etnik adı altında birləşən və bu yürüşdə iştirak edən Orta Asiya tayfalarına aid edilməlidir. Təsədüfi deyil ki, alanların məhz 72-ci ildəki yürüşünü təkrarən xatırladan digər antik müəllif Mediolanlı (Milanlı) Amvrosi (340-397) alanların “digər vəhşi və rəmədilməz tayfalar”la birlikdə yaşadığını yazır [7, 351]. Tarixşünaslıqda da bu yürüşdə alanlarla yanaşı, digər Orta Asiya tayfalarının da iştirakı istisna olunmur [38, 74].

Yazılı qaynaqların təsdiqi kimi, Mingəçevirin eramızın I – III əsrlərinə aid katakombalarını da İ.H.Əliyevin və onun həmfikirələrinin iddia etdiyi kimi, Şimali Qafqazdan miqrasiya edən sarmat-alan tayfalarının təsiri ilə deyil, əksinə, Xəzərin cənubundan köç edən və ümumi “alan” etnik adı altında birləşmiş Orta Asiya tayfalarının təsiri ilə meydana gəlməsini demək olar.

Görünür, Azərbaycan Albaniya dövləti ərazilərinə yürüşlər edən köçəri tayfaların bir hissəsi geri qayıtmır və Albaniyada məskunlaşırdılar [18, 106-107]. Bu tayfaların arasında isə türk mənşəli soy birliklərinin olması şübhəsizdir [23, 90-98, 145-152]. Gəlmə tayfalar yerli türk mənşəli əhali ilə qaynayıb qarışaraq, Azərbaycan Albaniya dövlətinin etnik birliyində mühüm rol oynamışlar.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Арриан Ф. Поход Александра / Пер. М.Е. Сергеевко. М.-Л.: АН СССР, 1962, 383 с.
2. Древние авторы о Средней Азии / Под ред. Л.В. Баженова. Ташкент: Гостехиздат УзССР, 1940, 171 с.
3. Иосиф Флавий. Иудейская война / Пер. М. Финкелрбег, А. Водовиченко. М.: Мосты культуры; Иерусалим: Гешарим, 1999, 510 с.
4. Квинт Курций Руф. История Александра Македонского / Под ред. Е.Д. Бунина. М.: Изд. Московского ун-та, 1963, 477 с.

5. Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе: В 2-х т. Т.1, вып. 1 – 2, греческие писатели. СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1890 – 1893, 946 с.
6. Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе: В 2-х т. Т. 2. вып. 1, латинские писатели. СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1904, 270 с.
7. Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе: В 2-х т. Т. 2. вып. 2, латинские писатели. СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1906, с. 270 – 454
8. Моисей Хоренский. История Армении / Пер. Н.О. Эмина. М.: Изд. Лазаревского Института восточных языков, 1893, 323 с.
9. Полибий. Всеобщая история: В 2-х т. Т. II, кн., 10 – 40 / Пер. и коммент. Ф.Г. Мищенко. М.: ООО, «АСТ», 2004, 765 с.
10. Страбон. География в 17 книгах / Пер., статья и коммент. Г.А. Стратановского, Л.: Наука ЛО, 1964, 943 с.
11. Тацит Публий Корнелий. Анналы. История / Пер. А.С. Бобовича и Г.С. Кнабе. М.: НФ «Пушкинская библиотека», АСТ, 2005, 828 с.
12. Azərbaycan tarixi: 7 cildə. I c. Bakı: AMEA, 1998, 476 s.
13. Абемян М. История древнеармянской литературы. Ереван: АН АрмССР, 1975, 604 с.
14. Абрамова М.П. К вопросу об аланской культуре Северного Кавказа // Советская археология, 1978, № 1, стр. 72-82.
15. Алиев И.Г. Сармато-аланы на пути в Иран / История иранского государства и культура. М.: Восточная литература, с. 1971, 198 – 211.
16. Алиев И.Г., Асланов Г.М. К вопросу о проникновении на территорию Азербайджана племен сармато-массагето-аланского круга в первые века нашего летоисчисления / Материалы по археологии и древней истории Северной Осетии. Орджоникидзе: Северо-Осетинский научно-исследовательский Институт, т. III, 1975, с. 72 – 87.
17. Алиев И.Г., Асланов Г.М. Племена сармато-массагето-аланского круга в Азербайджане / Древний Восток, Ереван: АН АрмССР, вып. 2, 1976, с. 218-236.
18. Алиев К.Г. К вопросу о племенах Кавказской Албании / Труды VII международного конгресса антропологических и этнографических наук. М.: Наука, 1970, т.10, с. 106 – 110.
19. Бабаев И.А. Города Кавказской Албании в IV в. н.э. – III в. н.э. Баку: Элм, 1990, 236 с
20. Бартольд В.В. Сведения об Аральском море и низовьях Амударьи с древнейших времен до XVIII в. н.э. Ташкент: Типография Штаба Туркестанского военного округа, 1902, 120 с.
21. Виноградов В.Б. Сарматы Северо-Восточного Кавказа / Труды Чечено-Ингушского научно-исследовательского Института, т. 6, 1963, 223 с.
22. Гамрекелли В.Н. Двалы и Двалетия в I – XV вв. н.э. Тбилиси: АН ГрузССР, 1961, 150 с.
23. Закиев М.З. Происхождение тюрков и татар. М.: Инсан, 2003, 496 с.
24. Еремян С.Т. Феодалные образования Картли в период Марзбанство (532 – 627) / Тезисы канд. дисс. Л.: АН СССР, 1935, 5 с.
25. Кошкарлы К.О. Ранние катакомбные погребения Кавказской Албании // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, 2007, № 1, s. 97 – 112.
26. Ломоури Н.Ю. К вопросу о методике использования некоторых античных и грузинских источников по истории Грузии / Источниковедческие разыскания 1982. Тбилиси: Мецниереба, 1985, с. 52 – 61.
27. Ломоури Н.Ю. История изучения античных и византийских источников по истории Грузии / Источниковедческие разыскания 1985. Тбилиси: Мецниереба, 1988, с. 80 – 86.
28. Мачинский Д.А. Некоторые проблемы этногеографии восточноевропейских степей во II в. до н.э. – I в. н.э. / Археологический сборник Гос. Эрмитажа. Л.: Аврора, 1974, вып. 16, с. 122 – 132.
29. Мацулевич Л.А. Аланская проблема и этногенез Средней Азии // Советская Этнография, 1947, № 6 – 7, с. 125 – 146.
30. Моммзен Т. История Рима. Т. 5, М.: Иностранная литература, 1949, 631 с
31. Османов Ф.Л. История и культура Кавказской Албании (IV в. до н.э. – I в. н.э.). Баку: Тахсил, 2006, 288 с.
32. Перевалов С.М. Современное состояние аланских исследований в России // Вестник Древней Истории (ВДИ), № 2, 2002, с. 207 – 215.
33. Пьянков И.В. Некоторые спорные вопросы «Этнографии Турана»: полемика археолога с филологами // ВДИ, № 4, 2004, с. 213 – 224.

34. Смирнов К.Ф. Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии. М.: Наука, 1984, 183 с.
35. Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. М.-Л.: АН СССР, 1948, 326 с.
36. Халатьянц Г. Армянские Аршакиды в «Истории Армении» Моисея Хоренского: В 2-х ч. Ч. I. М.: Типография Варвары Гацук, 1903, 400 с.
37. Халилов Дж. А. Материальная культура Кавказской Албании (IV в. до н.э.- III в. н.э.). Баку: Элм, 1985, 276 с.
38. Халилов М.Дж. Сарматия – Кавказская Албания: границы, контакты (I в. до н.э.-II в. н.э.) /Античная цивилизация и варварский мир: В 2-х ч. Ч. I, Новочеркасск: КГУ, 1992, с. 68 – 75.

N.D.Zeynalov

ALANIAN MIGRATIONS AND AZERBAIJAN STATE ALBANIA

SUMMARY

The present article is devoted to the march of Alans to the territory of Southern Caucasus in 72 A.D. The migration of Alans to the territory of historical Azerbaijan is one of the complex problems of the historiography of our country. According to the archaeological and written sources we have the ground to say that the numerous Middle Asian tribes came to the territory of the historical Azerbaijan under the general ethnic name of “Alans”. It is possible that there were the Turkic tribes among their too.

Н.Д.Зейналов

АЛАНСКИЕ МИГРАЦИИ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОЕ ГОСУДАРСТВО АЛБАНИЯ

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена походу аланов в 72 г. на территорию Южного Кавказа. Аланские миграции на территорию исторического Азербайджана являются одним из малоизученных вопросов в историографии древнего Азербайджана. Есть основание полагать, что под общим названием «алан» на территорию исторического Азербайджана мигрировали и многие другие среднеазиатские племена, в составе которых были и племена тюркского происхождения.

Məqalə AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu Elmi Şurasının 2011-ci il 19 yanvar tarixli iclasının 2 sayılı qərarı və t.ü.f.d. Ə.F.Ələkbərovun və t.ü.f.d. F.K.Əliyevanın müsbət rəyləri əsasında çap olunur.

İSLAM MƏDƏNİYYƏTİNİN İNKİŞAFINDA NAXÇIVANIN MÖVQEYİ (VII-XII ƏSRLƏR)

Nərgiz Əliyeva¹

Orta əsrlər Azərbaycanın elə bir mühüm tarixi hadisəsi yoxdur ki, orada islam faktoru olmasın. İstər Ərəb Xilafətinə daxil olma, ərəb dilinin yayılması və aparıcı dilə çevrilməsi, yerli əhəlinin Yaxın və Orta Şərq ölkələrinə miqrasiyası, mədəni əlaqələri, istərsə də yerli ərəb-müsəlman ədəbiyyatının yaranması, milli-azadlıq mübarizəsi, islam dini və çoxallahlıq, yazılı abidələr və s. kimi problemləri yalnız «islam kontekstindən» çıxış edərək izləmək olar. İndiyədək Azərbaycanda, eləcə də postsovet məkanında islam mədəniyyətinin zəif öyrənilməsinin səbəbi hər şeydən əvvəl hüquqi, əxlaqi və etik normaları özündə ehtiva edən islam dininə obyektiv qiymət verilməməsindədir. Müəyyən zaman çərçivəsində nəinki islam, hətta islamla əlaqədar olan elmlərə, maddi abidələrə də tənqidi yanaşmaya üstünlük verilirdi. Məscidlər dağıdılır, yazılı abidələr məhv edilirdi. Hətta dekorativ ərəb yazılı xalçalar məhv edilirdi (1).

Sovet hakimiyyəti zamanı da islam və islam mədəniyyətinə münasibət birmənalı olmamış, bu sahədə aparılan elmi tədqiqatlar da obyektivlikdən uzaq olmuşdur. Ancaq XX əsrin 60-80-cı illərinə təsadüf edilən nisbətən normal ab-hava Azərbaycan tarixşünaslığında da müsbət mənada öz rolunu oynamışdır. Belə ki, həmin dövrdən başlayaraq Azərbaycan tarixçiləri ölkənin qədim və orta əsrlər tarixinə aid çoxlu sayda sanballı və həmin dövr üçün böyük əhəmiyyəti olan elmi tədqiqat işlərini yazıb ortaya qoya bilmişdilər. Artıq Azərbaycan tarixşünaslıq elmində regionların da tarixinin xüsusi olaraq öyrənilməsinə yer ayrılmağa başlamış və bu sahədə də ciddi maraq doğuran elmi tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Mənbəşünaslıq məktəbi yaranmağa başlanmışdır.

Bu baxımdan onu da qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvana aid ərəbdilli mənbələrin əsas hissəsi də həmin dövrdə öyrənilməyə başlanmışdır. Lakin qeyd etməliyik ki, bu mənbələrin tədqiqata cəlb olunması qənaətbəxş sayıla bilməz. Müqayisə üçün deyə bilərik ki, əgər Xilafət tərkibində olan Naxçıvanın iqtisadi, siyasi həyatı müəyyən qədər işıqlandırılmışdırsa (2), onun ərəb-müsəlman mədəniyyəti çərçivəsində tutduğu mövqe kifayət qədər tədqiq edilməmişdir. Bunun səbəbi bu qəbildən olan tədqiqat işlərinin azlığı, dövrün bir çox mənbələrinin bizə gəlib çatmamasıdır. V.Bartoldun sözləri ilə desək bu əsərlərin çoxu «Məngol hücumları vaxtı, hətta ondan sonrakı mənbələrdə iz qoymayaraq birdəfəlik yox olmuşdu» (3). Yalnız ərəblərin yürüşləri haqqındakı məlumatlara əsaslanaraq, bioqrafik və digər ərəbdilli mənbələri, arxeoloji və epigrafik materialı əlavə etməklə Azərbaycan ərazisində, o cümlədən Naxçıvanda ərəb-müsəlman mədəniyyətinin yayılmasını izləmək olar. Belə mənbələrin təhlili şəhərin intellektual mühitini formalaşdıran şəxsiyyətlər haqqında təsəvvürün yaradılması, həmçinin

Nərgiz Ağasəlim qızı Əliyeva – t.ü.f.d., AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun böyük elmi işçisi

Naxçıvanın Yaxın və Orta Şərqi müxtəlif mədəniyyət mərkəzləri ilə əlaqələrinin öyrənilməsi baxımından önəmlidir. Bu mənbələrin müəllifləri müxtəlif xalqların nümayəndələrindən olsalar da, onların dövr və ölkə etibarı ilə müəyyən varislik və ənənə ilə bağlı olan əsərləri ərəb dilində yazılmış kitabların böyük bir hissəsini təşkil edir.

Ərəblərin ilk hücumları nəticəsində Naxçıvan digər Azərbaycan şəhərləri ilə birlikdə dərussülh (müsəlmanların müharibə yolu ilə deyil, sülh və müahidə bağlamaq yolu ilə işğal etdikləri ərazilər belə adlanırdı) ərazisinə daxil oldu (4). Bu ərazidə olan əhli-kitab (yəhudi, xristian və zərdüştilər nəzərdə tutulur) əhli-əz-zimmə (himayə altında olanlar) sırasına daxil edilir, müahidənin şərtini gözləməklə onların şəxsi və mülki toxunulmazlıqlarına zəmanət verilirdi. Müahidəyə görə başqa yerlər kimi, Naxçıvanın da islam dünyası qarşısında təəhhüdləri islam dini təlimini, bu dini və onun mərasimlərini təbliğ etmək, ona etiqad etmək, islama qarşı müharibə aparmamaq, bu müharibələrdə iştirak etməmək, vergi-xərac vermək idi. Xilafət isə onları xarici hücumlardan müdafiə etməli, əhalinin siyasi hüquqlarının və etiqad azadlıqlarının qorunub saxlanılmasını təmin etməli, onların daxili həyatlarına və dini işlərinə qarışmamalı, mal-dövlətlərinə, şəxsiyyətlərinə hörmət etməli idi.

VIII əsrin əvvəllərində sərkərdə Əbdüləziz ibn Hatim ən-Numan əl-Bəhilinin Azərbaycana etdiyi yürüşün nəticəsində Nəşavə yenidən digər Azərbaycan şəhərləri ilə birlikdə Xilafətə birləşdirildi. IX əsr ərəb tarixçisi əl-Bəlazuri yeni təyin edilmiş Əbdüləziz ibn əl-Bəhilinin Bərdə və Beyləqan şəhərləri ilə yanaşı Naxçıvanda quruculuq işləri ilə məşğul olması barədə məlumat verir. Bunu müəllif həmin şəhərin, o cümlədən Naxçıvanın tamamilə dağıdılması ilə əlaqələndirir (5). İslamı qəbul etmiş digər yerlərdə olduğu kimi, Naxçıvanda da şəhərin dağıdılması sözsüz ki, ərəblərin əvvəlki yürüşləri vaxtı bağlanan müqavilənin şərtlərinə uyğun olaraq şəhər sakinlərinin qəbul etdikləri öhdəliklərin yerinə yetirilməməsində idi. Bu vaxtdan etibarən sərkərdələrin boynuna çətin bir vəzifə düşürdü. Onlar hər vasitə ilə yerli sakinlərə islamı qəbul etdirməyə çalışırdı. Belə bir təsəvvür yaranırdı ki, əhali islamı qəbul edərək müsəlman olmuş, lakin daxilən bütperəst olaraq qalmışdı. Ona görə də sərkərdələr tərəfindən əvvəllər bütlərin saxlandığı yerlərdə məscid tikilir, şəhər sakinlərinin hər cümə günü buraya ibadətə gəlməsinə dair əmr verilir, eləcə də əmrə əlavə olaraq bildirilirdi ki, ibadətə gələn hər adama 2 dirhəm veriləcək (6).

İslamlaşma çox çətin və uzun sürən bir proses olmuşdur. Hətta əvvəllər fəth olunmuş ölkələrdə dini bayramlara yığılan müsəlmanlar özləri ilə silah götürürdülər.

Ensiklopedik alim Əbu Həfs Ömər ibn Məhəmməd ən-Nəsəfinin (460-537/1068-1142) Türkiyənin Süleymaniyyə kitabxanasından tapılmış ərəb dilindəki əlyazmasında verilən məlumat islamı yaymağa gələn fəthlərlə həmin ölkələrin başçılarının danışıqları haqqındadır.

Bu əsərin məlumatını Naxçıvana da aid etmək olar, çünki ərəblərin fəth etdikləri ölkələrlə bağlanan müqavilələr oxşar idilər. Bu müqavilələrə görə islamı yaymağa gələn fəthlər yəhudi, xristian və zərdüştləri məcbur etmirdilər. Əbu Həfs yazırdı: «Quteybə ibn Məsləmə Buxaranı mühasirəyə alarkən, oranın dehqanı ona aşağıdakı məzmununda məktub göndərmişdi: «Mənim ölkəmdə bir alim var. Mən onu sənənin yanına göndərəcəyəm ki, o

səninlə söhbət edərək səni dinləsin. Əgər sən onu öz həqiqətinə (inamına) çağıra bilsən, mənə bu haqda bildir ki, sənin arxanca gedim. Yox, əgər sənin sözlərin nahaq olarsa, onda mən sənin tərəfində olmayacağam və səninlə müharibə edəcəyəm». Həmin dehqan Xuştiyarı onun yanına göndərdi. Quteybə onu islamı qəbul etməyə dəvət edərək ona bizim peyğəmbərin (s.a.s.) xüsusiyyətlərindən danışdı. Xuştiyar başa düşdü ki, o haqlıdır və islamı qəbul etdi. Bu xəbər dehqana çatdı, o bundan üzüldü, qorxuya düşdü və türklərin ölkəsinə qaçdı, şəhər əhalisi isə islamı qəbul etdi. Sonradan Xuştiyarın ən-Nadir adlı oğlu Nəsəfə gəlmiş və orada öz nəslini davam etdirmişdir» (7).

Dövrün Bərdə, Beyləqan kimi böyük şəhərləri ilə yanaşı Naxçıvanın da yenidən dirçəldilməsi sözsüz ki, mühüm ticarət yolu üzərində yerləşən bu şəhərin strateji əhəmiyyətini təsdiq edir (8). Xilafətin Qafqazda siyasətini həyata keçirməkdə Bərdə ilə bərabər Naxçıvan da öz rolunu oynamağa başladı. Ölkənin həyatında köklü dəyişikliklər baş verirdi. Azərbaycanlıların həyatında mühüm rol oynayan islamın yayılması prosesi ərəb qəbilələri və tayfalarının buraya miqrasiyası ilə müşayiət olunurdu. Naxçıvana ilk miqrasiya bu sərkərdə-valinin dövründə başladı. Xəlifə Əbul-Əbbas əs-Səffah (h.132-136/749-754) qardaşı Əbul-Cəfəri əl-Cəzirə, Mosul, əs-Suğur, Ərminiyyə və Azərbaycana hakim göndərdi. O da öz növbəsində Ərminiyyəyə Yəzid ibn Useyd əs-Suləmini, Azərbaycana isə Yəzid ibn Hatim əl Mühəllibini vali təyin etdi. Əl-Yəqubinin məlumatına görə əl-Mühəllibi Bəsrədə olan yəmənli tayfaları Azərbaycana elə yerləşdirdi ki, bu vilayətdə nizarilərdən yalnız əs-Səffar ibn əl-Leys əl-Utbi və onun əmisi oğlu əl-Bais ibn Xəlbəs qaldı (9). Bununla da sayca üstünlük təşkil edən yəmənliyələrin yerini bu dövrdə Ərminiyyənin valisi olan Yusif ibn Rəşid əs-Suləminin buraya köçürdüyü nizarilər tutdular (10). Bu hakimdən sonra xəlifə ər-Rəşid, Yəzid ibn Məzyəd əş-Şeybanini Azərbaycan, Ərminiyyə və Bab əl-Əbvaba vali təyin etdi. Bu vali də öz növbəsində bu dəfə rabii qəbiləsinə mənsub olanları yerləşdirdi. Və beləliklə, o, nizarilərlə yəmənliyələri bərabərləşdirdi. Əl-Yəqubiyyə görə hazırda oradakı rabiiilər ərəb əhalisinin əsas hissəsini təşkil edir (11). İndiyə qədər də Naxçıvanda ərəblərin adı ilə bağlı bəzi yaşayış yerlərinin adına rast gəlirik. (Ərəbyeycə kəndi, Bilici ərəbxanlı oymağı və s.) (12).

Azərbaycanın şimalında-Albaniyada yerli dövlətçilik sistemi ləğv edildikdən sonra iqamətgahı Bərdədə yerləşən vali yerli feodalların hakimiyyətini məhdudlaşdırmaqda davam edir və beləliklə, islam tədricən Arrandan, o cümlədən Naxçıvandan digər dinləri çıxarmağa başlayır. Alimlər, həmçinin tacir və səyyahlar vasitəsilə Azərbaycanda ərəb mədəniyyəti, dini baxışları və dünyagörüşü yayılırdı.

İşğal olunmuş şəhərlərin, o cümlədən Naxçıvanın əhalisi Quranın məzmunundan xəbərdar olmaq üçün birinci növbədə bu müqəddəs kitabın yazıldığı ərəb dilini öyrənmək məcburiyyətində idilər. İslam dini mərasimlərinin hər yerdə ərəb dilində aparılması, qalib ərəb orduları ilə əlaqəyə girmək üçün zəruri olaraq ərəb dilindən istifadə edilməsi, Xilafətin divan işlərinin ərəb dilində aparılması və s. tədricən ərəb dilinin hakim dilə çevrilməsinə şərait yaradırdı. Odur ki, tez bir zamanda ərəb dili qəsb olunmuş ölkələrin əhalisinin dilini sıxışdırmağa başlayır, bu ölkələrdə get-gedə ədəbi məclislərin dilinə çevrilir. Bu işdə xəlifə Əbdül Məlik ibn Mərvanın (h. 65-86/685-705) əlifba islahatı, divanların ərəbləşdirilməsi, ərəb dilinin rəsmi Xilafət dili elan edilməsi sahəsində

apardığı islahat tədbirləri Xilafətə daxil olan ölkələrin də dini, mədəni, abidələrini əvvəllərdə olduğundan daha artıq sıxışdırmağa başladı, ərəbləşdirmə siyasəti son dərəcə sürətləndirildi. Bu siyasət Azərbaycanda xalqın dilini dəyişdirməyə də, ideologiyaya, elm və mədəniyyət sahələrinə təsir edirdi. Getdikcə yerli ziyalıların öz xalqından ayrılmış imtiyazlı zümrəsinin yetişməsinə olduqca əlverişli şərait yarandı. İbn Quteybəyə əsaslanan M.Mahmudov bu imtiyazlı zümrəyə daxil edilən “məvali” adlanan bir qrup şairlər haqqında məlumat verir. O, yazır ki, ibn Quteybənin göstərdiyi bu şairlər (Musa Şəhəvat, Əbul-Abbas, İsmayıl ibn Yasar və onun qardaşları) VII əsrin sonlarında və VIII əsrin I yarısında yaşayıb yaratmışlar. Onlar ictimai ziddiyyətlərin son həddə çatdığı Əməvilər dövründə (h.41-127/661-749) öz mənafeələrinə uyğun olaraq bu və ya digər siyasi dəstənin tərəfində dururdular (13). Həmin siyasi qruplar da öz növbəsində məvalilərin xidmətindən həvəslə istifadə edirdilər. Onların yaradıcılığını təhlil edən müəllif belə nəticəyə gəlir ki, Azərbaycan xalqının həmin dövrdəki bədii təfəkkürü digər müsəlman xalqlarının mədəni səviyyəsindən heç də geri qalmamış, bir çox millətlərin birgə səyi nəticəsində meydana gəlmiş ərəbdilli poeziyanın yeni keyfiyyətlər kəsb etməsində, forma və məzmunca dərinləşməsində, ictimai və siyasi həyata dərinlən nüfuz etməsində öz faydasını əsirgəməmişdir (14).

Qeyd etmək lazımdır ki, bu məvalilərin adlarında nisbə göstərilmədiyindən onların Azərbaycanın hansı bölgəsinə aid edilmələri naməlum qalır. Çünki, o zaman üçün əsas əhəmiyyəti olan yalnız onların islamı qəbul etmələri idi. Lakin zaman keçdikcə islamı qəbul edənlər fərqləndirilməyə başlamışlar. Əgər Xilafətin formalaşdığı dövrdə – ilk ərəb fəthləri zamanı daha çox siyasi tarixin yazılmasına yer verilirdisə (ət-Təbəri, əl-Bəlazuri və b.), zaman keçdikcə şəxsiyyətlərin seçilib qeyd olunmasına üstünlük verilməsi müşahidə olunur. “Bəhşəl” kimi tanınan Əbülhəsən Əsləm ibn Səhl ibn Əsləm əl-Vasiti ər-Rəzzaz (ö.h.288/901) özünün IX-X əsrlər astanasında yazdığı 258 səhifəlik «Tarix-i Vasit» kitabının 10 səhifəsini siyasi tarixə, 248 səhifəsini isə dövrün görkəmli şəxsiyyətlərinə həsr etmişdir (15). İslamın ilk dövrlərindən hədis bilicilərinin siyahıya alınması üstünlük təşkil edir. Azərbaycan tarixinin orta əsrlər dövrünə aid bir çox mənbələrinin dövrümüzədək yalnız adları gəlib çıxdığını nəzərə alsaq, bu qəbildən olan əsərlərin Azərbaycanın mədəni həyatının öyrənilməsində əvəzolunmaz rolu olduğu qənaətinə gələrik. İbn Makula, İbn Nöqtə, əs-Səmani, İbn əs-Sabuni, İbn Dubeysi və b. belə müəlliflərdəndir. Bu müəlliflər mühəddisləri (hədis bilicisi) seçib ayırarkən əsasən onların inamını, Quranı əzbər bilmələrini, hədislərinin səhih olmasını, təfsiri yaxşı bilmələri kimi xüsusiyyətləri ilə bərabər, onların dini-mədəni mərkəzlərindəki fəaliyyətini, nüfuzlu alimlərlə görüş və diskussiyalarını, müəllim – tələbə əlaqələrini vurğulayırlar (16). İbn Makulanın (ö.h.487/1095) bu səpgidə olan «Əl-İkməl fi əsmə ər-ricəl» («Hədis söyləyənlərin adlarının təkmilləşdirilməsi») əsərinə istinad edən əs-Səmani (XII əsr) Gəncədə kitabxana mühafizi olan naxçıvanlı Əbül-Fadl Xudadad ibn Bukran ən-Nəşavinin Bağdad və digər şəhərlərdəki fəaliyyətini, dövrünün Əbu Nəsr əl-Qəzvini, əl-Həsən ən-Nihavəndi, Şueyb Təbrizi kimi ziyalılarla əlaqələrini göstərir (17).

İslamlaşma Quranın öyrənilməsi, Qurana aid ədəbiyyatın yayılması ilə bərabər tədris müəssisələrinin (ruhani məhəllə məktəbləri, mədrəsələr, təkyələr) tikilməsi ilə

stimullaşdırılırdı (18). Naxçıvana aid olan 1263-1284-cü illərdə yazılmış bir fərmanda buradakı mədrəsələrin dini xeyriyyə idarəsinə məxsusluğu aşkarlanır (19). Həmin fərman əsasında müəyyən etmək olur ki, müsəlman şərqində məscid, mədrəsə, kitabxana, xəstəxana və s. bu kimi ictimai müəssisələrin təsisi ənənəsi Azərbaycan Atabəylər dövləti tərəfindən Naxçıvanda da davam etdirilmişdir. Mədrəsələrin məqbərələr və məscidlər nəzdində olması əsasən dini məfkurənin təsirinin artırılması və onların maliyyə xərclərinin mənsub olduqları məqbərə və ya məscidin vəqfləri hesabına təmin etmək zəruriyyətindən irəli gəlirdi. İslamı daha geniş yaymaq üçün böyük şəhərləri planlaşdırarkən və ya bərpa edərkən dini binaların tikilməsinə xüsusi fikir verirdilər. Bunlardan biri Naxçıvanın abidələri arasında özünün çox böyük ölçüləri ilə fərqlənən, lakin zamanəmizə qədər gəlib çatmayan Ordubad Cümə Məscidi (XII əsr) olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, Naxçıvanda olmuş səyyahların diqqətini uzun müddət Möminə Xatun Türbəsi deyil, məhz bu dini abidə cəlb etmişdir (20). Bundan başqa Naxçıvanın hər bir küçəsində çarhovuzu olan xüsusi məscidlər də fəaliyyət göstərmişdir. Onlar adətən böyük olmayan meydanlarda yerləşmiş məhəllə camaatının yığıldığı yer olmuşdur (21).

Əlbəttə, bununla bərabər ədəbi və elmi əsərlərin, müqavilələrin, sənədlərin, eləcə də kargüzarlıq, xüsusi və rəsmi yazışmaların ərəb dilində aparılması işidir. Lakin ərəbdili məişətdə işlədilən yerli dili əvəz edə bilməmişdi. XI əsrin ərəb dilçiliyi sahəsində görkəmli azərbaycanlı alimi Xətib Təbrizi müəllimi əl-Məərrinin yanında olarkən vətəninə qonşuları gəlmiş, müəllimi onun öz dilində danışmasına qulaq asmış, fitri yaddaşa malik müəllimi bu dili bilməməsinə baxmayaraq onu olduğu kimi təkrar etmiş və bu dilin hansı dil olmasını soruşmuşdu. Xətib Təbrizi bunun öz əhalisinin dili olduğunu nəzərə çatdırmışdı (22).

İndiki Naxçıvan MR-nın ərazisində mövcud olmuş və fəaliyyət göstərmiş ictimai-siyasi təşkilatlar, mədəni-ideoloji mərkəzlər, ölkənin iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında mühüm rol oynamış şəxsiyyətlər haqqındakı bu abidələr təbii ehtiyatlara, mühüm strateji əhəmiyyətə malik olan və Şərqlə Qərbi birləşdirən körpü rolunu oynayan Naxçıvanın müsəlman dini-ictimai mərkəzlərinin vəziyyətindən xəbər verir (23). Arxeoloji qazıntılarla müəyyən olunmuşdur ki, orta əsrlər Azərbaycan şəhərlərinin sanitariya vəziyyətinin ön plana çəkilməsi şəhər əhalisinin mədəni səviyyəsinə, xüsusilə islam dininin tələblərinə cavab verirdi (24).

Ərəblərin hücumu və islamlaşmanın ilk mərhələsində ərəb dilinə marağı Quran və Quran haqqında ədəbiyyatın öyrənilməsinə kömək edən bir vasitə kimi başa düşmək olar. Zaman keçdikcə islamın yayılması sayəsində təşəkkül tapmış yeni müsəlman mədəniyyəti elmə misli görünməmiş maraq oyatmağa başlamışdı. Quran özü «bilənləri», «bilməyənlərdən» üstün tutmaqla müsəlmanları elmə, biliklərə yiyələnməyə həvəsləndirirdi.

Naxçıvanın mədəni yüksəlişinə səbəb olan faktorlardan biri ticarət yolu üzərində yerləşən bu şəhərin Yaxın Şərq və digər müsəlman ölkələri ilə iqtisadi əlaqələri, ticarətlə yanaşı çoxsahəli mədəni əlaqələrinin artması idi. Bu dövrdə Azərbaycanda təşəkkül tapmış Şirvan, Arran, Marağa, Qəzvin və Həmədan məktəbləri ilə yanaşı, Naxçıvan

memarlıq məktəbi də Qafqaz, Kiçik Asiya, İran və Orta Asiyanın memarlığına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir (25).

Naxçıvanın inkişafında mühüm mərhələ, şübhəsiz ki, XI əsrin II yarısı olmuşdur. O zaman Alp Arslan orada məskən salmış və bəzi məlumatlara görə özünə hətta iqamətgah da tikdirmişdi. Tarixi məxəzlərdən məlum olur ki, Yaxın Şərqi bir sıra ölkələrindən Naxçıvana çoxlu şair, alim, mütəfəkkirin toplaşması məhz Alp Arslanın (1063-1072) dövrünə təsadüf etmişdir. Daha sonra şəhər Səlcuq canişinlərinin qərargahına çevrilir. Əsli Tüsdan olan Əbu Mənsur Əli ibn Əhməd Əsədi Naxçıvana gələrək özünün «Qarşasnamə» əsərini burada yazmışdır. Onun Naxçıvana gəlməsinin səbəbi həm buradakı həyat tərzinin yüksək olması və buranın hakiminin süubilik ideyalarına yaxın olması idi (26). Naxçıvanlı ziyalıların bəziləri haqqındakı məlumatı onların qəbir yazılarından əldə etmək mümkün olmuşdur. Buradakı Ata-baba günbəzində dəfn edilmiş ziyalılardan biri də Yusif ibn Kuseyir Niyazidir. Gümbəzin giriş qapısı üzərində kufi yazısı ilə onun böyük alim, hər yerdə arzu olunan qonaq, iman dayağı, islamın gözəlliyi, şeyxlərin qabaqda gedənlərindən olması kimi epitetləri və dəfn olunduğu tarix (h.559/1164) yazılmışdır (27).

Müsəlman Şərqi Naxçıvanda olmuş alimləri vətənimizin ziyalıları haqqında xeyli məlumat vermişlər. XII əsrin əvvəllərində yaşamış Şərqi məşhur alimlərindən Nizami Əruzi Səmərqəndi «Məcmə ən-Nəvadır» kitabında öz müəllimi naxçıvanlı Əbülfərəc ibn Məhəmməd Əbu Səid haqqında məlumat verir. Məlum olur ki, Əbülfərəc ən-Nəşəvi İranın orta əsr ruhani alimlərindən biri Məhəmməd ibn Aqil əl-Qəzvini ilə yaxından əlaqə saxlamışdır (28). Yaqut əl-Həməvinin məlumatına görə Xilafətin mühüm mədəniyyət mərkəzlərində fəaliyyət göstərən və mühəddis kimi məşhur olan Əhməd ibn əl-Hicaf əl-Azəri ən-Nəşəvi 5 ölkəyə səyahət edərək müxtəlif alimlərin mühazirələrini dinləmişdir. Digər naxçıvanlı muqrilər (Quranı gözəl qiraət edənlər) Əbülfəth Saleh ibn Əhməd əl-Azəri və səffar (hədis əldə etmək üçün çox səyahət edən) naxçıvanlı Əliabbas Əhməd ibn Hüseyn ibn Nibhan (29) vətəndən uzaqda olsalar da bir-birləri ilə daim təmasda olmuş, bir-birləri haqqında informasiya vermişlər. Naxçıvandan olan digər alim Gəncədə kitabxana mühafizi olan Asim ibn Bukran ən-Nəşəvidir. Gəncədə bu kitabxana artıq X-XI əsrlərdə mövcud idi. Əs-Səmani Gəncədə yaşayıb yaratmış bəzi naxçıvanlılar haqqında danışarkən XI əsr alimi İbn Makulaya istinad edir (30). İstər əs-Səmani, istərsə də Yaqutun əsərlərində Xarəzm, Mərv, İsfahan kimi vilayətlərin ziyalılarından yaradıcılığı geniş işıqlandırılmışdır. Hər iki müəllifin əsərlərini Azərbaycandan olan müsəlman mədəniyyəti nümayəndələrinin Xilafət ölkələrinin elmi dairələri ilə arasıkəsilməyən əlaqələrinə şəhadət kimi qəbul etmək olar. Bir xüsusiyyəti də qeyd etmək lazımdır ki, mənşəyi Naxçıvandan olan ziyalılar ərəb-müsəlman mədəniyyəti mərkəzlərində təkcə təhsil almaqla kifayətlənməmiş, həmçinin həmin yerlərdə qalaraq müxtəlif dini biliklər sahəsində nüfuzlu və mötəbər şəxsiyyətə çevrilmişlər.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. М.М.Маммаев. Исламское искусство Дагестана: формирование и характерные черты. Ислам и исламская культура в Дагестане. Махачкала. 2001, с.86.

2. Академик З.М.Буниятов. Избранные сочинения в трех томах. т. I-III, Баку, 1999; А.А.Али-заде. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана. Баку, 1956; Naxçıvan ensiklopediyası. 2 cildə. Naxçıvan 2005; R.Məmmədov. Naxçıvan şəhərinin tarixi öçərki, Bakı, 1977; (bundan sonra: R.Məmmədov, Naxçıvan); R.Məmmədov. Naxçıvan şəhərinin qədim və ilk orta əsrlər tarixindən. ATM-nin Əsərləri. V jild, - Bakı, 1962; R.Məmmədov. Yaxın Şərq və Qərbi Avropa səyyahları Naxçıvan şəhərinin orta əsrlər tarixi haqqında (Az.SSR EA Xəbərləri, 1962, № 4, s. 11-12). H.M.Vəlixanlı. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı, 1974; N.Vəlixanlı. Naxçıvan Ərəb Xilafəti dövründə (VII-IX əsrlər). Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2003. Bakı, 2003. H.Vəlixanlı. Ибн Хордадбех. Книга путей и стран. Б., 1986; M.X.Şərifli. IX-XI əsrlər Azərbaycan feodal dövlətləri, Bakı, 1973; B.M.Сысоев. Нахичевань на Араксе. Институт древности Нахичеванской ССР.-Изв. Азкомстариса, вып. IV, Баку, 1929; Vəqif Piriye. Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə. Bakı, 2003. M.X.Гейдаров. Города и городское ремесло Азербайджана XIII-XVII вв. Баку, 1982;
3. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч. т. I М., 1963, с. 60-61.
4. İslam, tarix, fəlsəfə, ibadətlər. B., 1994. c.152.
5. Əl-Bəlazuri. Kitab futuh əl-buldən. Leyden, 1866, s. 242.
6. Абу Бакр Мухаммад ибн Джафар ан-Наршахи (ум. 348/960).История Бухары//Общественные науки в Узбекистане. Ташкент,1997, № 9-10-11, с.68.
7. Наджм ад-Дин Абу Хафс Умар ибн Мухаммад ан-Насафи. Ал-Канд фи зикр улама. Общие науки в Узбекистане. Ташкент, 1997. № 9-10-11, с. 111.
8. N.Vəlixanlı. Naxçıvan ərəb xilafəti dövründə (VII-IX əsrlər). Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2003, Bakı, 2003, s.20.
9. Ал-Якуби. История. Текст и перевод проф. П.Г.Жузе. Изд. Общества обследования и изучения Азербайджана, Баку 1927, с. 8.
10. Yenə orada, s.9.
11. Yenə orada, s.12.
12. E.Seyidbəyli. Naxçıvan torpaq mülkiyyətinə aid XVII-XVIII əsr Kəngərli Arxeoqrafika sənədləri. B., 2001, s.107; Ə.Novruzlu. Şərun arxeoloji abidələri. Bakı, 1993, s.177.
13. M.Mahmudov. Ərəbcə yazmış azərbaycanlı şair və ədiblər (VII-XII əsrlər). B., 1983, s.11.
14. Yenə orada, s. 76.
15. Большаков О.Г.Средневековый арабский город / Очерки истории арабской культуры V-VI вв. М., 1982, с.203.
16. Ибн яс-Сабуни. Тякмилят икмялил-икмял. Ираг, 1957, с.33.
17. Əs-Səmani. Kitab əl-Ənsab. Leyden, 1912, s. 560 (b). Əgər Yaqut əl-Həməvidə ən-Nəşəvinin adı Əbul Fadl Həddad kimi verilirə; bu mətndə, yəni əs-Səmaninin əlyazmasının faksimilesində Xudadad kimi yazılıb.
18. А.Р.Шихсаидов. Арабский халифат и Северный Кавказ. Проблемы исламизации Дагестана-Пути, реальные силы, последствия.— взаимовлияние цивилизаций на Востоке, Тезисы докладов и сообщений. т. 2. М., 1988, с. 52.
19. Osman Turan. Türkiyə sultanları haqqında rəsmi vəsiqələr. Ankara, 1958, s.57-60.
20. Azərbaycan memarlığının Naxçıvan məktəbi abidələri. B., 1985, s. 187.
21. Роза Салаева. Нахчыван. Наследие архитектуры. Б., 2002, с. 94.
22. Yaqut. İrşad. The İrschad al-arib ila ma'rifat al-adib// Dictionary of learned men of Yaqut/Ed/ by D.S. Margoliuth. Leyden-London, 1907-1927. vol. II, s.17.
23. М.Неймат. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Том III., Баку, 2001. с.16
24. Dostuyev T.M. Azərbaycanın orta əsr şəhərinin abadlığı. Qobustan, №1, № 2, s.18-19.; Исламзаде О.Ш. Исследования в Баку-Археологические открытия 1979 г, М., 1980, с. 421-422; Ибрагимов Ф.А., Гусейнова С.Б. Археологические исследования в Азербайджане. Баку, 1990, с. 22-23.
25. Dostuyev T.M. VIII-XII əsrlərdə Azərbaycanın Şərq ölkələri ilə qarşılıqlı mədəni əlaqələrdə. II Bakı Beynəlxalq simpoziumu. Bakı, 1997, s. 144.
26. Бертельс Е.Э. История персидско-таджикской литературы. М., 1960, с.245.
27. Əzizbəyov İ. Məddah. Tiflis, Ərivan, Naxçıvan, Qarabağlar və b. yerlərdə müsəlman yazıları. Azərbaycan Asari – ətikə əxbar. Bakı, 1929, s. 301.
28. R.Məmmədov, Naxçıvan., s.144. Həmçinin bax: Nizami Aruzi Samarkandi. Sobranie redkostey ili çetire besedi. M., 1963, s. 119.
29. Yaqut. Mucəm əl-buldən. Beyrut, 1977, c.V., s. 278.

30. Əs-Səmani Əbdulkərim. Kitab əl-ənsab. Leyden, Beril, 1912, v.549 (b).

N.A.Aliyeva

ROLE NAKHCHIVAN IN DEVELOPMENT OF ISLAMIC CULTURE (VII-XII CENTURIES)

SUMMARY

In article on the basis of attraction in a scientific turn of numerous medieval sources, and also works of the Azerbaijan and Russian authors the contribution of the ancient Azerbaijan city of Nakhchivan to development of Islamic culture in VII-XII reveals centuries names of representatives of a science and culture Nakhchivan which have got educations in the various centres of the Muslim East Are resulted and have brought the powerful contribution to development of Islamic culture.

Н.А.Алиева

РОЛЬ НАХЧЫВАНА В РАЗВИТИИ ИСЛАМСКОЙ КУЛЬТУРЫ (VII-XII ВВ.)

РЕЗЮМЕ

В статье на основе привлечения в научный оборот многочисленных средневековых источников, а также работ азербайджанских и русских авторов раскрывается вклад древнего азербайджанского города Нахчывана в развитие исламской культуры в VII-XII вв. Приводятся имена представителей науки и культуры Нахчывана, которые получили образования в различных центрах мусульманского Востока и внесли весомый вклад в развитие исламской культуры.

Məqalə AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu Elmi Şurasının 2011-ci il 19 yanvar tarixli iclasının 2 sayılı qərarı və t.ü.f.d. X.Qasımovun və t.ü.f.d. R.Ağayevin müsbət rəyləri əsasında çap olunur.

ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ГОСУДАРСТВА СЕФЕВИДОВ В ТРУДАХ И.П.ПЕТРУШЕВСКОГО

Рашад Ширалиев¹

Изучение истории Сефевидского государства вызывало интерес советских учёных, однако существует необходимость более подробного рассмотрения изученности внешней политики Сефевидского государства, так как труды историков советского периода могли быть лишены объективной точки зрения.

И. П. Петрушевский видный советский ученый (1898-1977), исследовавший историю Сефевидского государства. Его труды «Государства Азербайджана в XV веке», «Азербайджан в XVI - XVII вв.», монография «Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI - начале XIX вв.» ценный материал по истории Сефевидского государства. Внешняя политика Сефевидского государства так же нашла отражение в исследованиях И. П. Петрушевского.

Актуальность статьи вызвана необходимостью более глубокого анализа трудов И. П. Петрушевского, как исследования по внешней политике государства Сефевидов.

Известно, что Сефевидское государство было создано Исмаилом I в начале XVI века. После свержении Аккоюнлинской династии Исмаил, провозгласив себя шахом основал новую великую державу. Однако точная датировка создания Сефевидского государства вызывало разногласие у советских ученых.

Одним из первых исследователей истории Сефевидского государства И. П. Петрушевский годом образования Кызылбашской державы берет 1502 г. «Исмаил с торжеством вступил в Тебриз (1501). Правда, в следующем году Альвенд Аккоюнлу, собрав некоторые военные силы во владениях своих родственников, попытался отвоевать южный Азербайджан и даже на время занял Тебриз (1502), но вскоре был вытеснен из столицы и из всей страны. Исмаил Сефеви, провозглашенный шахиншахом Ирана, вторично вступил в Тебриз (1502). Этот год исследователи обычно принимают за начальный год существования кызылбашского государства» [6, 209-210; 9, 370].

Как мы видим, в трудах И. П. Петрушевского создание Сефевидского государства относится к 1502 году. Но в дальнейших исследованиях советской историографии датировка И. П. Петрушевского опровергается и образование Сефевидского государства относят к 1501 году. Видный азербайджанский ученый О. Эфендиев не соглашаясь с И.П. Петрушевским отмечает, что «в 1501 г. Исмаил торжественно вступил в Тебриз и объявил себя шахом Азербайджана. Правда в 1503 г., воспользовавшись отсутствием Исмаила в Тебризе, Альвенд захватил столицу, но был вскоре разгромлен и бежал в Багдад» [12, 90-91]. Автор также пишет, что «С первых дней выступления в Тебриз осенью 1501 г. шиитский толк ислама, толк имамитов был провозглашен государственным вероисповеданием», провозгла-

¹ Rəşad Yaşar oğlu Şirəliyev – AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun doktorantı

шение шиизма государственной религией в указанном году свидетельствует о том, что Сефевидское государство в 1501 г. уже существовало [13, 57].

Разногласие И. П. Петрушевского и О. Эфендиева о создании Сефевидского государства свое начало берет от неопределенности источниковых сведений. Для историков остается проблемой определение последовательности событий из-за несовпадения источниковых данных. Датировку О. Эфендиева можно считать более достоверной, так как, исследования О. Эфендиева по данной проблеме основываются на более обширный нарративный материал.

Одним из ценных выводов И. П. Петрушевского является мнение о том, что, Государство Сефевидов было создано усилиями тюркоязычных азербайджанских племен — кызылбашей. Из ряда этого племени назначались военачальники, наместники областей и главные придворные сановники. При дворе Сефевидов и в войске был принят азербайджанский язык, понятный всем тюркским племенам Передней Азии [1, 26; 2, 87-88; 5, 69-71; 9, 372; 4, 118-119; 12, 8-10; 3, 40]. Можно сказать, что почти все советские историки придерживаются этого мнения.

После создания Сефевидского государства, Исмаил не ограничился Азербайджаном и продолжил завоевания вглубь Ирана и Передней Азии. И. П. Петрушевский отмечает, что в 1502 г. начались военные действия с султаном Мурадом Аккойунлу, который был одним из самых упорных врагов кызылбашей. Решительное сражение между шахом Исмаилом и султаном Мурадом произошло при Алмагулаги, близ Хамадана в Ираке персидском, 20 июня 1503 г. Хотя сам султан Мурад бежал в Ирак арабский и продолжал борьбу до 1508 г., судьба его государства была решена. Кызылбашское войско стало продвигаться вглубь Ирана. В 1503 г. шах Исмаил вступил в Кашан, Исфахан, Казерун и Шираз, в 1504 г. овладел Иездом и Кирманом. Вражда между разными феодальными владельцами в Иране облегчила успехи кызылбашей. К 1508 г. весь Иран кроме Хорасана, был в руках кызылбашей. Между 1506 и 1510 гг. шах Исмаил совершил ряд походов в западные области, завоевал Дийар-бекир, Ахлат, Битлис, Арджиш и, наконец, Багдад в 1508 г. В 1509/10 г. Шах Исмаил совершил второй поход в Ширван [5, 69; 9, 371; 8, 235; 12, 93; 3, 35-36].

Он подчеркивает, что наибольшую тревогу успехи кызылбашей вызывали у османского султана Байазид II Дервиша. Султан Байазид II серьезно опасался возможности заключения между кызылбашами и мамлюкским султаном Египта и Сирии Кансухом Гури военного союза, направленного против османской Турции. Султан Байазид II до самого своего низвержения так и не выступил войной против Исмаила. В 1504 г. ко двору шаха Исмаила I прибыло османское посольство с поздравлениями по поводу его успехов, с подарками и официальным признанием Исмаила падишахом Азербайджана и Ирана. Хотя османские послы были неприятно поражены зрелищем публичных казней самых знаменитых суннитских улемов, однако, Байазид II продолжал поддерживать официально дружеские отношения с шахом Исмаилом [8, 235-236; 12, 105-106].

Надо отметить, что завоевание Ирана и Азербайджана входило и в планы узбекского Шейбани-хана, отношения между ним и кызылбашиами могли оставаться только враждебные. К тому же шейбаниды как и османские султаны, выставляли себя защитниками суннизма и врагами шиизма. Политическая борьба в XVI г. протекала, под религиозной оболочкой. Шах Исмаил совершил поход в Хорасан. В битве близ Мерва 1510 г. узбекское войско было разбито наголову; сам Шейбанихан пал в битве, и его тело позднее было найдено среди множества других тел убитых.

Для Петрушевского историческое значение победы кызылбашей над узбеками было огромно: спор о том, кому владеть Азербайджаном, Ираком арабским Ираном был решен в пользу кызылбашей. Сефевиды после этой победы завладели огромной и богатой областью Хорасан. Постоянные войны между узбеками и кызылбашиами продолжались более столетия [8, 237-238; 9, 371; 12, 109-110].

Кызылбашское движение и создание огромного Сефевидского государства имело большое международное значение. Нам известны факты о том, что считая кызылбашскую державу важным потенциальным союзником в борьбе против османской агрессии европейские государства были заинтересованы в установлении дипломатических отношений с Исмаилом. Сефевиды тоже были заинтересованы в сношениях с Западом. Они несколько раз посылали своих дипломатов друг к другу и обменивались письмами. Но в исследованиях И. П. Петрушевского эта проблема рассмотрено поверхностно. Автор отмечает, только ряд имен европейских государств, которые из-за боязни османской агрессии смотрели на кызылбашей, как на военного союзника и констатирует о существовании экономического описания кызылбашского государства сделанного анонимным венецианским купцом [8, 238].

Уместно отметить, что взаимоотношения Государства Сефевидов с западно-европейскими странами глубоко изучено видным азербайджанским ученым Я. Махмудовым. В трудах Я. Махмудова дается подробный анализ сношений Сефевидского государства с европейскими государствами, выявляются характерные особенности этих отношений. Автор определяет, что в первых дипломатических контактах Сефевидского государства с западными странами шах Исмаил преследовал две главные задачи: расширить торговые связи со странами Европы и получить с Запада огнестрельное оружие для сефевидской армии [4, 130-131]. Особенно, накануне Чалдыранской битвы шах Исмаил предпринял попытку заключить антитурецкий военный союз и с Португалией рассчитывая, получить из этой страны через Персидский залив огнестрельное оружие и артиллеристов. Но Ормузский конфликт между Сефевидами и Португалией сорвал планы шаха Исмаила, получить из Португалии, накануне Чалдыранской битвы огнестрельное оружие и артиллеристов [4, 137, 139-140,].

В исследованиях И. П. Петрушевского отдается предпочтение изучений сефевидско-османских отношений в период правления Исмаила I, который для истории Азербайджана начала XVI века являлся более существенным. Автор определяет, что внешняя политика Турции по отношению к кызылбашам резко из-

менилась, после свержения с престола миролюбивого Байазид II его сыном Селимом I (1512—1520). Этот султан стремился к обширным завоеваниям в Азии. Для этого предварительно необходимо было разбить порознь кызылбашей и мамлюков Египта и Сирии [8, 239; 12, 112].

И. П. Петрушевский дает подробные сведения о походе Селима I в Азербайджан и решающей битве в Чалдыране, происходящим в августе 1514 г. и показывает причины и последствия поражения кызылбашской армии. [5, 69; 7, 217; 8, 240]. Однако сведения И. П. Петрушевского о том, что в 1515 г. султан Селим I заключил мир с шахом Исмаилом I, вызывает разногласия среди советских ученых. Так как, ряд советских исследователей, особенно О. Эфендиев, опровергают факт заключения указанного договора. По мнению О. Эфендиева, «после Чалдырана шах Исмаил делал неоднократные попытки к установлению мирных отношений с турецким султаном, но это ни каких результатов не дало» [12, 119-120].

Другой советский историк А. Рахмани тоже по данным «Тарих-и алам арай-и Аббаси» игнорирует факта заключения мира между Селимом и Исмаилом после Чалдыранской битвы [10, 41].

Внешняя политика Сефевидов в период правления шаха Тахмаспа I также находит свое отражение в исследованиях И. П. Петрушевского. Однако, несмотря на то, что Тахмасп I был на троне дольше и в источниках есть более детальные сведения о дипломатических связях кызылбашской державы во второй и третьей четверти XVI века, эта проблема, не подвергается подробному рассмотрению по сравнению с внешней политикой Исмаила I. Кроме того, вывод автора о том, что шах Тахмасп I держался политики осторожной, почти трусливой обороны к османам и узбекам нуждается в уточнении. Так как, в источниках есть достаточно сведений о кызылбашских контрнаступлениях при войне с османами и шейбанидами. Исторические факты показывает, что кызылбашские войска не только пассивно оборонялись, а также, атакуя, переходили османские границы несколько раз [13, 92-94].

Один из открытых критике сторон исследований И. П. Петрушевского является употребление географических понятий как «Армения» или «Курдистан» для определений владений отходящих к османам после мирных договоров 1555 г., 1590 г. [8, 273-274] и 1612 г. [8, 279]. Например, автор пишет, что по мирному договору с османской Турцией в Амасии 1555 г., сефевиды потеряли южную Армению, но сохранили за собою северную Армению, восточную Грузию и весь Азербайджан [8, 268]. Употребление таких понятий не разъясняет какие именно владения потеряли сефевиды после мирных договоров. По названиям неопределенных географических местностей невозможно определить неустойчивые границы между кызылбашскими и османскими владениями.

Кроме того, владения отошедшие к османам после амасийского договора являются одним из не совпадающих моментов в трудах советских ученых. О. Эфендиев в отличии И. П. Петрушевского считает, что не южный, а западный часть

Армении оказалось под владычеством турецкого султана, а восточная – отошла к Сефевидам [8, 268; 13, 95-96].

По нашему мнению, такие проблемы вытекают оттого, что советские исследователи использовали названия неопределенных географических местностей и поэтому сталкивались с трудностями в определении границ после амасийского договора. Известно, что нынешней территории Армении (исторические Азербайджанские земли) невозможно отождествлять с той «Арменией» которую советские историки имели ввиду, когда исследовали историю XVI-XVII веков. Но какие конкретно территории занимала тогдашняя «Армения» остается невыясненным.

После заключения мира с османами в Амасии в 1555 г. Тахмасп I пытался вести политику сближения с османской Турцией и упорно держался этой внешне-политической линии, несмотря на невыгодность и бесперспективность ее. Он отклонил выгодные для кызылбашского государства и, особенно для Азербайджана предложения Дженкинсона об установлении постоянных торговых сношений с Англией и Россией по волго-каспийскому пути, опасаясь недовольства османской державы [8, 263-265; 13, 69].

Обзор очередной сефевидо-османской войны 1578-1590 гг. в исследованиях И. Петрушевского начинается с констатации внутренней политической ситуации в кызылбашском государстве. Автор отмечает, что в 1578 г. османский султан Мурад III (1574—1595), воспользовавшись бедственным состоянием Сефевидского государства и междоусобицами в среде кызылбашских кочевых племен во время кровавого царствования Исмаила II (1576—1577) и при слабовольном больном шахе Мухаммеде Худабенде (1577—1587), сделал новую попытку завоевать страны восточного Закавказья. Победа османов была облегчена переходом на их сторону многих знатных курдских кочевых племен и части северо-азербайджанской (суннитской) знати. В 1578 г. Османская армия заняла северный Азербайджан почти целиком, как и Армению и Грузию. Война на территории стран Закавказья продолжалась. Летом 1584 г. в Азербайджан вторглись, через Северный Кавказ и Дербенд, крымские войска под командованием самого крымского хана Мухаммед-Гирея, вассала османов. Соединившись с войсками Осман-паши, они разграбили Карабахскую область и увели множество жителей, особенно девушек и юношей, в Крым, для продажи на невольничьем рынке в Кафе. Летом 1584 г. Шемаха и Баку были вновь заняты османами. Весной 1585 г. Осман-паша занял и укрепил Тебриз. Грабежи османских воинов вызвали восстание горожан, жестоко подавленное османами [8, 272; 13, 149-150, 153, 169, 176-183].

Отметим, что в 1587 г. на престол возвели шаха Аббаса I (1587—1629), который в 1590 г. заключил с османами мир. По этому миру, северная Армения, восточная Грузия и весь Азербайджан, кроме Талышского края и Ардебильского округа, как родового удела сефевидов, были уступлены Турции [8, 273-274; 13, 199-200].

После Истамбульского мира 1590 г. Аббас I провел ряд серьезных реформ в воено-политической сфере и возобновил войну с турками в начале XVII века. В

советской историографии еще одним из спорных вопросов является не совпадение начального года указанной сефевидо – османской войны. И.П.Петрушевский считает 1602 г. началом очередной войны. Однако А. Рахмани и Я.Махмудов пишут, что шах Аббас начал войну 14 сентября 1603 г. [4, 196, 199-200; 10, 96; 11, 65]. В конце концов, ему удалось отвоевать сефевидские земли у османов.

В 1612 г. уполномоченные шаха заключили с османской державой мир в Сераве (Сераб в Южном Азербайджане), по которому последняя вновь уступала сефевидской державе северную Армению, восточную Грузию, весь Азербайджан, Луристан, часть Курдистана и права на Дагестан, который, однако, фактически оставался независимым от обоих государств. Но через некоторое время военные действия между обоими государствами возобновились. Мир в Истамбуле 1618 г. в основном подтвердил условия серавского мира. Позднее шах Аббас I отнял у османов почти весь Ирак арабский с городом Багдадом (1623). В 30-х годах XVII в., уже после смерти шаха Аббаса I, османо-сефевидские военные действия вновь велись на территории южного Азербайджана; Тебриз и Нахчеван были разрушены османским Султаном Мурадом IV в 1635 г. последний город после этого разорения уже не мог возродиться в прежнем виде. В 1639 г. между Сефевидской и Османской державой был заключен мир, который уже не нарушался до 1724 г. По договору 1630 г. были вновь подтверждены условия, установленные серавским договором 1612 г. [8, 279].

Еще один из важных проблемных вопросов не совпадение названий договоров. По мнению А. Рахмани и Я. Махмудова Стамбульский мир был подписан 1612 г., а в 1618 г. был подписан договор в Маранде [4, 203-204; 10, 118, 123; 11, 79, 82].

Исследуя внешнюю политику Сефевидов И. П. Петрушевский рассматривал не только отношения с османами. В трудах советского историка отражаются и другие аспекты внешней политики кызылбашской державы. Он отмечает, что при сыне и преемнике Шейхшаха, Халилуллахе II (1524-1536) связь Ширвана с кызылбашским государством стала более тесной. Халилуллах женился на сестре юного шаха Тахмаспа I, Перихан-ханум. Однако тебризский двор не доверял ширваншаху. Тебризский двор воспользовался вскоре гражданской войной в Ширване, чтобы ликвидировать царство ширваншахов. После смерти, Халилуллаха II ширванская знать посадила на престол ширваншаха его племянника, юного Шахруха (1536-1538). В 1538 г. Ширванское царство было захвачено кызылбашами и было обращено в вилайет иранского государства. Особенно упорно защищался город Баку. В 1540 г. был взят Баку. В 1551 г. пал Шеки [8, 265-268; 12, 131-133; 13, 79-81, 90-92; 3, 24, 38-39].

Освещая и азербайджано – русские отношения автор пишет, что общие торговые и внешнеполитические интересы толкали Сефевидов и Россию к сближению. Кроме переговоров с Англией, Францией, Испанией, римским папой, священно-римским императором Аббас I связался и с Москвой [8, 276]. Еще до заключения мира с османами правительство шаха Аббаса обратилось через своего уполномо-

ченного посла Хадибека к московскому правительству с предложением начать совместные военные действия против османской державы, обещая за это предоставить России возможность заняться поисками и удержать за собой навсегда Дербенд и Баку, с прибрежной полосой между ними. И хотя московское правительство, после долгих переговоров, добилось письменного подтверждения этой уступки со стороны шаха, практических последствий это соглашение не имело [8, 275-276].

Уместно отметить, что за всю историю Сефевидского государства самые тесные отношения с западноевропейскими странами установлены только в правлении шаха Аббаса. Однако в исследованиях И. П. Петрушевского эта проблема подробно не анализируется. Связи шаха Аббаса I с западноевропейскими государствами в советской историографии исследуются в трудах Я. Махмудова [4, 189 -202].

Из трудов И. П. Петрушевского становится ясно, что основным направлением внешней политики Сефевидского государства являлись османо-сефевидские войны. Кроме того, в исследованиях автора отражаются и другие аспекты внешней политики кызылбашской державы. Правда, сефевидо-османские войны более интересны для И.П. Петрушевского. Но этот интерес был вызван, прежде всего тем обстоятельством, что именно сефевидо-османские войны определяли основную международную политическую картину на Ближнем Востоке в XVI-XVII веках.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРЫ

1. Алиев Ф.М. Азербайджано-русские отношения (XV-XIX вв.). Часть I Баку, Элм 1985. 173 с.
2. Гусейнов А. Азербайджано-русские отношения XV-XVII вв. Баку, Элм 1963. 239 с.
3. Ибрагимов Дж. Сефевилерин Ертебил хакимиедине даир. (на азерб. яз.) Баку, 1960. 45 с.
4. Махмудов Я. Взаимоотношения государств Аккоюнлу и Сефевидов с западноевропейскими странами. (вторая половина XV – начало XVII вв.) Баку, 1991. 263 с.
5. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI - начале XIX вв. Л, Наука 1949, 382 с.
6. Петрушевский И.П. Государства Азербайджана в XV веке. // Сборник статей по истории Азербайджана. Вып. 1, Баку, Изд-во АН Азерб. ССР 1949, 153 с.
7. Петрушевский И.П. Восстание ремесленников и городской бедноты в Тебризе в 1571-1573 гг. // Сборник статей по истории Азербайджана. Вып. 1, Баку, Изд-во АН Азерб. ССР 1949, 214 с.
8. Петрушевский И.П. Азербайджан в XVI - XVII вв. // Сборник статей по истории Азербайджана. Вып.1, Баку, Изд-во АН Азерб. ССР 1949, 225 с.
9. Петрушевский И.П. Ислам в Иране в VII - XV вв. Л, Наука, 1966, 400 с.
10. Рахмани А.А. «Тарих-и алам арай-и Аббаси» как источник по истории Азербайджана. Баку, Изд-во АН Азерб. ССР, 1960. 190 с.
11. Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке. (1590 – 1700 гг.) Баку, Элм, 1981, 238 с.
12. Эфендиев О. Образование Азербайджанского государства Сефевидов в XVI веке. Баку, Изд-во АН Азерб. ССР. 1961, 207 с.
13. Эфендиев О. Азербайджанское государство Сефевидов в начале XVI века. Баку, Элм 1981. 292 с.

R.Y.Şirəliyev

**AZƏRBAYCAN SƏFƏVİLƏR DÖVLƏTİNİN XARİJİ SİYASƏTİ İ.P.PETRUŞEVSKİNİN
ƏSƏRLƏRİNDƏ**

XÜLASƏ

Məqalədə müəllif rus sovet tarixçisi İ.P.Petruşevskinin monoqrafiyaları və çoxsaylı məqalələri əsasında Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin XVI-XVII əsrlərdə xarici siyasətinin əsas istiqamətlərini tədqiq edir. Müəllif belə qənaətə gəlir ki bu dövrdə Səfəvi-Osmanlı münasibətləri qızılbaşların xarici siyasətinin əsas istiqamətini təşkil etmək ilə yanaşı, Yaxın Şərqdə beynəlxalq münasibətlərin əsas mənzərisini müəyyən edirdi.

R.Y.Shiraliyev

**FOREIGN POLICY OF THE AZERBAIJAN STATE SEFEVIDOV IN WORKS
И.П.ПЕТРУШЕВСКОГО.**

SUMMARY

Studying of history of the Sefevids state caused interest of the Soviet scientists, however there is a necessity of more detailed consideration of a level of scrutiny of foreign policy of the Sefevids state as works of historians of the Soviet period could be deprived the objective point of view. I.P.Petrushevsky the visible Soviet scientist (1898-1977) investigating history of the Sefevids state. Its works «the States of Azerbaijan in XV century», «Azerbaijan in XVI - XVII centuries», the monography «Sketches on history of feudal relations in Azerbaijan and Armenia in XVI - the beginning of XIX centuries» a valuable material on history of the Sefevidsky state.

Məqalə AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu Elmi Şurasının 2011-ci il 03 iyun tarixli iclasının 7 sayılı qərarı və t.ü.f.d. X.S.Qasimovun və t.ü.f.d. Ə.Quliyevin müsbət rəyləri əsasında çap olunur.

II ŞAH ABBASIN DÖVRÜNDƏ YERLİ İDARƏETMƏ ORQANLARINDA QIZILBAŞ-TÜRK ƏYANLARI (MƏHƏMMƏD TAHİR VƏHİDİN “ABBASNAMƏ” ƏSƏRİ ÜZRƏ)

Zabil Bayramlı¹

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin hökmdarı II Şah Abbasın (1642-1666) daxili və xarici siyasətinə həsr edilmiş ən qiymətli qaynaq “Abbasnamə” adı ilə məlum olan əsərdir. Əsərin müəllifi Mirzə Hüseyn xan Qəzvininin oğlu Mirzə Məhəmməd Tahir Vəhiddir. O, h.1015 (m.1606)–ci ildə Qəzvində anadan olmuşdur. Ancaq onun vəfat tarixi dəqiq məlum deyildir. Təxminən h. 1110-1119 (m.1699-1707) – cü illər arasında vəfat etmişdir. Mirzə Məhəmməd Tahir və onun kiçik qardaşı Məhəmməd Yusif Qəzvini II Şah Abbas dövrünün çox böyük tarixçilərindən olmuşlar. Məhəmməd Tahir Vəhid II Şah Abbasın hakimiyyətinin əvvəllərində məclisnəvis (Şahın məktublarını, fərmanları və digər rəsmi sənədləri tərtib edən katib–Z.B.) vəzifəsində işləmiş və bir qədər sonra vəziyənəvis (inşa divanının baş katibi və saray tarixçisi–Z.B.) vəzifəsinə təyin olunmuşdur [3, 103; 2, 12].

Mirzə Məhəmməd Tahir əsərində Səfəvi dövlətinin qonşu dövlətlərlə, xüsusən də Böyük Moğol, Türkünstan və Osmanlı dövləti ilə qarşılıqlı münasibətlərinə geniş yer verir. Əsərdə Qızılbaş-Türk əsilzadələrinin dövlətin mərkəzi və yerli idarələrində aparıcı rolu ilə bağlı məsələlər də öz əksini tapmışdır. Məqalədə mənbənin verdiyi məlumatlar əsasında II Şah Abbasın hakimiyyəti illərində Qızılbaş əyanlarının yerli idarəetmə orqanlarında rolunun araşdırılıb tarixi gerçəkliklərə aydınlıq gətirilməsi qarşıya məqsəd qoyulmuşdur.

Mənbədə dövlətin yerli idarəetmə orqanlarında müxtəlif vəzifələrdə çalışan Qızılbaş-Türk əsilzadələri ilə yanaşı, soyadları qeyd olunmadığına görə etnik kimliklərinin müəyyən edilməsi çətin olan məmurlar və həm də hərbi qulam əsilzadələri barədə də məlumatlara təsadüf edilir. Məlum olduğu kimi hərbi qulam əsilzadələri I Şah Abbasın (1587-1629) qızılbaşlara qarşı müvazinət ünsürü kimi yaratdığı və əsasən gürcü, çərkəz uşaqlarından təşkil edilmiş qulam alayı içərisindən çıxan azsaylı əyanlardan ibarət olub, onlardan da dövlət qulluğunda istifadə hallarına az da olsa təsadüf edilir [1, 34; 9, 149]. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, kiçik yaşlarında islam dini qəbul etdirilən, danışiq dili türkcə olan gürcü, çərkəz uşaqları içərisindən çıxmış azsaylı əsilzadələrə mərkəzi və yerli idarələrdə vəzifələr verilməsinin təcrübədən keçirilməsi bir çox qeyri-ciddi tarixçilikdə dövlətdə iranlılaşma prosesi kimi göstərilməsi doğru olmamaqla bu əksinə türk əyanlarının çəkisinin artmasına təsir edə bilərdi. Fikrimizi 1618-ci ildə I Şah Abbasın sarayında olmuş italyalı səyyah Pyetro della Vallenin bu barədə yazdıqları da təsdiq edir. O yazır ki, qulamların təlim və ünsiyyət dili türk dili olub, ayrı dil bilmirdilər [7, 81].

II Şah Abbas dövründə hakimiyyətin əyalətlərdə həyata keçirilməsində Qızılbaş-Türk əsilzadələri öz əvvəlki üstünlüklərini qoruyub saxlayırdı. Ancaq bu zaman əyalət hakimləri arasında qulam hərbi əsilzadələrinə də təsadüf edilir ki, onlar türkləşmək

Zabil Həsərat oğlu Bayramlı – t.ü.f.d. Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinin dosenti

zorunda qaldıqlarına görə qızılbaşların yerli idarəçilikdə mövqelərini zəiflətmir, bəlkə də möhkəmləndirirdilər. H. 1044 (m. 1634-1635)-cü ildə qulam əsilzadələrindən Rüstəm xan Azərbaycan əyalətinə bəylərbəyi təyin edilmiş, ancaq 1643-cü ildə tutduğu vəzifədən azad edilmişdi (6, v. 95, 98 a, 134 a-b). Azərbaycana bəylərbəyi Qızılbaş-Türk əsilzadələrindən Şahbəndə xan Türkmanın oğlu Pırbudaq xan göndərilmişdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əvvəllər də Azərbaycanda Türkman elindən bəylərbəyilər olmuşdu [5, 26]. H. 1058 (m. 1648)-ci ildə Qəndəharda Hind ordusuna qarşı savaşıyan sərdarlar arasında Azərbaycan bəylərbəyi Pırbudaq xan Pornakın da adı çəkilir [5, 50]. H. 1059 (m. 1649)-cu ildə Pırbudaq xan Pornak vəzifəsindən azad edilir. Azərbaycanda bəylərbəyi yenə qulam əsilzadələrindən Əliqulu bəyin (xan) olduğunu görürük [5, 51]. Ancaq o, işində nöqsanlara yol verdiyinə görə 1655-ci ildə tutduğu vəzifədən azad edilib həbsxanaya salınmış [5, 64] və Həmədan ətrafındakı tiyulları da müsadirə edilərək xassə əmlakı tərkibinə daxil edilmişdi. Azərbaycana bəylərbəyi isə qızılbaşlardan həm qorçubaşı, həm də Şah Səfi məzarının mütəvəllisi olan (mütəvəlli-vəqf əmlakının idarə rəisi-Z.B.) Murtuzaqulu xan Qacar təyin edilir. Ancaq sipahsalar hərbi vəzifəsi ona deyil, qullarağası və əmirşikarbaşı (Şahın ov işləri üzrə idarə rəisi-Z.B.) Kuhgiluyə hakimi Allahverdi xana verilir [5, 67, 68]. H. 1068 (m. 1657)-ci ildə qorçubaşı Murtuzaqulu xan Qacarın Azərbaycanda yenə bəylərbəyi olduğunu görürük [5, 94]. Azərbaycan əyalətinin Urmiya mahalında məskun olan Əfşar tayfası h. 1063-1064 (m. 1653-1654)-cü ildə burada hakim olan Gəncəli xan Əfşardan şikayət etdiyi üçün Şah onu tutduğu vəzifədən azad edib yerinə əmisi Məhəmməd xan Əfşarı göndərir [5, 70]. H. 1065 (m. 1655)-ci ildə Məhəmmədəli xan Əfşar vəzifəsindən istifadə edərək bir çoxlarının əmlakını ələ keçirdiyinə görə onun cinayətlərinə ədalət divanında baxılmış və tutduğu vəzifədən azad edilib cəzalandırılmışdı [5, 74].

H. 1054 (m. 1643-1644)-cü ildə Türküstan hakimi Nəzər Məhəmməd xanın Səfəvi sarayına göndərdiyi elçi Tahir Məhəmməd geri qayıtdıqda II Şah Abbas onunla birlikdə Oğuz boylarından olub XVII əsrdə Hələb Türkmən elinin Bəydili obasından Sarı sultanın oğlu Səfiqulu sultan adlı elçisini Türküstana göndərmişdi. Bu zaman Azərbaycanın Sultaniyyə və Zəncan mahallarında Səfiqulu sultanın atası Sarı sultan Bəydilinin hakim olduğunu görürük. Sarı sultandan sonra mahalın hakimi oğlu Səfiqulu sultan olmuşdu [5, 31].

II Şah Abbas h. 1058 (m. 1648)-ci ildə Qəndəhar və Zəmindavəri tutub geri döndükdə Hind qoşunu Ourəngzeyb Mirzənin başçılığı altında qeyd olunan vilayətə hücum edir. Şahın bu zaman Qəndəharı qorumaq üçün ora göndərdiyi əmirlər arasında Ərdəbil hakimi Əli xanın da adı çəkilir. Onun Ərdəbildə həm hakim, həm də mütəvəlli olduğu qeyd edilmişdir [5, 49]. H. 1065 (m. 1655)-ci ildə Ərdəbil hakim və mütəvəllisi Nəzərəli xandan yerli əhali şikayət etdiyinə görə o, vəzifədən azad edilib həbs olunur və bütün əmlakı da müsadirə edilir [5, 82]. 1656-cı ildə Ərdəbilə hakim Mir Camal sultanın oğlu Məhəmmədhüseyn bəy təyin edilir [5, 83].

“Abbasnamə”də II Şah Abbas dövründə Şirvan əyalətindəki bəylərbəyilərdən Xosrov xan, Bəxtan xan (Mehreli bəy), Mənuçöhr xan, Məhəmməd xan və Nəcəfqulu xan haqqında məlumat verilmişdir. Məhəmməd Yusif Qəzvinin yazdığına görə, Xosrov

xan qulam əsilzadələrindən olub, 1645-1654-cü illərdə Şirvanda hakim olmuşdu [6, 181 b, 221 a-b, 227 b, 228 a]. “Abbasnamə” də qeyd edilir ki, Xosrov xandan sonra Şirvana yenə qulam əsilzadəsi olan Bəxtan xan (Məhrəli xan) hakim göndərilir [5, 63]. O, 1656-cı ildə vəfat etmiş və bura Astrabadın keçmiş bəylərbəyi Hacı Mənuçöhr xan göndərilmişdi [5, 83, 115]. H. 1069-1070 (m. 1659-1660)-ci ildə Şirvan bəylərbəyi Hacı Mənuçöhr xan Şaha Qaytaq hakimi Abbasqulu xan Usminin vəfat etməsi və oğlu Rüstəm Usminin yaramazlıqları barədə məlumat göndərdi. Şah bu zaman Kaxetdə qala inşası ilə məşğul olan sipahsalar Allahverdi xana göstəriş verdi ki, Mənuçöhr xanın yanına 15000 sipahi göndərsin, o bu ordu ilə Dağıstan, Saxur və Təbəristana yola düşüb qiyamçıları məhv etsin. Şah bu nahiyələrin əmirlərinə fərman göndərdi ki, onların hamısı Mənuçöhr xana tabe olsunlar. Hacı Mənuçöhr xan qiyamı yatırır Rüstəm Usmini də ələ keçirib İsfahana göndərir [5, 105]. 1660-cı ildə Şirvana bəylərbəyi Məhəmməd xan təyin edilir. Ancaq o, 1663-cü ildə əhali ilə pis rəftarına görə həbs edilmiş və əmlakı da müsadirə olunmuşdu. 1663-cü ildə Şirvana bəylərbəyi Şamlı əmirlərindən Qazaq xanın oğlu Nəcəfqulu xan göndərilir [5, 83, 115; 6, v. 270 a-b].

“Abbasnamə”də Çuxur-Səd əyalətinin bəylərbəyilərindən Keyxosrov xan Çərkəz, Məhəmmədqulu xan Cığatay, Nəcəfqulu xan (Şamlı), Abbas xan Qacarın adları çəkilir [5, 41, 77, 115, 119] ki, onlardan birincisi qulam və qalan üç nəfəri isə Qızılbaş-Türk əsilzadəsidir. Onlardan Nəcəfqulu xan Şirvanda da bəylərbəyi olmuşdu.

“Abbasnamə”də Hind elçisi Cannesar xanın vətəninə qayıtmasından (m. 1642) bəhs edilərkən Həmədan əyalətində Mehrab xan Qacarın oğlu Murtuzaqulu xan Qacarın bəylərbəyi olduğu qeyd edilmişdir. 1655-ci ildə isə qulam əsilzadələrindən Qulucan bəy Həmədana bəylərbəyi göndərilir [5, 41, 68]. Bu zaman Həmədanın Simnan mahalında Cəmşid xanın, Rey mahalında isə eşikağasıbaşı Mehdiqulu xan Şamlının qardaşı Nəcəfqulu bəy Şamlının hakim olduğunu görürük. Ondan sonra Reyə hakim Mehdiqulu xan Şamlı təyin edilir və o h.1074-cü ildə (m.1664) vəfat edir.Yerinə Uğurlu xan göndərilir [5, 77, 92, 118]. H. 1068 (m. 1657-1658)-ci ildə Səfəvi sarayına gələn Hind şahzadəsi Sultan Bəlağanın qarşılanması Nəcəfqulu bəy Şamlıya tapşırılmışdı [5, 92]. Mənbədə türk Şamlı elinin Biçərli obasından Murtuzaqulu xan Biçərlinin də Tehran hakimi olduğu qeyd edilmişdir [5, 21].

H. 1054 (m. 1644)-cü ildə baş vəzir Sarı Tağı ayamalı Mirzə Məhəmməd Tağının öldürülməsində iştirak edən sabiq Kuhgiluyə I hakimi Nağdi xan Şamlının oğlu Mehdiqulu bəy atasının əvəzinə həmin vilayətin bəylərbəyi idi. O, baş vəzirə qarşı təşkil edilmiş qəsddən xəbərdar olub bu barədə vaxtında məlumat vermədiyinə görə həbs edilmiş, [5, 35] Kuhgiluyəyə bəylərbəyi qullarağası Siyavuş bəy göndərilmişdi [5, 35, 49]. O, h. 1059 (m. 1649)-cu ildə vəfat edir, qullarağası vəzifəsi və Kuhgiluyə hökuməti Allahverdi xan mirşikərbaşıya tapşırılır [5, 53]. Azərbaycan bəylərbəyi və sipahsalar Əliqulu xan həbs edildikdən sonra (m. 1655) sipahsalar hərbi vəzifəsi də ona verilir [5, 67]. H. 1054 (m. 1644)-cü ildə Fars-Kuhgiluyənin Durux mahalının hakimi Mehdiqulu sultan, onun canişini isə Xəndanqulu sultan idi [5, 31]. Mehdiqulu sultandan sonra bu mahalda hakim olmuş Şahverdi sultan işində nöqsanlara yol verdiyinə görə h. 1065 (m. 1655)-ci ildə vəzifəsindən azad edilmişdir. Mahala Bəndər Abbas hakimi Pırbudaq xan

Pornak göndərilmişdi [5, 82]. H. 1074 (m. 1663)-cü ildə isə Duruxda hakim Gədalı bəy Qacar idi. Elə həmin ildə onun yerinə Duruğa hakim Kuhgiluyə bəylərbəyi Zaman bəy göndərilir. O, Mənuçöhr xanın qohumu idi. Ancaq o da elə həmin il vəfat etmiş və bura hakim Novruz bəy təyin edilmişdir [5, 120, 121, 122].

“Abbasnamə”də h. 1058 (m. 1648)-ci ildə Kirman əyalətində qorçubaşı Murtuzaqulu xanın, h. 1068 (m. 1657)-ci ildə isə Abbasqulu xanın hakim olduqları barədə məlumat verilir [5, 49, 95].

H. 1059 (m. 1649)-cu ildə Astrabad əyalətinə bəylərbəyi mirşikarbaşı Allahverdi xan təyin edilmişdi [5, 51]. O, həmin ildə də tutduğu vəzifədən azad edilir. Vilayətə hakim oğlu Məmmədqulu bəy olur [5, 53]. H. 1065 (m. 1655)-ci ildə Mənuçöhr bəyin Astrabadda bəylərbəyi olduğunu görürük [5, 76]. O, 1066 (m. 1666)-cı ildə Şirvana bəylərbəyi göndərilir [5, 83]. Astrabad isə Simnan hakimi Cəmşid xana verilir [5, 83].

“Abbasnamə”də göstərilir ki, Türküstan hakimi İmamqulu xan 1642-ci ildə Mərvdən Məşhədə gəldikdə burada bəylərbəyi Mənuçöhr xanın oğlu Qarçıqay xan idi [5, 20]. H. 1054 (m. 1644)-cü ildə Məşhəd bəylərbəyi Qarçıqay xan tutduğu vəzifədən azad edilir və yerinə Mərv bəylərbəyi Murtuzaqulu xan Qacar təyin edilir [5, 31]. Müəllif yazır ki, Hind elçisi Cannesar xan geri döndükdə Mehrab xanın oğlu Murtuzaqulu xan Qacar Məşhəd bəylərbəyi idi. O, əvvəllər bir müddət Mərvdə də hakim olmuşdu. Qeyd olunan ildə o, Qələmrə və Əlişəkərə göndərilir. Məşhədə isə Qarçıqay xan hakim təyin edilir. Bu zaman Məşhəddən müqəddəs məzarın mütəvəllisi Mirzə Möhsün vəfat etmiş, bu vəzifə Mirzə Bağır Rezəviyə verilmişdir [5, 41]. H. 1074 (m. 1663)-cü ildə Məşhəd bəylərbəyi Mənuçöhr xan pis əməllərinə görə vəzifədən azad edildi və bura divanbəyi Səfiqulu bəy göndərildi [5, 120]. H. 1077 (m. 1664)-ci ildə Məşhəd əhalisi Rüstəm xanın oğlu Səfiqulu xandan da Şaha şikayət etdilər. Nəticədə o, həbs edildi və əmlakı da müsadirə olundu [5, 122]. Bu zaman Məşhədin Nişapur mahalında hakim türk Bayat elindən Bayraməli xan Bayatın olduğunu görürük. H. 1063-cü ildə Bayraməli xan Bayatın xahişi ilə Şah onun oğlu İbrahim bəy Bayatı Nişapura hakim göndərir [5, 70].

1654-cü ildə qullarağası Siyavuş xanın oğlu Məhəmmədqulu xan vəzifə səlahiyyətini aşdığına görə Herat əyalətində Fərah mahalı hakimliyindən azad edilmiş və bura xassə qulamı Aslan xan yüzbaşı göndərilmişdi [5, 70]. O, h. 1068-ci ildə Mərvə hakim təyin edilir. Fəraha Kirman hakimi Abbasqulu xan göndərilir [5, 95]. Abbasqulu xandan sonra Fərah hakimi olmuş Xəndanqulu bəy 1663-cü ildə vəfat edir, bura Qasım xanın oğlu Məhəmmədəli xan Əfşara verildi [5, 119]. II Şah Abbas zamanı Heratın Cam mahalında da hakimlər əsasən Qızılbaş-Türk əsilzadələrindən ibarət olmuşdu. 1663-cü ildə Cam hakimi Həsən xan Təkəli vəfat etmiş, onun yerinə Qələndər sultanın oğlu Abdal sultan Təkəli təyin edilmişdi [5, 70].

Türküstan hakimi İmamqulu xan 1642-ci ildə hakimiyyəti kiçik qardaşı Nəzər Məhəmməd xana tapşırıb Məkkəyə yola düşdükdə II Şah Abbas Səfəvi dövlətinin Şərq bölgəsinin vilayət və mahallarının hakimlərinə onu yüksək səviyyədə qarşılamaları haqqında fərman göndərmişdi. Bu fərmanda Səfəvi dövlətinin Şərq vilayəti və mahallarındakı hakimlər, onların mənsub olduqları ellər barədə məlumatlara təsadüf edilir. İmamqulu xan Mərvə gəldikdə burada bəylərbəyi Murtuzaqulu xan Qacar idi. O,

Türküstan hakimi İmamqulu xanı yüksək səviyyədə qarşılamiş və ona qiymətli hədiyyələr də vermişdi [5, 20]. H. 1054 (m. 1644)-cü ildə Mərv bəylərbəyi Murtuzaqulu xan Qacar Məşhədə göndərilir və onun yerinə xassə qulamlarından Əliqulu xan təyin olunur [5, 31]. H. 1068 (m. 1658)-ci ildə cəbbərdarbaşı Məhəmməd bəy vəzifəsindən sui-istifadə etdiyinə görə cəzalandırılır və onun bu zaman Mərv hakimi olan qardaşı Qorxmaz xan da tutduğu vəzifədən azad edilir. Mərvə Fərah hakimi Aslan xan göndərilir [5, 95].

Luristanda I Şah Səfiyə qədər Şahverdi və Hüseyn xan hakim olmuşdular. I Şah Səfi Luristana hakim Hüseyn xanın oğlu Əliqulu xanı təyin etmişdir. II Şah Abbas isə onu hakimiyyətdən azad edib əmisi Mənuçöhr xanı hakim təyin edir [5, 69].

H. 1054 (m. 1644)-cü ildə Bəxtiyari tayfasından bir qrup (dəstə) əllərində olan bir qalanın möhkəmliyinə ümid bəsləyərək bu məntəqənin hakimi Xəlil xanın onlarla pis rəftarını bəhanə edərək ixtişaş törətdilər. II Şah Abbas ora qoşun yola salmamışdan əvvəl məktub yazıb onları sakitliyə dəvət etmiş və Xəlil xanı saraya dəvət edib onların şikayətlərinə baxılacağını, bu məsələnin araşdırılacağını bildirmişdi. Əgər Xəlil xanın bir Bəxtiyari ailəsinin namusuna toxunması, haqsızlığı isbat olunarsa cəzalandırılacağı elan edilir. Ancaq Bəxtiyarilər özbaşınalığa son qoymadılar. Bu zaman Şah tufəngçiəğası Qələndər sultan Cığataya əmr etdi ki, bir süvari alay, Kuhgiluyə, Luristan, Şüştər, Dizful və Farsın digər mahallarının bəylərbəyiləri və əmirləri ilə Bəxtiyarilərin məntəqəsinə gedib onları cəzalandırsın. Səfəvi sipahiləri sürətlə hərəkət edib məntəqəni mühasirəyə aldılar. Onların bir çoxu peşman olduqlarını bildirirdilər hədiyyələr verərək bağışlanmalarını xahiş etdilər. Qələndər sultan bu hadisədə günahkar olan bir neçə Bəxtiyari rüşəsfədidini ələ keçirib Şah sarayına göndərdi. Şah özü Xəlil xanın fəaliyyətini yoxlayıb səhvlərə yol verdiyini aydınlaşdırdı, onu Bəxtiyari eli hakimliyindən azad edib yerinə qulam yüzbaşısı Bəxtan bəyi göndərdi [5,30].

H. 1066 (m. 1656)-cı ildə Ərdəlandan bir dəstə adam İsfahana şahın yanına gəlib bildirdi ki, Kürdüstan hakimi Süleyman xan onları Osmanlı dövlətinə tabe etmək istəyir, ancaq Ərdəlanlılar ona mane olur. Bu zaman Kürdüstan hakimi də saraya gəlmişdi. Süleyman xanla qonşu Dinavər hakimi Şeyxəli xan Zəngne də bu məsələdə təzyiqlərinə məruz qalmış və bu barədə Şaha məlumat çatdırmışdı. Nəticədə Şah Süleyman xanı vəzifədən azad edir və onun böyük oğlunu Kürdüstana hakim təyin edir [5, 88].

H. 1054 (m. 1644)-cü ildə Bəndər Abbasda baş vermiş zəlzələdə oranın hakimi Qaraxan sultan ölmüş və onun vəzifəsi Mir Camal sultana verilmişdi. Ondan sonra isə Bəndər Abbasda türkmən əsilzadəsi Pirbudaq xan Pornakın hakim olduğunu görürük. O, 1666-cı ildə Duruğa göndərilmiş və yerinə hakim xassə qulamı Talib xan təyin olunmuşdu (5, 82).

I Şah Səfi 1633-cü ildə Gürcüstan valiliyində Kartili hakimi Teymurazın yerinə Rüstəm xanı vali təyin etmişdi. Kaxetiyaya isə hakim Səlim xanı göndərmişdi. Səfəvi dövlətinə sdaqətlə xidmət edən Rüstəm xan Kartilidə II Şah Abbasa tabe olmayan yerli hakimləri məğlub edib daxili ixtişaşları aradan qaldırmağa müvəffəq olmuşdu. O, 1648-ci ildə Kaxetiyaya daxil olmuş və baş verən savaşda Teymurazın oğlu David öldürülmüşdü. Kaxetiya Kartiliyə birləşdirilmişdi. Bu zaman Osmanlı dövlətinə tabe olan İmeretiya

(Başıaçıq) Kartili ilə Dadyan arasında yerləşdiyinə görə Kartilidən Dadyana ancaq Başiaçıqdan keçmək lazım gəlirdi. Elə buna görə də Dadyan valiləri əvvəldən güclü və istiqlal iddiasında olmuşdular. Başiaçıqdan keçmək isə asan deyildi. Dadyan valiləri əvvəllər Başiaçıq hakiminə tabe idilər. Dadyan hakimi Ləvənd xanın vəfatından sonra Başiaçıqın yeni hakimi İsgəndər xan vəziyyətdən istifadə edib Dadyanı ələ keçirdi və Ləvənd xanın qohumlarından ora hakim qoydu. Dadyan hakiminin varisləri müqavimət göstərə bilmədilər. Bu zaman Ləvənd xanın Ağıska hakimi olan oğlu Osmanlı ölkəsinə qaçıb, onlardan kömək istədi [5, 96]. O, hərbi yardım ala bildi, ancaq savaşa Aleksandr xan onu məğlub etdi. Aleksandr xan Dadyanda olduğu zaman Rüstəm xan da daxili çəkişmələrə müdaxilə etmiş, ancaq uğur qazana bilməmiş və 1658-ci ildə vəfat etmişdi. Yerli əyanlardan Vaxtanq İslamı qəbul edib Şahnavaz xan adı ilə Kartili hakimi oldu. Şah qərara aldı ki, Qara Həsənin nəvəsi Səfiqulu xan Ustaclını Gürcüstana göndərsin ki, gürcü hakimləri arasındakı ixtilafı aradan qaldırsın. Şah Gürcüstanın Kaxet nahiyyəsini abadlaşdırmaq, burada sabitlik yaratmaq, ixtişaşlara son qoymaq istəyirdi. O, qullarağasına göstəriş verdi ki, Səfiqulu xanla getsin və Kaxetdə yeni yaşayış mərkəzlərinin inşasında ona kömək etsin [5, 24, 31, 97; 10].

II Şah Abbas Gürcüstanın abadlaşdırılmasına xüsusi diqqət verirdi. Bu məqsədlə qullarağası Allahverdi xana tapşırırdı ki, Azərbaycan və Qarabağ əyalətindəki Cavanşir, Bayat və s. ellərdən 15000 ailəni Kaxetdə yerləşdirsən və burada üç möhkəm qala inşa etsin. Ellərin və qəbilələrin fərdlərini torpaqla təmin etsin ki, onlar əkinçiliklə məşğul olsunlar, məntəqəni abadlaşdırsınlar. Allahverdi xan şahın göstərişinə əməl etdi və Şahabad, İslamabad və Nüsrətabad adlı üç qala tikdirdi. Gürcüstan hakimliyinin 4 danqı Qarabağ bəylərbəyi Murtuzaqulu xana, 2 danqı isə Naxçıvan hakimi Əliqulu xan Kəngərliyə verildi. Əyalətin əhalisi də bu nisbətdə iki hakim arasında bölündü. Bu zaman Gürcüstanda müsəlman və məsihilər arasında dini ixtilaf baş verdi. Və nəticədə bütün əyaləti həyəcan bürüdü. Əliqulu xan Kəngərlinin əyalətin əhalisinə verdiyi sərbəstlikdən istifadə edən yerli əyan Zal Eristav təbii xarakterinə uyğun olaraq əhalini qiyama təhrik edirdi. O, Səfəvi sarayından mürəxxəs olub Gürcüstana gəldikdən sonra burada fitnə-fəsad artmışdı. Onun Bəzine adlı oğlu, Alverd adlı bir keşiş birləşmiş, onların içərisindəki fitnəkarlıq artıq üzə çıxmışdı [5, 107]. Onlar 1660-cı ildə Bayat və Arbatana hücum etdilər və çoxlu adam öldürdülər, qalanlarını pərakəndə etdilər. Qalada olan Əliqulu xan Kəngərli ora hərbi dəstə göndərdi ki, tərəflər arasındakı savaşın qarşısını alsın. Əliqulu xan və Murtuzaqulu xan vəziyyəti şaha da çatdırdılar. Ancaq bu hadisədə iştirak edən Zal xan da arası kəsilmədən şaha məktub yazıb onu inandırmağa çalışdı ki, guya ixtişaşın səbəbi Əliqulu xan Kəngərlinin adamlara qarşı zor işlətməsi ilə əlaqədardır. Şahın göndərdiyi yoxlama dəstəsi məntəqədə araşdırma apardı və Əliqulu xan müvəqqəti qışlamaq üçün Azərbaycana göndərildi [5, 108]. 1660-cı ildə Başı Açıqın valisi Aleksandr xan vəfat etdi və onun övladlarından biri yerinə vali təyin olundu. Bu zaman Rusiya valisi yanına yardım almaq ümidi ilə getmiş Təhmurəs xan da Başı Açığa qayıdıb qalalardan birində yerləşir. Təhmurəs xanın Aleksandr xanın xanımı olan qızı həddən artıq güclənərək ərinin yerinə Georgin xanı gətirməyə müvəffəq oldu. Bu nahiyyədə əyanlar iki yerə bölündü. Onlardan bir qismi Dadyana gedib Şahnavaz xanla birləşdi. İki

dəstəyə bölünmüş Baş Açıq əyanları arasındakı savaşda Şahnavaz xan Təhmurəsin qızını ələ keçirdi. O, Təhmurəsi qaladan çıxarıb Kartiliyə göndərdi [5, 109]. Şahnavaz xan Şahın yanına gəlib Baş Açıqdakı vəziyyət və Təhmurəs xan barədə xana məlumat verdi [5, 110]. I Şah Abbas dövründə Kaxet valisi Təhmurəs xan Səfəvi dövlətinin təbəəsi olmuş, ancaq oğlu Davud öldürüldükdən sonra yardım almaq üçün Moskvaya getmiş, bir müddət orada qaldıqdan sonra geri dönüb damadı Baş Açıq valisi Aleksandr xanın yanına gəlmişdi. Baş vermiş hadisələrdə Səfəvi sipahiləri onu da əsir götürür. Şah onu İsfahana gətirdir. Həm onu və həm də Şahnavaz xanı digər gürcü əyanları ilə birlikdə İsfahanda qəbul etdilər. Şahın göstərişi ilə onların bir qrupunu Rey hakimi eşikağasıbaşı Mehdiqulu xan Şamlının qardaşı eşikağasıbaşı Nəcəfqulu bəy və digər əyanlar qarşılayıb yerləşdirmişdilər [9, 111]. 1664-cü ildə Kaxet vilayəti Şahnavaz xanın oğlu Arcil xana verilir [9, 112].

XVI-XVII əsrin birinci yarısına aid olan qaynaqlardan fərqli olaraq "Abbasnamə"də idarəetmə orqanlarında çalışan bir çox əsilzadələrin soyları və soyadları göstərilmədiyinə görə onların etnik kimliklərinin müəyyənəşdirilməsi ciddi çətinliklər yaradır. Ancaq buna baxmayaraq dövrün digər mənbələrindən əldə edilmiş materialların müqayisəli təhlili əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi II Şah Abbas zamanı idarəetmə orqanlarında Qızılbaş-Türk əsilzadələrinin üstün mövqeləri barədə fikir söyləməyə imkan vermişdir. Digər tərəfdən onu qeyd etmək lazımdır ki, qızılbaşlardan sonra yerli idarəetmə orqanlarında qismən də olsa danışiq dili türkcə olan qulamlar içərisindən çıxmış yeni hərbi əsilzadələr müəyyən yer tutmuşdur. Bütün bunlara baxmayaraq, qəti şəkildə demək olar ki, II Şah Abbas dövründə də dövlətin etnik mahiyyəti dəyişməmiş və bu dövləti yaradan hərbi-siyasi qüvvə onu yenə də qoruyub saxlamışdır.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Bayramlı Z. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin quruluşu və idarə sistemi. Bakı, 2006, 258 s.
2. Bayramlı Z. II Şah Abbasın daxili və xarici siyasəti (Məhəmməd Tahir Vəhidin "Abbasnamə" əsəri üzrə) // Tarix və onun problemləri, Bakı, 2010, №3, s. 12-16
3. Do ketabe nəfis əz mədareke əvvəliyyə. Tarix-i Səfəviyyə. Xülasət ət-təvarix. Molla Kamal. Ərak, h. 1334, 126 s.
4. İsgəndər bəy Munşi . Tarix-i aləm aray-i Abbasi cild I-II, Tehran, h. 1350, 1235 s.
5. Məhəmməd Tahir Vəhid. Sərqəştə Şah Abbas devvom. Be kuşəşe Səttar Əvdi, Tehran, 1384, 126 s.
6. Məhəmməd Yusif Qəzvini. Xolde bərin. Britaniya muzeyi nüsxəsi.
7. Pyetro della Valle. Səfərname-ye Pyetro della Valle. Tərcümə və həvəsi Şüaəddin Şəfa, Tehran, h. 1348, 483 s.
8. Seyid Hüseyn bin Murtəza Hüseyni Astrabadi. Tarix-i soltani əz Şeyx Səfi ta Şah Səfi. Tehran, h. 1358, 311 s.
9. Faruk Sümer. Safevi devletinin kuruluşu ve gelişmesinde Anadolu türklerinin rolü. Ankara, 1992, 263 s.
10. <http://lib.ololo.cc/>

Z. H. Bayramlı

KIZILBASH-TURKISH NOBLES IN THE THE LOCAL GOVERNMENT OF THE PERIOD OF SHAH ABBAS II (MUHAMMED TAHIR VEHID'S "ABBASNAME" TO WORK)

SUMMARY

Shah Abbas II (1642-1666) period, dedicated to the history of the Safavid state's most valuable resource Muhammad Tahir Vehidin "Abbasname"'s work. This work was written during the Safavid Shah Abbas II, usually found in state political history.

The article on the basis of the source during the Safavid Shah Abbas II, the state investigated the role of local government bodies Kizilbash-Turkish aristocracy. Bibliography, which examined the problem was detected during the analysis of materials, power management, Turks aristocrats' during Shah Abbas II, as well as at least partially, through qulamlar out and speaking the language of the new Turkish military nobles were also used. This, however, the state played the role of the national nature of the variable factor.

З. Г. Байрамлы

**ТЮРКСКАЯ КЫЗЫЛБАШСКАЯ ЗНАТЬ В ОРГАНАХ ПРОВИНЦИАЛЬНОГО
УПРАВЛЕНИЯ СЕФЕВИДСКОГО ГОСУДАРСТВА В ПЕРИОД ПРАВЛЕНИЯ ШАХА
АББАСА II (НА ОСНОВЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ МУХАММЕД ТАХИР ВАХИДА
«АББАСНАМЕ»)**

РЕЗЮМЕ

Самым ценным нарративным источником периода Шаха Аббаса II Сефевиды (1642-1666) является сочинение Мухаммед Тахир Вахида «Аббаснаме». В этом сочинение, написанном в 50-60-е годы XVII в., нашли отражение в основном политические события.

В предлагаемой статье на основе сведений из указанного источника рассматривается вопрос степени участия тюркской кызылбашской знати в органах провинциального управления. В связи с изучаемым вопросом, автор пришел к выводу, что в период правления Шаха Аббаса II, наряду с тюркской родовой аристократией в провинциальных органах государственной власти, хотя и в ограниченном масштабе, принимали участие также представители военной знати- выходцы из числа гулямов, владевших тюркским языком. Указанный факт не мог не оказать ощутимого влияния на этнический характер государства Сефевидов.

Məqalə Bakı Dövlət Universitetinin Tarix Fakültəsinin "Azərbaycanın qədim və orta əsrlər tarixi" kafedrasının 2008-ci il 22 dekabr tarixli iclasının 5 sayılı qərarı və t.ü.f.d. B.Ş. Şabiyevin və t.e.ü.d. A.J.İskəndərovun müsbət rəyləri əsasında çap olunur.

К ИСТОРИИ ОБРАЗОВАНИЯ ДЕРБЕНДСКОГО ХАНСТВА

Орхан Назаралиев¹

В XVII и первой половине XVIII века Дербенд являлся султанством. Как стратегический и политический рубеж между двумя державами – Россией и Ираном и как укрепленный город, стоявший на стыке Азербайджана и Дагестана, Дербенд продолжал сохранять свое значение. Дербенд сильно охранялся и в период его нахождения под властью Сефевидов для его обороны из шахской казны выделялись немалые средства. Полковник русской артиллерии Гербер, характеризуя положение Дербенда до похода Петра в Прикаспийские области, писал, что правил в нём назначенный шахской властью султан, который имел большой доход и, кроме того, ежегодно получал по 50000 рублей из шахской казны, расходуя эту сумму «по своему усмотрению без отчёта» [4, 242]. Эта сумма не является реальной, так как в этот период, невозможно было выделить такую сумму и к тому же в рублях на содержание одного города. Из информации данной Гербером, можно сделать вывод, что султан Дербенда пользовался особой милостью шаха, поскольку ни один султан не получал таких сумм, тем более, что Дербенд давал меньше доходов в шахскую казну, чем другие города. Отношение к султану Дербенда было связано со стратегическим значением города защищающего Сефевидскую империю со стороны севера.

Во время похода Петра в Прикаспийские области наибом Дербенда был Имамгули бей. Он, понимая невозможность отпора сотысячной армии русских, послал к Петру своего человека и сообщил ему о своем желании войти в покровительство его. 23 августа 1722 года Петр I торжественно въехал в Дербенд, где наибо преподнес ему ключи от города. Петр подтвердил Имамгули бею в должности и пожаловал ему чин генерал-майора дербендской милиции [3,130-131]. Таким образом, в 1722 году в результате похода Петра Дербенд был включен в состав Российской империи. После занятия Дербенда русскими войсками султанство было ликвидировано, и на его месте образовалась Дербендская провинция, управлявшаяся комендантом, назначаемым из числа русских офицеров. Первым комендантом Дербенда был полковник Юнгер. Во главе гражданских властей провинции стоял дербендский наибо [8,47].

Стремясь превратить прикаспийские провинции в сырьевой придаток России, Пётр I уделял большое внимание экономическому освоению захваченных территорий и строил в их отношении широкие планы. Так, будучи в Дербенде, он был восхищён местными виноградными посадками и, желая улучшить здесь виноделие, приказал выписать опытного мастера из Венгрии. Благодаря участию иностранных мастеров в Дербенде стали изготавливать улучшенные сорта белого и красного вина. Также в Дербенде выращивались инжир, яблоки, груши, тут, слива, гранат. В казённом хозяйстве Дербенда большое внимание уделялось выращиванию

Orxan Kəyan oğlu Nəzəraliyev – AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun aspiranti

шафрана. Если в 1724 году на казённых плантациях Дербенда было собрано, высушено и отправлено в Астрахань 119 фунтов или 8 батманов 7 фунтов шафрана, то в 1728 году- уже 13 батманов 5 фунтов. В Дербенде доход русской казны состоял главным образом из пошлин с ввозимых в город товаров и скота (1000-1100 рублей в год), с продажи вина (около 1 тысячи рублей в год) и продажи овощей с казённых огородов (30-50 рублей в год). В Дербенде изготавливались кожевенные изделия, выделялись ковры, сукна и другие шерстяные материи, а также шёлковые ткани [8,136-137].

Но пребывание Дербенда в составе России длилось всего 13 лет. Дербендский наиб Имам-гули бей умер в 1727 году. На его должность был назначен его девятилетний сын Мухаммед-Хусейн, который через 2 года получил звание хана. По случаю малолетства у него были опекуны Магомет-Юши и Мустафа-бек, а брат наиба Али-гули был начальником ополчения города.

Усилившийся к этому времени талантливый полководец шаха Тахмасиба из тюркского племени авшар Надир-хан, начав войну против Османской империи, смог добиться восстановления прежних границ Сефевидской державы. 21 января 1732 года в городе Реште был заключен трактат между Россией и Сефевидами, по которому Россия уступала провинции к северу от Куры Сефевидам [8,184].

Россия стремилась к тому, чтобы разжечь вражду между Турцией и Ираном и отвлечь их внимание от войны с ней самой. Результатом такой политики, стало заключение 10 марта 1735 года Гянджинского трактата между Российской империей и Сефевидским государством. По трактату Россия возвращала Сефевидам города Баку и Дербенд со всеми принадлежащими к ним землями и обязывалась очистить их от русских войск за два месяца после заключения трактата [7,122-123].

После получения Дербенд, Надир восстановил здесь звание султана, которым назначил Феридуна, а Мухаммед-Хусейн был назначен юсбашею (наибом) и занимал эту должность до смерти Надира. Вскоре Надир султаном назначил Мурада-султана Устаджлю. Мехти-хан правитель Ширвана и давний враг Мурад-султана в 1737 году прибыл по делам в Дербенд. Мурад подговорил некоторых жителей убить его, дербендцы восстали против убийц, овладели крепостью и представили Мурада Надиру, который приказал его казнить. Новым султаном был назначен Неджеви султан Карачурлю [6,86-89].

Получив Дербенд и снова утвердившись на Кавказе Надир, обратил своё победоносное оружие против турок и Великого могола в Индии и победил последнего. Возвратившись в 1741 году в Иран, Надир предпринял поход в Дагестан для наказания лезгин, не признававших его власти, во время которого Дербенд сделался неоднократно местом его пребывания и расположения войска. Но его отряды терпели неудачу. В этом же году он переселился в Дербенд, где жил его гарем и хранились его сокровища [6,89-91]. Весной 1742 года, он снова начал военные действия против табасаранцев, но опять потерпел неудачу. В конце 1742 года, он объявил султаном Дербенда Мехмед Али-хана Кирклю.

В период правления Надир-шаха феодальный гнёт ещё более усилился.

Положение народных масс Азербайджана тоже было очень тяжелым, так как они стонали под непосильным гнѐтом многочисленных налогов и повинностей в пользу иноземных поработителей и местных феодалов. Всё это вызывало в народных массах негодование против феодального гнета, что приводило к многочисленным восстаниям. Восстания народов Закавказья и Дагестана, направленные против владычества Надир шаха, носили ярко выраженный народно-освободительный характер. Эти восстания расшатали устои государства Надир-шаха и послужили одной из основных причин его падения.

Вместе с тем к концу XVII – началу XVIII века в ряде стран Ближнего и Среднего Востока в частности в Азербайджане усилилось крупное феодальное землевладение, что способствовало развитию центробежных стремлений феодалов политическому дроблению государства Надир шаха [1,10-11]. Сухопутные караванные дороги, пролежавшие через страны Передней Азии, к XVIII веку почти утратили своё былое значение. Упадок внутренней и международной торговли привёл к снижению коммерческих оборотов, к ослаблению связей азербайджанских городов с Ираном. В Тебризе, Шемахе, Баку, Гяндже, Кубе и Дербенде усилились стремления к экономической и политической независимости. Все эти факторы, способствуя ослаблению и распаду государства Надир шаха, создавали предпосылки для образования небольших феодальных государств-ханств в Азербайджане. После смерти Надир-шаха, его государство быстро распалось. Период существования азербайджанских ханств охватывает вторую половину XVIII – первую четверть XIX века [1,11-12].

В середине XVIII века Дербенд, как и остальные части Азербайджана, освободился от власти Надир шаха. Получив в 1747 году известие о смерти Надир-шаха, дербендцы изгнали Мехмед-Али хана, и вновь избрали ханом сына Имамгули бея Мухаммед-Хусейн хана. Дербендский султанат был преобразован в ханство, которое занимало небольшую территорию и граничило на севере с Кайтагом, на юге с Кубинским ханством, на западе с Табасараном, а на востоке с Каспийским морем. Столица ханства – город Дербенд, как укрепленное место, сохранял своё значение во время междоусобной войны феодалов. Он был окружён высокими стенами, тянувшимися на 6 вёрст 400 сажений. Толщина стен составляла от 5 до 7 футов при 28-40 футах высоты. На стенах с бойницами высились башни, расположенные на небольшом расстоянии друг от друга. Воины могли успешно обороняться, скрываясь в многочисленных бастионах, примыкавших к стенам, построенным из больших камней или ракушечника, хорошо обтесанных снаружи и настолько крепких, что пушечные ядра не пробивали их, а оставляли лишь свои «отпечатки». Вокруг города были расположены крепкие бастионы с наклонными отверстиями для стрельбы или метания камней и факелов на врагов [2,197].

Нельзя не согласиться с Гмелиным, отмечавшим, что город Дербенд «очень трудно брать приступом» и «замок дербентский есть большая цитадель» [5,15]. При приближении врага по сигналу из верхней цитадели – Нарынкала все ворота запирались, и город превращался в неприступную крепость. В мирное время в

каждых воротах сидели сборщики, собиравшие пошлины в пользу ханской казны. Дербенд делился на четыре части: верхнюю, две средних и нижнюю. В верхней части города, называвшейся Нарынкала, был расположен ханский дворец, украшенный живописью и орнаментом. В нём находились роскошные комнаты и дворы, посреди которых находился широкий восьмиугольный бассейн. В Нарынкале размещалось войско, оборонявшее город. Это была неприступная цитадель, построенная в виде треугольника, в которой жили члены ханской семьи, придворная феодальная знать и служилые люди. Вдоль стен её стояло 9 башен. Цитадель занимала господствующее положение над городом. В ней был устроен подземный ход. В подвалах башен сохранялись порох и артиллерийские материалы. Около цитадели находился источник питьевой воды Ханбулаг, а на территории самого дворца – два громадных дворца, снабжавших население водой в случае осады. Вода в город была проведена с гор с помощью подземных труб. В средней части Дербенда жила основная масса горожан – ремесленники, торговцы и другие податные слои населения. Малонаселённая нижняя часть горда, называвшаяся Дубары, простиралась до самого моря [2,197-200]. Во главе государства стоял хан, который издавал законы, творил высшую судебную власть. Ему принадлежало верховное командование войсками, которое состояло из личной ханской гвардии, дружин феодалов, отрядов наёмников. Близкими помощниками ханов были главные назирь. Во главе различных ханских ведомств стояли назирь. Главными ведомствами являлись военное и финансовое. Главу финансового ведомства называли Саркер али. Личным хозяйством хана управлял эшик-агасы (господин двора), а расходной частью ханской казны – хазине-агасы. Сбор налогов и взимание податей поручалось ханским чиновникам – наибам и есаулам, сельским старостам – кендхудам. Их деятельность была под контролем ведомства доходов главу которого называли сандухтар-агасы (господин доходов). Города управлялись правителями, назначаемыми ханом – калантарами, наибами или галабеками. Делился город на кварталы – махалле. Дербенд состоял из 17 махалле. Каждый из них управлялся особым старшиной. Наибы обладали административными, полицейскими и фискальными функциями. В военное время они собирали ополчение и заготавливали продовольствие для войск. Вели они и судебные разбирательства. Есаулы помогали феодалам в розыске и возврате беглых крестьян, ловили разбойников. За службу наибы собирали в свою пользу с крестьян и ремесленников денежные и натуральные подати, а также различные пошлины [3,27].

В 50-е годы XVIII века внутреннее и внешнеполитическое положение ханства было шатким, его раздирали острые внутренние противоречия. Царил произвол чиновников и феодалов. Широкие слои населения страдали от тяжёлых поборов и податей. Они стремились освободиться от Мухаммед – Хусейн хана, и это им удалось, так как спустя 12 лет после создания Дербендское ханство было включено в состав кубинского ханства [2,200].

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Абдуллаев Г.Б. Из истории северо-восточного Азербайджана в 60-80-х г. XVIII века Баку 1958. 210 с.
2. Абдуллаев Г.Б. Азербайджан XVIII в. и взаимоотношения с Россией. Баку 1965. 621с
3. Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 г. ч.I спб 1869. 548 с.
4. Гаджиев В.Г. Сочинение Гербера И. «Описание стран и народов между Астраханью и рекою Курой находящихся» как исторический источник по истории народов Кавказа Москва 1979 269 с.
5. Гмелин С.Г. Путешествие по России для исследования всех трёх царств по природе ч.III кн.2 737 с.
6. Козубский Е.И. История города Дербента Темир хан Шура 1906 468 с.
7. Маркова О.П. Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке Москва 1966 323 с.
8. Мустафазаде Т.Т. Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой трети XVIII века Баку 1993 240 с.

O.K.Nəzərəliyev

DƏRBƏND XANLIĞININ YARANMASI TARİXİNDƏN

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindən biri olan Dərbəndin XVIII əsrin birinci yarısındakı tarixi göstərilmişdir. 1722-ci ildə Birinci Pyotrun Dərbəndi ələ keçirməsi və şəhərin rus hakimiyyəti dövründəki siyasi və sosial-iqtisadi vəziyyəti də burda təsvir olunur. Dərbəndin Gəncə sülh müqaviləsinə əsasən İrana verilməsi və Nadir-şahın hakimiyyəti dövründə şəhərin vəziyyəti də göstərilir. Dərbənd xanlığının meydana gəlməsinin əsas səbəbləri də məqalənin tədqiqat obyektidir. Yadelli işğalçılara qarşı xalq-azadlıq mübarizəsinin əsas məqamları və onların Nadir-şah dövlətinin suquta uğramasında rolu da burada göstərilmişdir. Məqalədə şəhərin quruluşu və xanlıq meydana gəldəndən sonra burda yaranan hakimiyyət haqda məlumat verilmişdir.

O.K Nazaraliyev

FROM THE HISTORY OF CREATION OF DERBEND KHANATE

SUMMARY

This article is describing the history of one from the oldest Azerbaijan cities at the first half of eighteenth century. There were described the conquest of Derbend by Peter the First in 1722 and the political and social-economic situation at the city during the Russian conquest. Derbends transfer under the power of Persia according to Gandja treatment and the situation at the city during the reign of Nadir-shah were shown there. The main reasons which brought up to the khanates appearance were the objects of the articles research. Main moments of national-liberation movement and their role in the collapse of Nadir-shahs state also were shown here. At the article were given the structure of the city and government which appeared after the creation of khanate.

Məqalə AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu Elmi Şurasının 2010-cu il 11 oktyabr tarixli iclasının 8 sayılı qərarı və t.ü.f.d. S.M.Hacıyevanın və t.ü.f.d. G.C.nəcəflinin müsbət rəyləri əsasında çap olunur.

ŞƏKİ XANLIĞININ OSMANLI İMPERİYASI İLƏ ƏLAQƏLƏRİ TARİXİNDƏN

Günay Talıbova¹

Azərbaycan tarixşünaslığında xanlıqlar dövrünə bir sıra qiymətli əsərlər [9; 7; 13; 19] həsr olunsada Şəki xanlığının, habelə digər Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı imperiyası ilə qarşılıqlı əlaqələri indiyədək öyrənilməmiş qalır. Sovet dövründə bu istiqamətdə tədqiqatların aparılmaması bir tərəfdən Azərbaycan – Osmanlı münasibətlərinin araşdırılması üzərinə qoyulan yasaqla, digər tərəfdən Osmanlı – türk mənbələrinin Azərbaycan alimləri üçün əlçatmaz olması ilə əlaqədardır. Bununla yanaşı, Rusiya işğalları dövründə Cənubi Qafqazın tarixi məsələlərinin geniş əks olunduğu çox qiymətli ilk mənbə olan “Акты Кавказской Археографической Комиссии”nin cildlərində Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqazda apardığı işğalçılıq müharibələri dövründə Azərbaycan xanlıqları və sultanlıqlarının tarixinə dair, o cümlədən Şəki xanlığının tarixi barədə olduqca qiymətli məlumatlar vardır. Lakin çox təəssüf ki, bu qiymətli mənbədə Şəki xanlığının Osmanlı imperiyası ilə əlaqələrinə dair məlumatlar yox dərəcəsidir. Əlbəttə, bunun özü də Azərbaycan xanlıqlar dövrü tarixinin dərinədən öyrənilməsinə müəyyən qədər mənfi təsir göstərməmiş deyil. Odur ki, tarixşünaslığımızdakı bu boşluğu aradan qaldırmaq üçün tədqiqatçılarımızın indiyədək lazımınca faydalanmadıqları osmanlı mənbələrinin, xüsusilə də Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlıq Osmanlı arxivində saxlanılan sənədlərin çox mühüm əhəmiyyəti var. Şəki xanlığının Osmanlı imperiyası ilə qarşılıqlı əlaqələrinə həsr olunmuş bu məqalə də, əsasən, məhz həmin mənbələr əsasında yazılmışdır.

Şəki Azərbaycanın şimal – qərb bölgəsində Azərbaycan dövlətçiliyinin qorunub saxlanmasında və müxtəlif tarixi dövrlərdə ölkəyə təcavüz edən yadelli işğalçılara qarşı mübarizədə mühüm rol oynamışdır. Şimal – Qərbi Azərbaycan, o cümlədən Şəki bölgəsi, ən qədim zamanlardan, xüsusilə tariximizin kimmer – iskit (skif) – sak dövründən başlayaraq müxtəlif türk toplumlarının kütləvi şəkildə məskən saldığı diyarlardandır. Yurdun məhz bu bölgəsi Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq eposu olan “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanları ilə bilavasitə bağlıdır. “Kitabi–Dədə Qorqud” dastanlarının “Bəkil oğlu İmran” boyunda cərəyan edən hadisələr Azərbaycanın məhz bu regionlarında baş vermişdir [11, s. 16 – 17].

Ərəb xilafətinin süqutu nəticəsində Azərbaycan ərazisində meydana gələn yerli dövlətlərdən biri də Şəki hakimliyi idi. Şəki hakimləri orta əsrlərdə Azərbaycanın şimal – qərb torpaqlarının yadelli işğallarından qorunmasında fəal iştirak etdikləri kimi, Azərbaycanın daxilində gedən siyasi proseslərdə mühüm rol oynamışlar. Azərbaycanın şimal – qərb torpaqlarını yadelli hücumlarından qoruyan Şəki hakimləri eyni zamanda Azərbaycan Albaniya dövlətinin varisləri kimi çıxış edirdilər [20, s. 116 - 137]. Ayrı – ayrı dövrlərdə Albaniya hökmdarı titulu qəbul edən Şəki hakimləri əslində uzun tarixi

Günay Xəliq qızı Talıbova – AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun kiçik elmi işçisi

dövr ərzində hökmranlıq etdikləri ərazidə Azərbaycan – Albaniya mədəniyyətinin inkişafını davam etdirmişlər.

Şəki hakimliyinin ərazisi eyni zamanda Xilafətin süqutundan sonra uzun müddət islamla xristianlıq arasında mürəkkəb mübarizə meydanı olmuşdur. Bu mübarizənin gedişində üstünlük təşkil edən türk toplumları, o cümlədən oğuz – türk tayfaları regionun etnik – siyasi tarixində mühüm rol oynamış, buralarda islam dininin geniş yayılmasını və üstünlük qazanmasını təmin etmişlər.

Bütün orta əsrlər boyu Azərbaycanın şimal – qərb regionunda hegemonluğu əldə saxlayan Şəki hakimliyi Səfəvilər dövlətinin tənəzzülü dövründə yenidən müstəqilləşməyə başlamış, Nadir şah Əfşarın imperiyası dövründə isə Şəki Azərbaycanın şimal – qərb bölgəsində müstəqillik mübarizəsinin mərkəzinə çevrilmişdi. Bu mübarizənin gedişində yerli müsəlman – türk əhaliyə başçılıq edən Hacı Çələbi mərkəzi hakimiyyət tərəfindən müdafiə olunan Məlik Nəcəfi məğlub edərək, hələ Nadir şahın sağlığında ikən Şəkini Azərbaycan ərazisində ilk müstəqil xanlığa çevirmişdi. Nadir şahın yeni yaranmış müstəqil Şəki xanlığının başçısını aradan götürmək planı iflasa uğramışdı [19, s. 16 – 17; s. 26 - 27]. İmperiya daxilində yaranmış ilk müstəqil Azərbaycan dövlətini aradan qaldırmaq siyasəti və bu məqsədlə Nadir şahın həmin bölgəyə təşkil etdiyi yürüşlər heç bir nəticə verməmişdi.

Nadir şahın öldürülməsindən (1747) sonra isə Azərbaycanda çoxsaylı xanlıqlar və sultanlıqlar meydana gəldi. Beləliklə, Azərbaycan tarixində ölkədə hegemonluq uğrunda ayrı – ayrı xanlıqlar və sultanlıqlar arasında uzun sürən ara çəkişmələri dövrü başlandı ki, bu da Azərbaycanın tarixi müqəddəratı üçün fəlakətli sonluqla nəticələndi.

Yeri gəlmişkən, bəzi uzaqgörən Azərbaycan xanları Rusiya imperiyası və qacarlar İranı tərəfindən ölkə üçün artmaqda olan işğal təhlükəsinin yaxınlaşdığı şəraitdə xarici təcavüzə müqavimət göstərmək üçün Azərbaycanı vahid mərkəzləşdirilmiş dövlət halında birləşdirməyə cəhd göstərdilər. Bunlardan biri də Hacı Çələbi xanın başçılıq etdiyi Şəki xanlığı idi.

Görkəmli dövlət xadimi Hacı Çələbi xanın hakimiyyəti dövründə (1743–1755) Şəki xanlığı bir tərəfdən qərbdən Rusiyanın müdafiə etdiyi gürcü çarlarının işğallarına qarşı mübarizə aparır, digər tərəfdən yaxınlaşmaqda olan Rusiya – İran təcavüzü əleyhinə Azərbaycanı birləşdirmək siyasəti yeridirdi. Bu məqsədlə o, ilk növbədə Osmanlı imperiyası ilə əlaqələr yaratmışdı [15, s. 32 - 35].

Qeyd etmək lazımdır ki, bəhs etdiyimiz dövrdə Rusiya ilə hərbi qarşıdurmaya meyl göstərməyən Osmanlı imperiyası Rusiyanın Azərbaycan xanlıqları ilə münasibətlərini və özünün bölgədəki mənafeyini diplomatik yolla tənzimləməyə çalışırdı. Belə ki, Osmanlı sultanlarının tapşırığı ilə Azərbaycanla həmsərhəd olan əyalətlərin valiləri Azərbaycan xanlıqlarında baş verən hadisələri diqqətlə izləyir və topladıqları məlumatları mərkəzə ötürürdülər [12, s. 44; 29, s. 27]. Beləliklə, Osmanlı dövləti xanlıqlara və sultanlıqlara parçalanmış Azərbaycanda baş verən hadisələrlə yaxından tanış idi.

Azərbaycan xanlarının Osmanlı sarayına ünvanladıkları çoxsaylı məktublar bəhs olunan dövrdə Azərbaycanla Osmanlı imperiyası arasında geniş əlaqələr olduğunu sübut

edir.* Məsələn, 1746 - cı ildə (hicri 1158 – ci il) Əhməd xanın möhürü ilə Osmanlı vəzirinə göndərilmiş məktubda Şəkiddə Hacı Çələbinin hakimiyyəti ələ keçirməsindən, Nadir şahın onun üzərinə təşkil etdiyi yürüşlərdən və onların nəticələrindən, Hacı Çələbinin kömək üçün Osmanlı sarayına məktub göndərməsindən bəhs olunur. Məktubda göstərilir ki: “... *Şirvan əyalətinin Şəki kəndlərində hakimiyyəti ələ almış Hacı Çələbi adı ilə məşhur olan bir şəxs Nadirə qarşı yerli kəndxudalarla ittifaq bağladı. Nadir şah Şirvana təcavüz etdiyi zaman Hacı Nadirə üstün gəlib onu məğlub etmişdir. ... Hacı Çələbi üç dəfə Nadirin qoşunları ilə müharibə edib və Haqq Təala həzrətlərinin inayətilə qələbə çalmışdır. ...bu gün harada olduğu bilinməyən Nadir şahın təkrar edəcəyi bir hücum müqabilində bu tərəflərdə olan bütün əsgərlərini götürüb islam əsgərinə qoşmaq niyyətində olan Hacı Çələbinin məktubunu Sizə göndərmişik. Nadirin vəziyyəti barədə məlumat almaq üçün göndərilən casuslar hələ geri dönməyib. Bundan sonra da bu ətraflarda hər hansı bir hadisə baş verərsə tez bir zamanda rəsmi sənədlə sizə xəbər verərik...*” [14, s. 478 – 475]. Göründüyü kimi, bu məktub Şəki xanlığı ilə Osmanlı dövləti arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin başlanma tarixinin dəqiqləşdirilməsi və bəhs olunan dövrdə baş vermiş siyasi hadisələrin gedişinin öyrənilməsi üçün olduqca əhəmiyyətli ilk mənbədir.

Şəki xanlığı ilə Osmanlı imperiyası arasındakı münasibətlərin araşdırılmasında olduqca əhəmiyyətli olan digər bir sənəd 1754 – cü ildə Hacı Çələbi xanın şəxsən özünün Osmanlı sarayına göndərdiyi məktubudur. Hacı Çələbi xan göstərilən məktubunda yazırdı: “...*Nadir şah saysız – hesabsız əsgərləri ilə Şirvan və Dağıstan mahalını işğal etməklə böyük dağıntılar törətmişdir. Buraya da ardı – arası kəsilməyən yürüşlər etmiş, doqquz ay mühasirədə saxlamışdı. Lakin Allah bizə kömək oldu.Nadir şahın ölümündən sonra İranın müxtəlif yerlərində xanlıqlar müstəqil fəaliyyət göstərməyə başladı. Osmanlı dövləti hələ qədimdən bəri, ehtiyac olduqda, Dağıstan, Şirvan və onun ətrafındakı xanlara hər zaman kömək etmişdir...*” [17, s. 452 - 451].

Hacı Çələbi xan yuxarıda göstərilən məktubunda, həmçinin, gürcü çarlarının Car – Balakən camaatlıqları üzərinə yürüşlərindən, Şəki xanlığının bu yürüşlər zamanı yadellilərə qarşı baş vermiş döyüşlərdə iştirakından, döyüşlərin gedişi və nəticələrindən də ətraflı bəhs edir, gürcü çarlarının bu yürüşlərdə Rusiya ilə əlbir olduğunu vurğulayırdı: “... *gürcü valiləri haqlı – haqsız varislik iddiasında olub, kafir ruslarla əlbir olaraq, 40 – 50 min əsgərlə Car – Tala camaatı üzərinə hücum etmişlər. ...Car və Tala camaatı ilə bizim mehriban qonşuluğumuz, həm də din və məzhəb eyniliyimiz var. Buna görə də biz onların imdadına getdik. Vuruşma bir saat yarım çəkdi. Allahın köməyi ilə müsəlmanlar qələbə çaldı, kafirlər məğlub oldu*” [17, s. 452 - 451].

Məlum olduğu kimi, Şəki xanlığı ilə qonşu Car – Balakən camaatlıqları arasında mehriban qonşuluq və sıx dostluq münasibətləri vardı [1]. Belə ki, hələ 1744 – cü ildə Şəki xanlığının yaranmasından çox keçməmiş, Nadir şah öz qoşunu ilə Şəki xanlığına

* Geniş məlumat üçün bax: Osmanlı belgələrində Karabağ. İstanbul, 2009; Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində. XVIII – XX əsrin əvvəlləri. I cild. Bakı, 2010.

yürüş etdi. Hacı Çələbi xanın müdafiə olunmaq üçün sığındığı Gələsən–Görəsən qalası mühasirə olundu. Lakin mühasirədə olan Hacı Çələbinin qoşunu gecələr qaladan çıxıb şah ordusuna hücumlar edir, ona ağır tələfatlar verirdi. Məhz bu ağır sınaqlar dövründə Car – Balakən döyüşçüləri şəkililərin köməyinə gəlir, həmin çətin mübarizədə onlara köməklik edirdilər. Bu birgə mübarizə Nadir qoşunlarının ciddi tələfatına səbəb olmuş və onlar geri çəkilməyə məcbur olmuşdular [19, s. 21].

Hacı Çələbi xanın haqqında bəhs etdiyimiz məktubunun bütövlükdə Azərbaycan tarixinin, o cümlədən Şəki xanlığının tarixinin öyrənilməsində digər bir mühüm əhəmiyyəti də ondan ibarətdir ki, həmin məktubda 1752 – ci ildə baş vermiş Qızılqaya xəyanəti də öz geniş əksini tapmışdır. Belə ki, 1752 – ci ildə gürcü çarları Teymuraz və II İrakli Gəncəyə yürüş etməyi qərara aldılar. Lakin onlar bilirdilər ki, Şəki və Qarabağ xanları da Gəncəni ələ keçirməyə çalışırlar. Buna görə də II İrakli hiylə işlədərək vaxtı ilə Qarabağa hücum etdiyi üçün Hacı Çələbi xandan narazı qalmış Qarabağ xanı Pənah xanı (1748 - 1763) öz tərəfinə çəkmək üçün onunla danışıqlara girdi və getdikcə güclənməkdə olan Şəki xanına qarşı ittifaq bağlamağı təklif etdi. Həmin təkliflə razılaşan Pənah xanla yanaşı bu ittifaqa Gəncə xanı Şahverdi xan (1747 – 1760), Qaradağ xanı Kazım xan (1747 – 1752), İrəvan xanı Hüseynəli xan və Naxçıvan xanı Heydərqulu xan (1747 – 1763/64) da qoşuldular. Xanlar II İrakli ilə görüşüb Hacı Çələbi xana qarşı danışıqlar aparmaq üçün Gəncəyə gələrkən, II İraklinin pusquda durmuş qoşun hissələri qəflətən hücum edərək onları əsir aldı və qollarını qandallayıb Gürcüstana doğru hərəkətə başladı. II İrakli bu yolla Azərbaycan xanlıqlarını özündən asılı hala salmaq istəyirdi. Bundan xəbər tutan Hacı Çələbi xan Azərbaycan xanlarını xilas etmək üçün II İraklinin hərbi qüvvələrini təqib edərək darmadağın etdi. II İrakli tərəfindən xəyanət yolu ilə əsir alınmış Azərbaycan xanları isə azad olundular [4, s. 186; 19, s. 30; 7, s. 150 – 151; 23, s. 123]. Bu hadisə Hacı Çələbi xanın Osmanlı sarayına yazdığı məktubunda belə əks olunmuşdur: “ ... *Qaradağlı Kazım xan, Pənah xan Cavanşir, Haqverdi xan, Hüseynəli xan, Nəcəfqulu xan...* və sairə xanlar birləşib. ... (II İrakli – T.G.) xanların hamısını öz çadırına topladı. Ziyafət əsnasında onları həbs etdi. Sonra Gəncə qalası üzərinə hərəkət etdi. ...səhərdən günortanın sonlarına qədər ox-oxa, top-topa, misli görünməmiş döyüş oldu. Allahın köməyi ilə müsəlmanlar qələbə çaldı ” [17, s. 452 - 451].

Məktubun sonunda Hacı Çələbi xan Osmanlı dövləti ilə olan münasibətlərindən bəhs edərkən sultana bir il öncə də məktub göndərdiyini vurğulayır. “... *bu hadisəni bilməyiniz və bundan şad olmanız üçün baş vermiş bu hadisəni şəxsinizə bildirdim. Osmanlı dövləti daima İslam dini uğrunda çoxlu işlər görüb. Keçən il də mən sizə məktub göndərmişdim. İndi də sizə şahənə hədiyyələr göndərirəm və sizə dərin təşəkkürümü bildirirəm...*”. Şəki xanının məktubunun sonunda qeyd olunmuş bu fakt sübut edir ki, həmin məktub Hacı Çələbi xanın Osmanlı dövlətinə göndərdiyi ilk məktubu deyil.

Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, bəzi əsərlərdə bu məktubun düzgün olmayaq 1747 – ci ildə (hicri 1160 – cı ilə) yazıldığı qeyd edilir. Lakin məktubdakı hadisələrin araşdırılması, müqayisəli təhlili, həmçinin Qızılqaya xəyanətinin 1752 – ci ildə baş verməsi faktı göstərilən məktubun 1753 – 1754 cü illərdə yazıldığını sübut edir.

Şəki xanlığı ilə Osmanlı imperiyası arasında əlaqələr Hacı Çələbi xanın hakimiyyətidən sonra da davam etmişdi. 1755 – ci ildə Hacı Çələbi xanın vəfatından sonra hakimiyyətə gəlmiş Şəki xanları əsas diqqətlərini xanlığın siyasi qüdrətinin daha da möhkəmləndirilməsinə, ərazisinin genişləndirilməsinə, qonşu xanlıqlarla münasibətlərin nizama salınmasına yönəltmişlər. Bununla belə, qonşu ölkələrlə, xüsusilə Osmanlı imperiyası ilə əlaqələr də davam etdirilmişdir.

XVII əsrin 80 – ci illərindən başlayaraq Şəki xanlığının Osmanlı imperiyası ilə münasibətlərində yenidən canlanma baş verdi. Bu Cənubi Qafqaz üçün Çar Rusiyasının işğal təhlükəsinin daha da artması ilə bağlı idi. Məsələ burasında idi ki, 1783 – cü ildə gürcü çarı II İrakli Rusiya ilə Georgiyevsk traktatını imzaladı [10, s. 265 – 276] Gürcüstan Rusiyanın himayəsini qəbul etdi. Gürcü çarının həmin müqaviləni imzalamaqda əsas məqsədi Çar Rusiyasının köməyi ilə Azərbaycan ərazisinə olan iddialarını həyata keçirmək idi. Bu məqsədlə o, dəfələrlə İrəvan, Gəncə xanlıqları, Car – Balakən camaatlıqları üzərinə yürüşlər etmişdi [1, s. 106 – 107; 29, s. 27 – 28]. Bu Azərbaycan xanlarını, xüsusilə də Şəki xanlarını ciddi narahat edirdi. Bu məqsədlə onlar Osmanlı sarayı ilə münasibətlərini davam etdirir, Cənubi Qafqazda baş verən hadisələr haqqında qarşı tərəfi məlumatlandırır, öz müstəqilliklərini qorumaq üçün Osmanlı dövlətindən kömək istəyirdilər.

Bəhs olunan dövrdə Şəki xanlığı ilə Osmanlı imperiyası arasında əlaqələrin davam etdiyini 1784 – cü ildə (hicri 1198 – cu il) Çıldır valisinə yazılan məktub bir daha sübut edir. Həmin məktubda deyilirdi: “*Mərhum və bağışlanmış Sarı Mustafa paşanın qalası (Gəncə qalası – T. G.) doqquz aydır ki, Rusiya kafirlərinə tabe olan İrakli xan tərəfindən Rusiya əsgərləri ilə birlikdə top və topxana ilə mühasirə edilmiş, ətrafdakı kəndlər qarət edilmişdir. ... mərhəmətli Məhəmməd Həsən xanın, osmanlı qüvvələri və ləzgi tayfasının birləşməsi nəticəsində onların hücumu dəf olunmuşdur. ... Rusiyanın İran tərəfinə keçməsi üçün iki qapı var və ikisi də bağlıdır. Bunlardan biri Dərbənd tərəfdəndir ki, o güclüdür və o biri qapı bu tərəfdəndir ki, indi bu tərəfi zəif görüb istərlər ki, fürsət tapıb İslamiyyəni aradan götürələr*” [5, s. 370 – 369; 27, s. 92 - 93]. Bu məktubda, həmçinin lazım gəldikdə Şəki, Qarabağ və Şirvan xanlarının düşməne qarşı birləşməsinin zəruriliyi vurğulanır, Osmanlı imperiyasının da onlara yardım etməsindən bəhs olunur: “*... Şəki xanı, Şirvan və Qarabağ sərkərdələri, Məhəmməd Səid xan, İbrahim xan, Ağasi xan sözlərini bir ediblər ki, əgər müsəlman tərəfinə kafirlərdən hücum olarsa və hadisə üz verərsə, onlara qarşı birləşib mübarizə aparsınlar. Sizdən istədikləri də budur ki, belə vəziyyətdə sizlər də bu tərəfdən islama kömək edəsiniz...*” [5, s. 370 – 369; 27, s. 92 - 93].

Şəki – Osmanlı əlaqələri Məhəmməd Həsən xanın dövründə də davam etdirilmiş, iki dövlət arasında diplomatik münasibətlər mövcud olmuşdur. Məhəmməd Həsən xan qarşı tərəfə ünvanladığı məktublarının birində Çıldır valisinin elçisi vasitəsi ilə ona göndərilmiş məktubu aldığını xəbər verir, Çıldır valisinin gürcü çarı Teymuraz haqqında məlumat verilməsi barədə xahişini yerinə yetirdiyini, Teymurazın Moskvaya gedib orada öldüyünü, həmçinin Rusiya imperatorunun da vəfat etdiyini bildirirdi [13, s. 158].

Məhəmməd Həsən xan 1784 – cü ildə (hicri 1198 – ci il) Osmanlı sarayına göndərdiyi növbəti məktubunda isə yazırdı “...*İrakli xanın Rusiyanın təşviqi ilə Azərbaycan mülklərinə, o cümlədən İrəvan qalasına təcavüzünə qarşı Azərbaycan və Dağıstan xanlarının birlikdə hərəkət etmələri barədə əmrinizə riayət etməklə Dövləti Aliyyənin xidmətində olduq. ... Gəncə qalası bir neçə ildən bəri Rusiyanın yardımı ilə İrakli xanın işğalında ikən əhali, ətraf hakimlərin və Osmanlı ordusunun gücü ilə o geri alınmışdır. Sonradan İrakli xanın oğlu Almas Mirzə, yeznəsi (kürəkəni) Davud bəy və Şəmsəddinli Əli Sultan xeyli əsgərlə buraya hücum etmişlər. Qala əhalisinin xahişi ilə biz də Allahu Təalanın yardımı, əhali və digər ümməti Məhəmmədin köməyi nəticəsində düşmənin təcavüzünü dəf etmişik*” [18, s. 334 – 333; 27, s. 88 – 91; 28, s. 62 - 65]. Bu qiymətli məlumatdan aydın olduğu kimi, II İrakli Georgiyevsk traktatından dərhal sonra Rusiyanın köməyi ilə Azərbaycan torpaqlarını işğal etməyə və Gürcüstan ərazilərini genişləndirməyə çalışırdı.

Şəki xanı məktubunun sonunda İrandakı vəziyyətdən bəhs edərək yazırdı: “... *İran indi sahipsiz qalıb və hər kəs bir məmləkət zəbt etməklə məşğuldur. Onların təkbaşına Rusiyaya müqavimət göstərə bilməyəcəkləri məlumdur. Hamımız mərhəmətli və şəfqətli padşaha möhtacıq. Tiflis xanlığına ruslar tərəfindən cəbbəxana və sursat göndərilməsinə mane olmaq üçün bölgənin vəziyyətini bilən və etibarlı adamlardan olan Əli Əfəndi məlumat vermək üçün yanınıza göndərilir*” [18, s. 334 – 333; 27, s. 88 – 91; 28, s. 62 - 65]. Məhəmməd Həsən xanın bu məktubu onun öz dövrünün görkəmli dövlət xadimi olduğunu və Azərbaycanı düşdüyü fəlakətli vəziyyətdən qurtarmaq üçün yollar axtardığını sübut edir.

Gəncə qalasının Rusiyandan yardım alan II İrakli tərəfindən mühasirəyə alınması, Məhəmməd Həsən xan, eləcə də İrəvan xanlığının gəncəlilərin köməyinə gəlməsi sayəsində işğalçıların geri çəkilməyə məcbur olması faktı Çıldır valisi Süleyman paşanın 1785 – ci il iyunun 13 – də (hicri 1199 –cu il) Osmanlı sarayına göndərdiyi məktubunda da öz əksini tapmışdır. Bu məktubda diqqət çəkən digər bir fakt isə gürcü çarı II İraklinin Rusiya ilə 1783 – cü ildə bağladığı Georgiyevsk traktatının Azərbaycan xanlarına göndərilməsidir. Məktubda qeyd olunur ki: “ *Tiflis xanı İrakli xanın ruslarla bağlılığını ortaya qoyan və on üç maddədən ibarət olan anlaşma mətni Osmanlı dövlətinə meyl etməmələri təşviq etmələri üçün Azərbaycan və Dağıstan xanlarına göndərildi...*” [6, s. 286 – 284; 27, s. 130 - 132].

Bəhs olunan məktubda, həmçinin, Osmanlı sarayından xanlar üçün göndərilən fərmanların, hədiyyələrin sahiblərinə çatdırılması və xanların da buna cavab olaraq öz adamlarını İstanbula göndərmələri haqqında da məlumat verilir: “... *Azərbaycan və Dağıstan xanlarına çatdırılmaq üzrə göndərilən ali fərmanlar və sultanın hədiyyə və ehsanları xəzinə katibimiz vasitəsilə yerlərinə çatdırıldı. ... Dövləti Aliyyədə tam sədaqət-lə, səmimi məhəbbətlə... himayə olunmaları üçün Quba və Dərbənd hakimi Fətəli xan etibarlı adamı Hacı Əhməd bəyi, Şəki və Şirvan hakimi Hacı Çələbi xan oğlu Məhəmməd Həsən xan üləmasından Əli Əfəndi, Dağıstan əmirilərindən Avar hakimi Ümmə xan (Ömər xan – T.G.) etibarlı adamlarından əl-Haski və Şuşa və Qarabağ xanı İbrahim xan*

Mirzə Məhəmməd adlı etibarlı adamını xəzinə katibimizə qoşaraq göndərmişlər... ” [6, s. 286 – 284; 27, s. 130 - 132].

Şəki xanlığı ilə Osmanlı imperiyası arasında qarşılıqlı əlaqələr xanlığın Rusiya tərəfindən işğalından sonra da davam etmişdir. Belə ki, Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın (1763 – 1806) təkidi ilə Şəki xanı Səlim xanın Rusiyanın himayəsini qəbul etməsinə baxmayaraq Çar Rusiyası, çox keçmədən hər iki xanla bağladığı müqavilələrin şərtlərini pozdu [21, s. 702- 705; 24, s. 705 – 707; 22; 10, s. 365 - 376]. 1806 - cı ildə Qarabağ xanı İbrahim xan ailəsi ilə birlikdə* işğalçılar tərəfindən qətlə yetirildi [26, s. 332]. Bundan narazı qalan və Şəki xanlığının da bu cür aqibətlə qarşılaşacağını yəqin edən Səlim xan işğalçılara qarşı fəal mübarizəyə başladı. Xanlığın ərazisi Çar Rusiyası tərəfindən zəbt olundu. İmperiyanın əlaltısı olan Xoylu Cəfərqulu xan Şəkiyə xan təyin olundu [25, s. 272 – 273; 29, s. 32]. Şəki xanı bundan sonra Vətəninə didərgin düşərək uzun müddət Qacarlar dövlətinin və Osmanlı imperiyasının köməyi ilə hakimiyyətini bərpa etməyə cəhd göstərdi. Bu baxımdan Şəki xanlığının Osmanlı imperiyası ilə əlaqələrini araşdırmaq üçün Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlıq Osmanlı Arxivində qorunub saxlanılan “Hatt-i Hümayun” da mövcud bəzi məktublar olduqca maraqlıdır. Məsələn, 1818 –ci ilə (hicri 1234 – ci ilə) aid olan və Bağdad valisi Davud paşa tərəfindən Osmanlı sarayına göndərilmiş bir məktubda Şəki və Şirvan hakimi Səlim xanın 1813 – cü ildə ölkəsinin ruslar tərəfindən işğalından sonra İran şahzadəsi Abbas Mirzənin yanına gəlib burada yerləşməsi, bundan sonra təbəçiliyində olan yüz nəfərlə Bağdada səfər etməsi, burada Osmanlı valisi Davud paşa ilə görüşməsi və əgər Osmanlı imperiyasından yardım olarsa Şəki xanlığında hakimiyyətini bərpa etmək iqtidarında olması barədə məlumat verilir. Məktubda qeyd olunur: “... Şəki və Şirvan hakimi, nəcabətli Səlim xan Bağdada gəlib qullarınızla görüşdü. ...ertəsi günkü yığıncağın müzakirəsi zamanı sual – cavab etməklə bu görüşün məqsəd və məramları haqqında xəbər aldım. ... Şəki, Şirvan və Dağıstanda başdan – ayağa dağlıq ərazilərə yayılan əsgərləri öz tərəfinə cəlb edərək, az bir müddətdə bu qüvvələrin köməyi ilə həm xanlığı, həm də göstərilən əyalətləri xarici və daxili işğaldan qurtarmaq və öz hakimiyyəti altına almaq, həm də vaxt qazanaraq Dağıstan ilə birlikdə adı çəkilən mahalları kafirlərin işğalından tamamilə qurtarmaq ümidi ilə xüsusi məktubu acizənə şəkildə ərz və niyaz olunmaqla göndəririk ” [3, s. 132 - 131].

Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, bəhs etdiyimiz məktubda Osmanlı imperiyasının Rusiya ilə sülh münasibətlərində olduğu və Səlim xanın kömək istəyinin bu münasibətləri poza biləcəyi də vurğulanır və qeyd olunur ki; “ ... lakin, Osmanlı dövləti ilə Rusiya arasında dinc əlaqələrin qurulduğu bir zamanda öz vəziyyətini çətinə salaraq bu münasibətləri gərginləşdirməyin imkan xaricində olduğunu bilir ” [3, s. 132 - 131].

Yeri gəlmişkən, Səlim xan bundan sonra Osmanlı sultanı ilə şəxsən görüşmək üçün Bağdaddan İstanbula yola düşmüşdü. Bunu onun yolüstü Ərzurumdan Osmanlı sultanına

*Qarabağ xanı ailəsi ilə birlikdə qətlə yetirilən zaman onun arvadı Şəki xanı Səlim xanın bacısı Tuti bəyim də öldürülmüşdü.

1819 – cu il iyunun 1 – də (hicri 5 şaban 1234) göndərdiyi məktubu da sübut edir. Səlim xan həmin məktubunda yazırdı: “ Bağdaddan sonra Ərzuruma daxil olub öz xidməti borcumu yerinə yetirirəm və ali yüksək dövlət xadiminə daim dua etməkdəyəm. Sizin əzəmətli şövkətinizə və əmrinizə əsasən yüksək vəzifəli qardaşınız və Bağdadın əmiri olan Davud paşa özünün yüksək vəzifəli şəxsləri ilə birlikdə məni yola saldılar. Şaban ayının ikisində Ərzuruma gəlib çıxmışam. Sizin nəzərinizə çatdırılacaq məsələləri yazılı surətdə çatdırmaq mümkün olmadığına görə onları şifahi surətdə şəxsən Sizin nəzərinizə çatdırmağı özümə borc bilirəm. Elə buna görə də məni qəbul etməniyə rica edirəm. Atalar məsəli var, deyirlər: Turandan İrana, İrandan Turana. Sizi şəxsən ziyarət etmək mənə xoş olar. Ümid edirəm ki, mənim xahişimi qəbul edəcək və məni yüksəklərə qaldıracaqsınız.

Şəki, Şirvan və Dağıstanın keçmiş valisi”[16, s. 127].

Şəki xanlığının Osmanlı imperiyası ilə əlaqələrini araşdırmaq üçün Başbakanlıq Osmanlı Arxiv sənədləri içərisində mərhum Qarabağ xanı İbrahim xanın qızı – Şəki xanı Səlim xanın həyat yoldaşı Tuti bəyimin Osmanlı sultanına 1813 – cü il iyulun 5 – də (hicri 1227 – ci il) ərəbcə ünvanladığı məktubu da olduqca qiymətli. Belə ki, həmin məktubunda özünü “ Qarabağın şəhid xanı İbrahim xanın qızı Tuti bəyim” kimi təqdim edən və Cənubi Qafqazdakı vəziyyəti təsvir edərək, ruslarla mübarizə apararaq, Şəkini geri qaytardıqları, işğalçıların zəifləməsindən istifadə edərək Dağıstanın müsəlman əhalisi ilə ittifaq bağladıqları və Osmanlı dövlətinin gərəkli yardımını göstərəcəyi təqdirdə üstünlük qazanacaqlarını bildirən Tuti bəyim yazırdı: “... ruslar Tiflisi istila etdikdən sonra biz onlara qarşı dörd il mübarizə apardıq. Minlərlə müsəlman bacı və qardaşlarımız şəhid oldu və biz geri çəkildik. İndi əsgərlərimiz kafirlərlə (ruslarla) mübarizə aparıb, onları Şəkidən çıxarıb. İndi Şəki bizim nəzarətimizdədir. Amma biz onların geri qayıtmasından ehtiyat edirik, çünki bizim müdafiə olunmaq üçün yetərli silah – sursatımız yoxdur. Elə buna görə də vəziyyətimizi Sizə ərz edirəm. Bundan əlavə, biz Dağıstanın rəhbərləri və müsəlman xalqı ilə ittifaq qurmuşuq. Vəziyyətimiz haqqında Sizlərə məlumat verməsi üçün Hüseyn Əfəndini Osmanlı dövlətinə göndəririk. Dövlət rəhbərimizdən bizim adımıza bir fərman verməsini və onun əmrinin yerinə yetiriləcəyinə ümid edirik. Biz burada bütün silahlılarımızla birlikdə qırx minə yaxın müsəlmanıq. İndi ətrafdakı rus ordusu olduqca zəifləmişdir, onlar bizə qalib gəlməyə qadir deyil... ”[8, s. 155; 27, s. 186 - 188].

Lakin Şəki xanlığının Çar Rusiyasına qarşı Osmanlı imperiyasından yardım almaq planı baş tutmadı. Gülistan müqaviləsi (1813) ilə Şimali Azərbaycanın böyük hissəsini, o cümlədən Şəki xanlığını işğal etmiş Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqazdakı mövqeyi Türkmənçay müqaviləsindən (1828) sonra daha da möhkəmləndi: Şimali Azərbaycanın İrəvan və Naxçıvan xanlıqları da Rusiya imperiyasının tərkibinə qatıldı. Bütünlüklə Şimali Azərbaycanda olduğu kimi Şəki xanlığında da Rusiya işğal rejimi dövrü başlandı.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Arzu Əşrəf qızı. Çar – Balakən camaatlığı. Bakı, 2009, 256 s.
2. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. III cild. Bakı, 1999, 584 s.

3. Bağdad valisi Davud paşanın məktubu, 1818. BOA, Hatt – i Hümayun, № 761/35955. //Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində. XVIII – XX əsrin əvvəlləri. I cild. Bakı, 2010, 508 səh.
4. Bakıxanov A. Gülüstani – İrəm, Bakı, 2001, 287 səh.
5. Çıldır valisi Süleyman paşanın Osmanlı sultanına məktubu, 1783 – 1784 . BOA, Hatt – i Hümayun, № 4/94 G. // Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində. XVIII – XX əsrin əvvəlləri. I cild. Bakı,2010, 508 səh; Osmanlı belgələrində Karabağ. İstanbul, 2009, 660 s.
6. Çıldır valisi Süleyman paşanın Sədarətə məktubu, 1785. BOA, Hatt – i Hümayun, № 04/110. //Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində. XVIII – XX əsrin əvvəlləri. I cild. Bakı, 2010, 508 s.; Osmanlı belgələrində Karabağ. İstanbul, 2009, 660 s.
7. Ədalət Tahirzadə. Şəki tarixi qaynaqlarda. Bakı, 2005, 256 s.
8. Qarabağın mərhum xanı İbrahim xanın qızı Tuti xanımdan Osmanlı dövlətinə məktub, 1813. BOA, Hatt – i Hümayun, № 1108/ 44645 F. //Azərbaycanın tarixi arxiv sənədlərində. XVIII – XX əsrin əvvəlləri. I cild. Bakı, 2010, 508 s. ; Osmanlı belgələrində Karabağ. İstanbul, 2009, 660 s.
9. Mahmud İsmayıl, Maya Bağirova Şəki xanlığı. Bakı, 1997, 76s.
10. Mahmudov Y.M. Şükürov K. K. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi. 1639 – 1828. I cild. Bakı, 2009, 512 s.
11. Mahmudov Y.M. Azərbaycan tarixi. Erkən intibah dövrü. Bakı, 2008, 128 s.
12. Məmmədov H. M. Osmanlı imperiyasının xarici siyasətində Azərbaycan xanlıqları. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1989, № 3, s. 44 – 50.
13. Mustafazadə T. T. XVIII yüzillik – XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı – Azərbaycan münasibətləri. Bakı, 2002, 372 s.
14. Nadir şah Əfşarla Şəki hakimi Hacı Çələbi arasında olan hadisələrə dair Osmanlı dövlətinə göndərilən Əhməd xan möhürü ilə məktub, 1746. Başbakanlıq Osmanlı Arxivi, Hatt – i Hümayun, № 7/231 // Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində. XVIII – XX əsrin əvvəlləri. I cild. Bakı, 2010, 508 s.
15. Nəcəfli G.C. Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə siyasi əlaqələri (XVIII əsrin II yarısı) Bakı, 2002, 132 s.
16. Sabiq Şəki xanı Səlim xan haqqında, 1819. BOA, Hatt – i Hümayun, № 823/37395 //Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində. XVIII – XX əsrin əvvəlləri. I cild. Bakı, 2010, 508 s.
17. Şəki xanı Hacı Çələbinin Osmanlı dövlətinə məktubu, 1754. BOA, Hatt – i Hümayun, № 5/ 156. //Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində. XVIII – XX əsrin əvvəlləri. I cild. Bakı, 2010, 508 s.
18. Şəki xanı Məhəmmədhasən xanın Osmanlı dövlətinə məktubu, 1784. BOA, Hatt – i Hümayun, № 4/94 L. //Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində. XVIII – XX əsrin əvvəlləri. I cild. Bakı, 2010, 508 s.; Osmanlı belgələrində Karabağ. İstanbul, 2009, 660 s.
19. Şəki xanlığının tarixindən. Bakı, 1958.
20. Şirinbəy Hacıəli. Şimal – Qərbi Azərbaycan: İngiloylar. Bakı, 2007, 280 s.
21. Всеподданнейший рапорт кн. Цицианова от 22 – го мая 1805 года, № 19 //Кавказской Археографической Комиссии, т. 2, Тифлис, 1868, док. 1436, 1238 с.
22. Гарабаг: Кюрекчайский договор – 200. Баку, 2005, 176 с.
23. Левиатов В. Н. Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке. Баку, 1948, 227 с.
24. Отношение кн. Цицианова к кн. Чарторыйскому, от 22 – го мая 1805 года, № 328 // Кавказской Археографической Комиссии, т. 2, Тифлис, 1868, док. 1437, 1238 с.
25. Отношение кн. Цицианова к барону Будбергу от 4 – го января 1807, № 1 //Акты Кавказской Археографической Комиссии, т.3, Тифлис, 1869, док. 492, 760 с.
26. Письмо гр. Гудовича к барону Будбергу, от 21 – го августа 1806 года, № 21 // Акты Кавказской Археографической Комиссии, т.3, Тифлис, 1869, док. 606, 760 с.
27. Osmanlı belgələrində Karabağ. İstanbul, 2009, 660 s.
28. Osmanlı devleti ile Azerbaycan türk hanlıqları arasındakı münasibətlərə dair arşiv belgeleri.(Karabağ – Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şəki, Revan, Kuba, Hoy) 1578 - 1914. I kitab. Ankara, 1992, 427 s.
29. İbrahim Yüksel. “Çarlık Rusiyasının Azerbaycanı istilası ve Osmanlı devletinin tutumu.” Kafkas araştırmaları. İstanbul, 1988, s. 25 – 39.

G. KH. Talibova

FROM THE HISTORY OF RELATIONS OF THE SHEKI KHANATE AND THE OTTOMAN EMPIRE

SUMMARY

The article “From the history of relations of the Shaki khanate and the Ottoman Empire” deals with the relations of the Sheki khanate that had played an important role in preservation of north - western part of Azerbaijan with the Ottoman Empire. In the article starting from the time of Haji Chalabi khan the struggle of all Shaki khans against the aggressive policy of the Russian Empire is elucidated. In this struggle is given importance to the relations of Sheki khanate with the Ottoman Empire.

Г. Х. Талыбова

ИЗ ИСТОРИИ СВЯЗЕЙ ШЕКИНСКОГО ХАНСТВА С ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИЕЙ

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются взаимоотношения Шекинского ханства с Османской империей, сыгравшие значительную роль в обеспечении безопасности северо – западных регионов Азербайджана. Кроме того, в статье освещается борьба шекинских ханов, начиная с Гаджи Челеби хана, против завоевательной политики Российской империи. В контексте этой борьбы в статье широкое место уделяется связям Шекинского ханства с Османской империей.

Məqalə AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu Elmi Şurasının 2011-ci il 19 yanvar tarixli iclasının 2 sayılı qərarı və t.ü.f.d. Ə.F.Ələkbərovun və t.ü.f.d. F.K.Əliyevanın müsbət rəyləri əsasında çap olunur.

АЗЕРБАЙДЖАНО – КАБАРДИНСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В XVIII – НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Севиндж Алиева¹

Азербайджан, истари занимающий выгодное местоположение, имеющий выход к морю, руслам полноводных рек, обладающий огромной территорией не только на Южном Кавказе, так и частично на Северном Кавказе (Южный Дагестан), являлся мощным ремесленным, нефтедобывающим, торговым, транзитным центром. Определяющим фактором развития азербайджано-северокавказских связей является, прежде всего, географическое положение – Азербайджан граничит с Северным Кавказом и является тем самым соседним государством. А политические, социальные и экономические события всегда ставили эти два региона в схожие исторические условия. Близкое соседство, хозяйственная взаимозависимость и тесное общение предопределяли возникновение тесных связей между народами Кавказа, обусловили взаимовлияние материальной и духовной культуры.

Кабарда, расположенная на стыке между Кубанью, Хеви-Кабардинской дорогой и Тереком, всегда занимала огромное место среди главных центров Северного Кавказа. Кабардинские владельцы сыграли большую роль во всех исторических процессах, происходивших в Кавказском регионе. Между Азербайджаном и Кабардой существовали как торгово-экономические, так и этнополитические связи.

Кабарда была одним из развитых центров торговли, где торговали как северокавказские, так и азербайджанские купцы. В XVIII веке серьезная угроза азербайджанской торговле возникла со стороны казачества, совершающего нападения, грабежи и убийства азербайджанских и дагестанских торговцев. Шемахинские ханы обращались к астраханским воеводам против подобных действий астраханских и терских казаков. В результате дипломатического скандала войска семи азербайджанских ханов: Тебризского, Ардебильского, Шемахинского, и других вместе с Тарковским Суркай Шевкалом выступили против казачьих городков Сунжи. И после этого азербайджанские купцы продолжали торговать в Кабарде вплоть до российского появления в регионе.

Проникновение российских войск на Северный Кавказ вызвало возмущение османов. На Южный и Северный Кавказ, в т.ч. и в Кабарду, были направлены эмиссары с султанскими фирманами с призывом к мусульманам подняться на борьбу во имя защиты общей веры. В начале XIX века османский султан обратился к азербайджанскому владельцу Фатали хану Губинскому с просьбой выступить против российских войск, объединив азербайджанских, горских и кабардинских владельцев. Призывы к вооруженной борьбе, выступления против действий русских войск и мероприятий царизма охватили территорию Дагестана, Чечни, Кабарды, Черкессии, Карачая, Азербайджана и Картли-Кахетии [9, 52–53, 72–73, 77].

Sevinc İsrail qızı Əliyeva – t.ü.f.d., AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

Генерал Цицианов писал кабардинцам: «Кровь во мне кипит, как в котле, и члены во мне трясутся от жадности напоить земли ваши кровью преслушников... Ждите, говорю я вам, по моему правилу штыков, ядер и пролиться вашей крови реками. Не мутная вода потечет в реках, протекающих ваши земли, а красная ваших семейств кровью выкрашенная» [2, 772, 957-958]. По мере продвижения российских войск, захвата ими земли кавказских народов и насаждения своей власти мирному населению предлагалось в случае непринятия новой власти переселяться в другие места, т.е. в Османскую империю. Во время и после окончания Кавказской войны процесс переселения не желающих оставаться под российской властью (мухаджирство) приобрел широкий размах. Кабардинцы переселялись в основном в пределы Османской империи, а азербайджанцы – в Иран. Другой формой выражения протеста являлись вооруженные выступления, вспыхивавшие то в одном, то в другом регионе Кавказа.

В то же время некоторые кабардинские владельцы поступают на российскую службу и тем самым сохраняют свои земли и подданных. Наиболее колоритной является личность кабардинского князя Александра Бековича-Черкасского. Он был назначен Начальником Джаро-Белоканской области, образованной из земель Северо-Западного Азербайджана. Этот регион был одним из самых взрывоопасных на Южном Кавказе и не уступал по степени ожесточенного сопротивления Чечне и Дагестану, где начались военные действия, легшие в летопись Кавказской войны. Российское командование, опасаясь, что народные выступления кавказских народов перекинутся из Чечни в Кабарду и Осетию, направили основные свои силы на Северо-Восточный Кавказ.

В тоже время на Северном Кавказе, как и в Азербайджане, шло формирование отрядов местной милиции и привлечение губинской, кюринской, ширванской, кумыкской, кабардинской, осетинской, назрановской, кайтагской и др. милиции в бои в Восточном Дагестане и в Чечне. Некоторые шли на службу прямо в конно-мусульманский полк. Командиром сотни одного из таких полков был Гарабагский хан Умбай [4, 116; 12, 108-125]. Царское правительство использовало горцев Северного Кавказа как отважных воинов (Терско-Горский, Кабардино-Кумыкский, Чеченский конно-регулярные полки; Дагестанский, Кубано-Горский конно-иррегулярные полки, и другие формирования: горские сотни, национальная милиция, пр.). При этом они не зачисляли представителей мусульманских народов Кавказа на службу в регулярную армию. Обычно применялся принцип добровольности, набор всадников производился как среди высшего сословия (князья, мурзы, алдары, бадеаты, и др.), так и из крестьянской среды [5, 140об.-143; 6, 1-1об.; 7, 51-52; 8, 107, 114].

В начале XX века в связи с обострением социальных и земельных проблем на Северном Кавказе, и в частности в Кабарде, наблюдаются новый всплеск крестьянского движения, принявшего в 1903-1904 годы массовый характер и охватившего территорию Кабарды, Балкарии, Чечни и Ингушетии. Волнения произошли и в армии. В октябре 1904 года I Кабардинский и 5-й Чеченский сотни Терско-Кубанского полка отказались участвовать в русско-японской войне и по возвра-

щении с боевых позиций с ними беспощадно расправились. Горские солдаты были крестьянами, переодетыми в шинели. Отголоски этой расправы вызвали новые аграрные выступления на Северном Кавказе.

В 1905 году Терскую область и Дагестан охватило повсеместное забастовочное движение рабочих, бунты солдат и крестьянства. В Кабарде и Балкарии население захватывало в основном отобранные властями пастбища, отказывалось платить подати и другие денежные повинности [571, 30-33]. Земельный вопрос был актуальным и в Азербайджане. В ходе российской колонизации азербайджанские земли населялись представителями других этносов (немцы, русские, армяне, и др.). Переселенческая политика царизма, обеспечившая расселение армян на азербайджанской земле и притеснение коренного азербайджанского населения Иреванской губернии, вылилась в начале XX века в столкновения на этнической почве. Азербайджанским беженцам из западных районов Азербайджана (Иреванской губернии) в связи с армяно-азербайджанским конфликтом неоценимую помощь оказали некоторые народы Северного Кавказа, в т.ч. и кабардинцы. Они организовали сбор пожертвований скотом и деньгами. Собрание представителей карачаевцев и кабардинцев во главе с М.К.Крымшамхаловым, состоявшееся в ст. Баталпашинской, выделило до 10000 голов крупного и мелкого рогатого скота. Член Бакинского мусульманского благотворительного общества выехал на Северный Кавказ для переговоров с хлеботорговцами по поводу закупки 15 вагонов муки и 15 вагонов пшеницы на нужды беженцев [11]. Это внимание со стороны северокавказских народностей, имело, не только материальное, но и, что особенно важно, огромное моральное и духовное значение.

Азербайджанцы и северокавказские представители, объединенные общими чаяниями, вместе работали в Комитете мусульман-кавказцев в Петрограде. Так, в его состав входили азербайджанцы Г.Адыгезалов, Ф.Векилов, А.Кануков, А.Каравев, И.Лемберанский, М.Меликов, С.Таривердиев, Шейхульисламов, и др., а также кабардинец Алтадуков и др. Азербайджанские и северокавказские представители, в т.ч. и кабардинские, и в последующем активно участвовали в деятельности и других мусульманских организаций. Когда Кабарда, как и другие регионы Северного Кавказа, в 1917 году вошла в Союз объединенных горцев Северного Кавказа, активную деятельность развернули кабардинцы П.Коцев и А.Шогенов [10, 185, 195, 203-204].

С провозглашением народами Азербайджана и Северного Кавказа независимости в 1918 году и созданием АДР и Горской Республики, начался тяжелый этап сохранения своей государственности. Кабарда входила в состав Горской республики. Но после занятия территории Кабарды ВСЮР, Деникин провел мобилизацию местного населения и представители кабардинцев вошли в состав армии ВСЮР. Между тем, в Азербайджане были организованы акции в поддержку Горского правительства и выдвинуты требования к английскому командованию о немедленном выводе ВСЮР с территории Горской республики. Кроме того, на Северном Кавказе было создано Северо-Кавказское эмиратство (территория части Чечни, с

осени 1919 года – часть Чечни, Дагестана, Ингушетии, Кабарды и Осетии), глава которого - Узун-Хаджи высказывался за присоединение к Азербайджану [1, 209, 218-219; 3, 6, 6 об.; 20, 26, 26 об.].

Итак, взаимоотношения между Азербайджаном и кабардинцами определялись развитием торгово-экономических связей и длительными хозяйственно-культурными отношениями, скрепленными военно-политическим союзом, которые были обусловлены объединяющей их духовной общностью – исламом. В целом азербайджано-северокавказские связи имели большой запас прочности, в основе которого находились длительные политические, экономические, культурные и религиозные связи.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Азербайджанская Демократическая Республика. 1918-1920. Внешняя политика. (Документы и материалы). Баку: Азербайджан, 1998, 632 с.
2. АКАК. Т.2. Тифлис: Тип. гл. управления наместника Кавказского, 1868.
3. ARDA, f.970, s.1, iş 46.
4. Военно-статистический сборник на 1868 год/ Под общей ред. Н.Н.Обручева. № 12. СПб.: Воен. тип., 1869, 952 с.
5. Государственный архив Краснодарского края (ГАКК), ф.349, оп.1, д.5.
6. ГАКК, ф.349, оп.1, д.24.
7. ГАКК, ф.349, оп.1, д.25.
8. ГАКК, ф.349, оп.1, д.30.
9. Джахияев Г.А. Россия и Дагестан в начале XIX века. Дагестан в русско-иранских и русско-турецких отношениях. Махачкала: Даг.кн.изд, 1985, 96 с.
10. Исхаков С.М. Российские мусульмане и революция (весна 1917 г. – лето 1918 г.). М.: Изд-во «Социально-политическая мысль», 2004, 600 с.
11. Каспий, 24 июня 1916, № 140.
12. Лапин В.В. Национальные формирования в Кавказской войне// Россия и Кавказ сквозь два столетия. СПб.: журнал «Звезда», 2001, с.5-16.

S.I.Aliyeva

AZERBAIJAN-KABARDIAN RELATIONS IN XVIII - THE XX-TH CENTURY BEGINNING.

SUMMARY

Mutual relations between Azerbaijan and the people of the North Caucasus, including with Kabardians, were defined by development of trade and economic relations and the long economic-cultural relations fastened by the military-political union which have been caused by a spiritual generality uniting them – Islam. As a whole Azerbaijan-North Caucasian communications had a durability large supply in which basis there were long political, economic, cultural and religious communications.

S.İ.Əliyeva

XVIII-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN-KABARDA MÜNASİBƏTLƏRİ

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan-Kabarda münasibətləri kifayət qədər böyük xronoloji çərçivədə araşdırılır. Qeyd olunur ki, bu münasibətlərin əsasında eyni kökə və dinə malik olan Azərbaycan və Kabarda türklərinin tarixin müxtəlif sınaqlarından keçmiş siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələri durur. Məqalədə bu əlaqələr müəllif tərəfindən XVIII-XX əsrin əvvəllərində Şimali və Cənubi Qafqazda cərəyan etmiş siyasi hadisələr fonunda tədqiq olunur.

Məqalə AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu Elmi Şurasının 2011-ci il 19 yanvar tarixli iclasının 2 sayılı qərarı və t.ü.f.d. Ş.Ə.Əliyevin və t.ü.f.d. E.M.Lətifovanın müsbət rəyləri əsasında çap olunur.

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОХРАНЕНИЯ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ ТИФЛИССКОЙ ГУБЕРНИИ

Ирада Алиева¹

Азербайджан и Грузия – две республики на Южном Кавказе, с давних времен тесно связанные между собой близким географическим положением, коммуникациями, стратегическими и экономическими интересами.

Грузия как царство была воссоздана после объединения Картли и Кахетии и присоединения их к России по Георгиевскому трактату 1783 года. Это государство Россия рассматривала как плацдарм для своего дальнейшего продвижения на Кавказ. В состав Грузии включили азербайджанские владения, захваченные российскими войсками в ходе покорения Юго-Восточного Кавказа.

На протяжении 1801 – 1829 годов, по частям, азербайджанские земли вошли в состав Российской империи, а местное население было вытеснено пришлым христианским элементом: армянами, грузинами, немцами, русскими. С тех пор и вплоть до сегодняшнего дня дискриминация в отношении азербайджанцев продолжается, часть из них вынуждена покидать свои исконные, тысячелетиями обжитые места.

Административно-территориальный передел со стороны царских властей привел к переделу исконно азербайджанских земель. Азербайджанцы Борчалы оказались включены в состав Тифлисской губернии с центром в Тифлисе. Исконно азербайджанские земли стали заселяться представителями других этносов, а коренное население – азербайджанцев начали вытеснять, притеснять и подвергать различным тяготам. Азербайджанцы Тифлисской губернии столкнулись со многими проблемами: малоземелье, самоуправство чиновников, налоговое бремя, и др. И только после образования независимых государств на Кавказе в 1918 году азербайджанцы Тифлисской губернии изъявили желание быть гражданами Азербайджанской Демократической Республики и воссоединиться, наконец, со своими соотечественниками.

Разделенные в российский период истории различными административно-территориальными рамками, они всегда осознавали себя азербайджанцами и не переставали поддерживать связи со своими сородичами. Азербайджанцы трепетно относились к своей самобытной культуре, сохранили общение на родном языке и не переставали бороться за свободу и независимость своей родины.

Азербайджанцы Юго-Западного Кавказа - автохтонное население своих земель со своей уникальной и самобытной историей и культурой. К сожалению, грузинские власти переименовали исторические названия населенных пунктов Юго-Западного Кавказа, изменив таким образом этно-лингвистическую карту региона.

Топонимы азербайджанцев Тифлисской губернии свидетельствуют об их древнейших истоках, уходящих в глубь веков и тысячелетий. В этногенезе азербай-

İradə Xalid qızı Əliyeva – AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun elmi işçisi

джанцев Тифлисской губернии приняли участие многие древние племена, главным образом, тюркские племена последних веков до нашей эры – первых столетий нашей эры - бунтюрки, гунны, барсилы, булгары, огузы, хазары, кыпчаки, гарапаги, др., оставившие также глубокий след в названии мест. Но преобладающее количество топонимов тюркского происхождения по праву считаются азербайджанскими, т.к. именно с ними они ассоциировались у современников.

Место проживания азербайджанцев Тифлисской губернии - Борчалы ныне разделено между современной Грузией и нынешней Арменией. Это территория районов современной Грузии – Дманисского, Болнисского, Марнеульского, Гардабанского полностью, частично Цалкинского района, города Рустави, а также северной части нынешней Армении – Спитакского, Амасийского, Степанаванского и Калининского районов.

К сожалению, грузинские власти переименовали исторические названия населенных пунктов Юго-Западного Кавказа, изменив таким образом этно-лингвистическую карту региона.

В царское и советское время были переименованы следующие тюркские названия, в основном Азербайджанские:

**Переименованные топонимы азербайджанцев Тифлисской губернии
(нынешняя территория современной Грузии и Армении)**

Азербайджанское название	Месторасположение	Нынешнее название
Абазадаг	в Сухумском районе	Квалони
Агбаба	в Амасийском районе	Амасси
Амбарлы	в Дманисском районе	Ганахлаба
Арак-ичи	в Очамчирском районе	Диди-Агараки
Армудлу	в Дманисском районе	Пантиани
Агбулаг	в районе Тетрицкаро	Тетрицкаро
Ачандяря	в Очамчирском районе	Гуп-Агу
Баран	В Ноябрьерянском район	Ноянберян
Бармаксыз	в Цалкинском районе	Цалка
Багдад	в Маяковском районе	Маяковски
Башкечид	в Дманисском районе	Дманисси
Бешгардаш	в Цалкинском районе	Мтисубани
Богаз	в Цалкинском районе	Вели
Богазкесен	в Дманисском районе	Ткиспири
Борчалы	в Марнеульском районе	Марнеули
Бостаншехер	Город Рустави -	Рустави

Бусагала	в Дманисском районе	Кариани
Габар	в Галльском районе	Набакеви
Габирри	р.Иора	р.Иора
Гаваглуг	в Сухумском районе	Ачандара
Гаваглуг	в Гудаутском районе	Агараки
Гавурархы	в Марнеульском районе	Алгети
Галамша	в Дманисском районе	Гантиади
Ганых	р.Алазань –	р.Алазань
Гарадяря	в Батумском районе	Ване
Гаракилис	в Дманисском районе	Мтисдзири
Гаратепе	в Гардабанском районе	Каракана
Гаратепе	в Гардабанском районе	Гардабани
Гарачеп	В Сагареджо	Сагареджо
Гаябаши	в Хулейском районе	Клдисубани
Гашгатала	в Дманисском районе	Сакире
Горунджуг	в Дманисском районе	Машавера
Даг Борчалы	В Марнеульском районе	Калинин
Дамбалу	в Мсхетском районе	Вазияни
Демирбулаг	в Дманисском районе	Саркинети
Дерегёй	в Гагринском районе	Цаблиани
Джандар	в Галльском районе	Сида
Джалалоглу	в Степанаванском районе	Степанован
Кирклуг	в Очамчирском районе	Оторонча
Кепенекчи	Болнисский район	Болниси
Манаклук	в Гагринском районе	Мнатаби
Махмуд	в Батумском районе	Мтисубани
Махмудлу	в Дманисском районе	Клдекари
Мут-Су	в Хулейском районе	Кендани
Отлук	в Гагринском районе	Борчало
Сарван	в Мареульском районе	Гомарджвеба
Ташир	в Калининском районе	Калининский район
Тяркиляр-Хабла	в Гудаутском районе	Дурупи
Узундере	в Цителскаарском районе	Теладаури

Хамамлы	В Спитакском районе	Спитак
Хасар	в Очамчирском районе	Меоре-Атара
Чатах	в Болнисском районе	Тбенти
Ягублу	в Цалкинском районе	Чапаевка

Амассийский район – **Агбаба**, Степанаванский район – **Джалалоглу**, Калининский район – **Ташир**, Рустави – **Бостаншехер**, Гардабани – **Гаратепе**, Марнеули – **Борчалы**, Болниси - **Кепенекчи**, Дманиси – **Башкечид**, Тетри-Цкаро – **Акбулаг**, Цалка – **Бармагсыз**, р.Иора – **Габирри**, р.Алазань – **Ганых**, район **Гарачеп** (Сагареджо) (2, с.3-20; 3, с.3-9).

При работе с документами и материалами по теме исследования встретились названия азербайджанских населенных пунктов, местечек, равнин, долин, рек, употребляемые в XIX – начале XX вв. Некоторые из них вышли из употребления, некоторые изменились. Если само место сохранилось, то дается и современное название.

Вот лишь некоторый перечень: Башкечетская равнина у крепости Башкечет, Борчалинская равнина, орошаемая рр. Храмом и Дебедой, Байдарская равнина, Муганлинская равнина, Демурчасальская равнина от левого берега р. Куры до горы Алгуджа, Тяклинская равнина, Узунларская долина, Дисихская долина, Агкерпи Борчалинского приставства, Аг-такля Тифлисского уезда, Айгреван - в ущелье Айгреван, Алавар- в долине рек Храма и Дебеды, Аллавар Амамлинское общество Борчалинского уезда, Амамлы- в ущелье Амамдара, Анггреван Амамлинское общество Борчалинского уезда, Араплы- в долине рек Храма и Дебеды, Асан-Ходжалы– у р. Машавери, Асмаляр Амамлинское общество Борчалинского уезда, Ахантлу-кенд – в долине Эльдар, Ахиллу-Ляляли – в долине рек Храма и Дебеды, Ахиллы-Магметлы- в долине рек Храма и Дебеды, Ахмамади - в долине рек Храма и Дебеды, Ахтакла - на левобережье р. Куры, Байдар - в долине рек Храма и Дебеды, Байталы - в долине рек Храма и Дебеды, Барахлы - в долине рек Храма и Дебеды, Бардазор – у горы Годак-Бурун, Бармаксыз в Триалетском приставстве Борчалинского уезда, Батхана – у р. Топорван-чай, Башкичет – в Борчалинском участке, Бегам-Кесан – в ущелье на юге от Безаклы, Безаклы - в ущелье Амамдараси, Бейтарапчи- у р.Храм на Борчалинской низменности, Бешик-Кечмаз участок на границе Казахского и Борчалинского уездов, Бешташен в Триалетском приставстве Борчалинского уезда, Большой Бегляр- в долине рек Храма и Дебеды, Бузмарят – у р.Кюмбет, Бусукала- при р. Истису, Верхний Сараль - в долине рек Храма и Дебеды, Гаджимар- на Маршинском канале, Ганлы-кенд – в долине Эльдар, Ганлыкенд – по левому берегу р.Иори, Гарадаш - в горах между рр. Храмом и Машавери, Гараджалар - на левобережье р. Куры, Гараджалар Борчалинского и Тифлисского уездов, Гараджалы – у сел. Ахотели, Гараджалы в Телавском уезде, Гаракенд-косалар Тифлисского участка Тифлисского уезда, Гаратакла- на левобережье р. Куры, Гаратяпя- на левобережье р. Куры, Гарта – у

р.Куры, Гасан-Ходжали Амамлинское общество Борчалинского уезда, Гасымлы - в долине рек Храма и Дебеды, Гачаган- в долине рек Храма и Дебеды, Гая-Ходжалы- в долине рек Храма и Дебеды, Гилик - в урочище Иргин-чай, Гирихлы- в долине рек Храма и Дебеды, Гомарет Большой в Триалетском приставстве Борчалинского уезда, Горабиль Амамлинское общество Борчалинского уезда, Гоша-Килиса Большой Амамлинское общество Борчалинского уезда, Гоша-Килиса Малый Амамлинское общество Борчалинского уезда, Гошаклы- в долине рек Храма и Дебеды, Гулавер Верхний - у горы Цоцолы между р. Машавери и ее притока Гета, Гулавер Нижний- у горы Цоцолы между р. Машавери и ее притока Гета, Гуния-кала в Триалетском приставстве Борчалинского уезда, Гурбага оглы – у р.Бизим, Гюль-Кенд - на Маршинском канале, Гюль-кенд Борчалинского и Тифлисского уездов, Гюльтапа - на Маршинском канале, Гюльтапалы- в долине рек Храма и Дебеды, Гямярли большое – у р. Машавери, Гяур-Арх- на левом берегу р. Алге, Дарбаз Татарский в Триалетском приставстве Борчалинского уезда, Дарбаз- у горы Цоцолы между р. Машавери и ее притока Гета, Демиртяпя- на левобережье р. Куры, Джан-Ахмедлы- в долине рек Храма и Дебеды, Джандар- на левом берегу р. Алгетки, Джафарлы – на р.Болнис-чай, Джелал-оглы – в Борчалинском участке, Джирем - в горах между рр. Храмом и Машавери, Дзвели-Квешы- в горах между рр. Храмом и Машавери, Дузаграм – по левому берегу р.Иори, Зурзель - в Борчалинском участке, Ильшавлы - по правобережье р. Куры, Калагир – на р. Храм, Капанакчи – в ущелье Болнис-чай, Капанакчи-Демурчасальский- по правобережье р. Куры, Капанахчи – у сел. Гараджалы, Капанахчи в Телавском уезде, Карабулах малый – на р.Карабулах, Кара-такля Тифлисского уезда, Каратапа – в Борчалинском участке, Караязы – в Борчалинском участке, Качаган – на р.Дебед, Кёсалар-Калагир - на р.Храм, Кесалу Борчалинского уезда, Кёсалы - по правобережье р. Куры, Кешалу Гаракешалы- по правобережье р. Куры, Кешалы – по правому берегу р.Иори, Кидикли - у р. Машавери, Кизил-Аджины - на левом берегу р. Алгетки, Кизил-Килиса - на р. Машавери, Колагир Борчалинского приставства, Коплы - у р.Храм на Борчалинской низменности, Косалар Амамлинское общество Борчалинского уезда, Купричик- у горы Цоцолы между р. Машавери и ее притока Гета, Куртляр- в долине рек Храма и Дебеды, Куши на Дебед- в долине рек Храма и Дебеды, Кызыл-Аджлы Амамлинское общество Борчалинского уезда, Кызыл-киса в Триалетском приставстве Борчалинского уезда, Лаанаутиукенд – по левому берегу р.Иори, Лечбадин- в долине рек Храма и Дебеды, Малый Бегляр- в долине рек Храма и Дебеды, Мамай- у р.Храм на Борчалинской низменности, Мамишло Амамлинское общество Борчалинского уезда, Машад-Абад - на Маршинском канале, Мигирли – на р.Болнис-чай, Мола-Ахмедлы- в долине рек Храма и Дебеды, Муганло Большое- в долине рек Храма и Дебеды, Муганло Малое- в долине рек Храма и Дебеды, Муганло Сартачальское - между Дебедой-чай и границей Казахского уезда, Муганло Сигнахского уезда, Муганлу Мола Амамлинское общество Борчалинского уезда, Муганлы – по правому берегу р.Иори, Муганменское село - Сартачальского участка Тифлисского

уезда, Мугрири Амамлинское общество Борчалинского уезда, Мураквал – у р.Куры, Мусаприан - у горы Цоцолы между р. Машавери и ее притока Гета, Мушеван - у подошвы гор Палдам, Нижний Сараль- в долине рек Храма и Дебеды, Ормашен-Татарский– на р.Карабулах, Ороджалар – у р.Топорван-чай, Полковники – на р.Машавери, р. Мамутлы-чай, приток Машавери, Саганлык-Татарский - по правобережью р. Куры, Садахлы- у р.Храм на Борчалинской низменности, Сарачли -на р.Машавери, Сарван – на правобережью р. Алгети, Сарван Амамлинское общество Борчалинского уезда, Сарван-Арджеван - в ущелье Арджеванском, Сафарлы - в ущелье Амам-Дараси, Сеид-Ходжалы- в долине рек Храма и Дебеды, Согоанлык Тифлиского участка Тифлиского уезда, Табахлы- на Маршинском канале, Тамасгулу - у Сафарлы № 214, Танзия (Тагили) - у горы Цоцолы между р. Машавери и ее притока Гета, Таштан-Коллар Амамлинское общество Борчалинского уезда, Ташты-Куляр (Ахбаблы) - на р.Машавери, Тежис-Татарский - на притоке Чурук-су № 125, Тодор и Ягары-даг –участки Чубухлинского пастбища Сигнахского уезда Качаган, Ах-Мамедлы, Улашли и Ламбало – участки, Токаллы- в долине рек Храма и Дебеды, Топра-Кала - на левом берегу р. Алге, Тулляр – по правому берегу р.Иори, Тяк-килса в Триалетском приставстве Борчалинского уезда, Угашлы- в долине рек Храма и Дебеды, Узунляр Лорийского приставства, урочище Джалал-оглы у Джамбахчинского шоссе, Усуплу – в долине Самух Фахралаи– у притока Болнис-чая – р.Делавер, Фахралы Амамлинское общество Борчалинского уезда, Хан-Джегазлы- в долине рек Храма и Дебеды, Хан-Джегазлы- в долине рек Храма и Дебеды, Хан-Джегазты Амамлинское общество Борчалинского уезда, Ханчалы – у оз. Ханчалы-Гель, Ханчалы Малые – у оз.Ханчалы-гель, Ходжорли – у р.Дманиси-чай, притока р.Храм, Чала - у р.Храм на Борчалинской низменности, Чачкан – у р.Храм на Борчалинской низменности, Чочиан – у р.Храм, Чувурлы- у р.Храм на Борчалинской низменности, Чялябли-Едигарова- в долине рек Храма и Дебеды, Чялябли-Тархханова- в долине рек Храма и Дебеды, Шамали- в долине рек Храма и Дебеды, Шибилляр – у р. Машавери, Шиндляр-Капанакчи - в ущелье Шиндляр-Даряси, Шулаверы – в Борчалинском участке, Шулаверы Башкичетские – в ущелье Сарахта, Эмир- в долине рек Храма и Дебеды, Эмир-Асан Верхний – у притока Болнис-чая – р.Делавер, Эмир-Асан Нижний – на р.Машавери, Эринджа – у притока р.Куры, Ягублу- у сел. Башкичет (4, с.3; 5, с. 186-189; 6, с. 20-21, 48-50; 7, с.5; 8, с. 267-270, 272-273, 281-284).

В период Грузинской Демократической Республiки дотла были сожжены азербайджанские селения Ткешлан, Гуркел, Агара, Ан, Дзир, Каратудан, Гианта, селения Цинубан, Ацхур, Копадзе, Цхил, Киде, Колтакев, Орпола; наполовину были сожжены селения Зикил, Киде, Чунта, Каратудан, Ан, Гуркель. В Коблианском участке были сожгли азербайджанские деревни Чихель, Тутаджвар, Кикинер, Цахан Харджан, Суфлис, Арджала, Аб, Хак, Орал, Пареха, Царбастуман, Марель, Верхний и Нижний Уше-Хуре, Орчошан, Гаран, Джагисман, Инчгола; в селениях Харджан, Цахан, Кикинет, Чихель, Сулис, Царбастуман, Джагисман, Чарал,

Марель сожжены мечети. В Уравельском и Идумалинском обществах Ахалцхского уезда были разграблены и разрушены деревни Тобиет, Зурзель, Еникев, Анда, Кисапин, Грма, Цхордза, Энтель (1, л. 3–6, 11).

К началу XIX века азербайджанцы в Караязы составляли 88,8%, а в Борчалы – 93% населения. Постепенно они были вытеснены с мест своего проживания, изменились названия их населенных пунктов, некоторые стерлись с лица земли.

В настоящее время, азербайджанцы продолжают жить в большей части регионов Восточной Грузии: в районах – Болнисском, Гардабанском, Горийском, Дманисском, Карельском, Каспийском, Лагодехском, Марнеульском, Мцхетском, Сагареджойском, Самцхе-Джавахетии, Телавском, Тетрицкаройском, Цалкинском; в городах Тбилиси, Рустави, а также в Аджарии. В 1991 году, когда Грузия объявила себя независимым государством, места компактного проживания азербайджанцев вошли в состав новообразованной губернии Квемо Картли с административным центром в г. Рустави (Бостаншехер). В губернию входят административные районы Гардабани (Гаратепе), Марнеули (Борчалы), Болниси (Кепенекчи), Дманиси (Башкечид), Тетри-Цкаро (Акбулаг), Цалка (Бармагсыз).

Ныне между Азербайджаном и Грузией существуют как скрытые, так и явные проблемы: спорные территориальные вопросы, аграрные и культурные проблемы азербайджанцев Грузии и т.д. Вызывает огорчение и переименования азербайджанских топонимов. Власти Грузии настойчиво требуют от азербайджанцев обязательного изучения грузинского языка. Однако от армян Грузии такого спроса нет. Армяне - пришлый народ в этом регионе - пользуются преимуществами и привилегиями, имеют национальное радио и телевидение, проводят обучение на армянском языке, обладают без всяких проволочек собственностью на землю. В тоже время азербайджанцы ущемлены в этом вопросе: они могут только арендовать землю, которая принадлежит им по праву, им не разрешают приватизировать землю, на которой живут, азербайджанские населенные пункты не газифицированы. Между тем именно Азербайджан, причем на льготных условиях, снабжает Грузию газом. Анклав из семи сел Гарачоп, где проживают 25-30 тысяч азербайджанцев, не газифицирован, хотя газопровод проходит рядом с ним. В азербайджанских селах серьезные проблемы с водоснабжением. Все это мы наблюдаем на фоне тесного экономического и стратегического партнерства между Азербайджаном и Грузией. Между двумя нашими странами издавна существуют развитые экономические, политические и культурные связи, нередко скрепленные военно-стратегическим союзом. Азербайджан надежный партнер Грузии в регионе. Проблемы азербайджанцев Грузии не оставляют равнодушными правительственные и общественные организации, но не находят своего разрешения в Грузии. Налицо массовая миграция азербайджанцев из Грузии в Азербайджан и Россию. Сегодня число азербайджанцев в Грузии заметно уменьшилось – 600 тысяч человек. И когда стираются даже веками существующие названия на этой земле – стирается и память.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРЫ

1. ARDA: f. 970, siy. 1, iş 56.
2. Budaqov B.Ə, Qeybullayev Q.Ə. Qürüstəndə türkmənşəli toponimlərin əzəhlı lüqəti. B.: İsmayıl, 2002. S.3-20; Tiflis əyalətiin müfəssət dəftəri. Borçalı və Qazax (1728-ci il). B., 2001.
3. Данные о пространстве и населении Закавказья// Кавказский календарь на 1892 год. Отдел 2. Тифлис: Типография главного управления наместника Кавказского, 1891.
4. Данные о пространстве и населении Закавказья// Кавказский календарь на 1894 год. Отдел 5. Тифлис: Типография главного управления наместника Кавказского, 1893.
5. Данные о пространстве и населении Закавказья// Кавказский календарь на 1896 год. Отдел 5. Тифлис: Типография главного управления наместника Кавказского, 1895.
6. Məmmədli Ş. Paralanmış Borçalı və ya 1918-ci il Ermənistan-Gürcüstan müharibəsinin acı nəticəsi. Bakı: Azərneşr, 1991.
7. Обозрение Российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях. Ч. II. СПб.: типография департамента внешней торговли, 1836.

İ.X.Aliyeva

SOME PROBLEMS OF PRESERVATION OF HISTORICAL MEMORY OF AZERBAIJANIANS OF TIFLISSKY PROVINCE

SUMMARY

Azerbaijan and Georgia - two republics on Southern caucasus, for a long time closely connected among themselves a close geographical position, communications, strategic and economic interests. Georgia as a kingdom has been recreated after association of Kartli and Kakheti and their joinings to Russia under the Georgievsky treatise of 1783. This state Russia considered as base for the further advancement to caucasus. In structure of Georgia have included the Azerbaijan possession grasped by the Russian armies during conquest of Southeast Caucasus. Throughout 1801 - 1829, in parts, the Azerbaijan earths were a part of Russian empire, and the local population has been superseded by an alien Christian element: Armenians, Georgians, Germans, Russian. Since then and up to today discrimination concerning Azerbaijanians proceeds, the part from them is compelled to leave primordial, millenia the rendered habitable places.

İ.X.Əliyeva

TİFLİS QUBERNİYASI AZƏRBAYCANLILARININ TARİXİ YADDAŞLARININ QORUNMASININ BƏZİ PROBLEMLƏRİ

XÜLASƏ

Azərbaycanlılar – Borçalının qədim əhalisi olduğunu toponimlərdə təsdiq edir. XIX-XX əsrlərdə keçirilən inzibati – ərazi bölgüsü Azərbaycanın sərhədlərinin dəyişdirilməsinə gətirib çıxarır və bu torpaqlara başqa etnoslar yerləşdirilir. Əfsuslar olsun ki, tarixi yaşayış məskənlərinin adlarıbununla da regionun linqvistik xəritəsi dəyişikliyə uğramışdı.

Məqalə AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu Elmi Şurasının 2011-ci il 19 yanvar tarixli iclasının 2 sayılı qərarı və t.ü.f.d. S.İ.Əliyevanın və t.ü.f.d. A.Ə.Məmmədovanın müsbət rəyləri əsasında çap olunur.

AZƏRBAYCAN SSR-NİN ZAQATALA QƏZASINDA SOVET HAKİMİYYƏTİNİN İLK İLLƏRİNDƏ QAÇAQ HƏRƏKƏTİ TARİXİNDƏN

Ənvər Məmmədov¹

Sovet hakimiyyətinin ilk günlərdən həyata keçirilən tədbirlər Azərbaycan kəndində gərginliyin, əhalinin narazılığının artmasına səbəb olmuşdu. Bu narazılıq müxtəlif formalarda-bəzən kütləvi çıxış, bəzən də ayrı-ayrı adamların və qrupların hakimiyyət orqanlarına qarşı qeyri-mütəşəkkil mübarizəsi şəklində özünü büruzə verirdi. Hələ çarizmin vaxtında meydana çıxmış və qaçaqçılıq adını almış bu sonuncu mübarizə üsulu Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin ilk günlərində də geniş yayılmışdı. Sovet hakimiyyət orqanları da çarizm zamanındakı kimi qaçaqların hamısını heç bir fərq qoyulmadan “quldur”, “bandit” və əlavə olaraq “antisovet ünsürü” adlandırırdı.

Sovet hakimiyyət orqanlarının «bandit» hesab etdiyi adamları Azərbaycanın bəhs olunan dövr tarixinin görkəmli tədqiqatçılarından biri, prof. Fəzail İbrahimli aşağıdakı kimi qruplaşdırır: 1)Öz mənliliyini, həyatını bolşeviklərdən qorumaq üçün dağlara çəkilən varlılar; 2)Mövcud yeni hakimiyyətə inanmayan bütün təbəqələrdən olan adamlar. Onlar da dağlara çəkilib qaçaq düşərək mübarizə aparırdılar; 3)Sovet hakimiyyətini, bu rejimi qəbul etməyən adamlar; 4)hərc-mərclikdən istifadə edərək varlanmaq istəyən mal-qara, əmlak və sairə oğruları; 5)hakimiyyətdən kənarlaşdırılmış, intiqam almaq məqsədilə mübarizə aparanlar; 6)Şəxsi qərəzlik, müxtəlif mübahisələr zamanı cinayət işlədərək hakimiyyətin təqibindən qaçaq düşənlər.

Bu adamların bir qismi qaçaq düşdükdən sonra quldurluqla məşğul olur, digər qismi isə yalnız hakimiyyət orqanlarına və mövcud rejimə qarşı mübarizə aparırdılar. Yeni hakimiyyət isə onları qruplara bölmür, sovet hakimiyyətinin əleyhinə çıxanı da, oğurluq edəni də, dava salanı da eyni adla adlandırırdı. Əslində isə yuxarıda qeyd olunmuş son üç qrupa daxil olan adamlar həqiqətən də başkəsən, cəmiyyət üçün təhlükəli oğru, quldurluqla məşğul olan cinayətkar ünsürlər idilər. İlk üç kateqoriyaya daxil olanlar isə quldur deyil, öz şərəf və ləyaqətini, milli hisslərini, mal-mülkünü yeni hakimiyyətin soyğunçuluğundan qorumaq uğrunda mübarizə aparan adamlar olmuşlar. Bu adamlar tez-tez yerlərini dəyişmək yolu ilə uzun müddət hakimiyyət orqanlarına qarşı mübarizə apara bilmişdilər. Onların bir qismi son nəfəsinə kimi mübarizə aparmış, digər qismi sonradan silahını yerə qoyaraq tabe olmuş, üçüncü qismi isə xarici ölkələrə qaçmaq məcburiyyətində qalmışdılar (8, s.138,145). Məhz mövcud rejimə qarşı sona kimi mübarizə aparmış qaçaqlardan biri də Şuay olmuşdur.

Şuay Tahir oğlu Zaqatalanın qədim kəndlərindən olan Talada anadan olmuşdu. Bir çox yaşıdları kimi o da hələ uşaq vaxtlarından ağır fiziki əməklə məşğul olmaq məcburiyyətində qalmışdı. Belə ki, Şuay Taladan 25 km aralı yerləşən Həsənbinə və Qırğıllı binədəki təsərrüfat işlərində valideynlərinə kömək edirdi. Gərgin fiziki əmək və əhatə olunduğu sərt mühit Şuayın fiziki görkəminin və xarakterinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdı. Gənc yaşlarından o, Azərbaycanda baş verən bir sıra tarixi

Ənvər Fəttah oğlu Məmmədov – t.ü.f.d. AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun böyük elmi işçisi

hadisələrin şahidi olmuş və bəzən də onların iştirakçısına çevrilmişdi. Məhz bunlar onun dünyagörüşünün formalaşmasına ciddi təsir göstərmiş və gələcəyini müəyyən etmişdi. Belə ki, Şuay 1920-ci ildə Zaqatala qəzasında baş vermiş antisovet üsyanında iştirak etmiş və onun məğlubiyyətindən sonra hakimiyyət orqanlarının təqibindən qaçaraq dağlarda, meşələrdə gizli həyat tərzini keçirməyə məcbur olmuşdu (1, v.74).

Bu hadisədən sonra Şuay evində gecələmir, hakimiyyət orqanlarının tələblərinə əməl etmir, onlara tabeçilikdən imtina edərək bəzən gizli, bəzən də yarım gizli həyat tərzini keçirirdi. Banditizmə qarşı mübarizə məqsədilə qəzalarda qəza partiya komitəsi, icraiyyə komitəsi və siyasi büro nümayəndəsindən təşkil edilmiş üçlük (troyka-Ə.M.)-Zaqatala qəza üçlüyü Şuayı bir neçə dəfə leqallaşdırsa da, hər dəfə o, silahını təhvil verməkdən, dövlət idarələrinə gəlməkdən imtina edərək yarım-leqal vəziyyətdə yaşamaqda davam etmişdi. (leqallaşdırma Sovet hakimiyyətinin ilk illərində quldurluğa qarşı mübarizə aparmaq üçün tətbiq olunan üsullardan idi. Bu zaman leqallaşan şəxs üzə çıxmalı, silahını təhvil verməli, hakimiyyət orqanları isə öz növbəsində həmin adamın keçmiş cinayətlərini bağışlamaqla onun təqibini dayandırmağı idi-Ə.M.) Bu barədə Zaqatala qəzasında cinayətkarlığın vəziyyətinə dair material toplayan komissiyanın 1925-ci il 28 noyabr tarixli məlumatında deyilirdi: “Şuay əfv olunsay da silahını təhvil vermir, hakimiyyət orqanlarının tələblərinə tabe olmur, silahlı yoldaşları ilə yarım-gizli həyat tərzini keçirir. Buna görə də onun həbs edilərək mühakimə olunmaq üçün Azərbaycan fəvqəladə komissiyasına göndərilməsi müvafiq orqanlara həvalə edilsin” (6, v.12-13).

Şuayın ətrafına isə hakimiyyət orqanlarından qaçaq düşənlərdən ibarət böyük dəstə toplanmışdı. Onun dəstəsinin üzvlərinin sayı sabit olmayıb, yaranmış vəziyyətdən asılı olaraq dəyişirdi. Şuayın dəstəsi bölgədə fəaliyyət göstərən digər qruplaşmalarla (bələkənli Məmmədli Şabanov, qabaqcöllü Oluxan, varxiyanlı İslam və Novruz, qandaxlı Bilalın dəstələri ilə-Ə.M.) birləşməklə müəyyən vaxtlarda böyüyürdü. Ancaq onun daimi yaxın silahdaşları bacısı oğlu Həsən, həmkəndliləri Məşədi İbrahim və Mes olmuşlar. Şuay qonşu bölgələrdə fəaliyyət göstərən qaçaq dəstələri, onların rəhbərləri ilə əlaqə saxlayır, ümumi plan üzrə əməliyyat barədə məsləhətləşmələr aparırdı. Dövlət Siyasi İdarəsi Zaqatala şöbəsinin verdiyi məlumatlarda Şuayın samuxlu Məmmədqasımla və digər məşhur qaçaqlarla tez-tez Acınohur çölündə görüşərək məşvərət etdikləri bildirilirdi.

Şuayın dəstəsi bir neçə dəfə hökumət qüvvələri tərəfindən mühasirəyə alınsa da qaçaqlar həmişə mühasirədən çıxmağa müvəffəq olurdular. Bəzən onun dəstəsi itki versə də Şuay vaxtaşırı ona qoşulan yeni tərəfdarları ilə mübarizəni davam etdirirdi. Hakimiyyət orqanları onun üzə çıxması məqsədilə dəfələrlə onunla danışıqlar aparmış və bir neçə dəfə Şuayı leqallaşdırmışdılar. Şuayın həmkəndlisi, Dövlət Siyasi İdarəsi Şərq şöbəsinin rəis müavini Üzeyir Şabanbəyov 1926-cı ilin oktyabrında onunla görüşmüş, qaçağı üzə çıxmağa razı sala bilmişdisə də, o yenə əvvəlki kimi yarımleqal vəziyyətdə yaşamaqda davam etmişdi. Şabanbəyov yenidən Şuayla görüşərək danışıqlar aparmış və 1927-ci ilin oktyabrında onu növbəti dəfə leqallaşdırmışdı (4, v.57). Razılaşmaya görə Şuay leqallaşdıqdan sonra üzə çıxmalı, silahını təhvil verməli və hamı kimi sakit yaşamalı idi. Hökumət isə öz növbəsində onun bütün cinayətlərini bağışlamaqla təqibini

dayandırırdı. Lakin Şuay silahını təhvil verərsə düşmənlərinin ondan intiqam alacağından ehtiyat edərək hər dəfə leqallaşdıqdan cəmi bir neçə ay keçməmiş yenidən yarımgizli vəziyyətə keçirdi.

Şuayın leqallaşdırılması bir nəticə vermədiyindən hakimiyyət orqanları nəyin bahasına olursa-olsun onun tutulması, yaxud da məhv edilməsi üçün tədbirlər görməyə başlayır. Zaqatala qəzasında banditizmin ləğvinə həsr olunmuş 1928-ci il 3 dekabr tarixli gizli müşavirədə Şuay və yoldaşları qanundan kənar elan edilərək onların zərərsizləşdirilməsi üçün əməliyyatın başlanması və Şuayın fiziki cəhətdən məhv edilməsinə qədər davam etdirilməsi, qaçaqların ailə üzvlərinin qəzadan sürgün edilməsi, banditlərə kömək etməkdə şübhəli bilinənlərin tutulması qərara alınır. Bu işlərə rəhbərlik artıq həmin vaxtı Dövlət Siyasi İdarəsi Şərq şöbəsinin rəisi olan Üzeyir Şabanbəyova həvalə edilir (1, v.85). 1929-cu ilin aprelində keçirilmiş növbəti müşavirədə isə Şuayın ailəsinin Tala kəndindən şəhərə köçürülərək nəzarət altına alınması, onun şəhərdən 25 km. aralı yerləşən Həsənbinə kəndindəki bütün qohumlarının məcburən şəhərə yaxın olan Tala kəndinə köçürülməsi, təsərrüfatının və evinin dağıdılması qərara alınmışdı (2, v.6). Müşavirənin qərarına uyğun olaraq banditləri gizlədənlər və onlara kömək edənlərin həbs edilərək Nuxa türməsinə göndərilməsi də nəzərdə tutulmuşdu.

Bu müşavirədən sonra, onun qərarına uyğun olaraq Şuayın dəstəsinin təqibi daha da gücləndirilir. Kəndlərdə axtarışlar keçirilir, qaçaqların yaxın adamları həbs edilir, müqavimət göstərənlər isə yerindəcə güllələnirdi. Lakin aparılan repressiv cəza tədbirlərinə baxmayaraq, Şuayın tutulması, yaxud da məhv edilməsi mümkün olmurdu. Hər dəfə o, hazırlanan əməliyyatdan demək olar ki, bölgənin bütün kəndlərində və hakimiyyət orqanlarında olan yaxın adamları vasitəsilə vaxtından əvvəl xəbər tutur və aradan çıxma bilirdi. Belə olduqda taktikanı dəyişmək və Şuayın yaxın adamlarını ələ alaraq, onların vasitəsilə qaçağı məhv etmək qərara alınır.

Nəhayət kəndlərdəki xüsusi xəfiyyətlər vasitəsilə qaçaqların yeri dəqiqləşdirilir və 1929-cu il avqustun 4-də Əliabad kəndinin yaxınlığındakı meşədə Şuayın dəstəsi mühasirəyə alınır. Tərəflər arasında baş vermiş döyüşdə Şuay öldürülür. Rəsmi məlumatda qaçağın döyüş zamanı hökumət qüvvələri tərəfindən öldürüldüyü göstərilərsə də, qeyri rəsmi məlumatlarda onun ələ alınmış yaxın yoldaşının öldürüldüyü bildirilir.

Şuayın meyiti Dövlət Siyasi İdarəsi Zaqatala şöbəsinin qalada yerləşən binasına gətirilir və şöbənin rəisi Petrosyanın əmri ilə əhaliyə dərs olsun deyə qala qapısından asılır. Üç gün qala qapısından asılı qalan meyitin yanına Petrosyanın göstərişinə əsasən təlxək qoyulmuşdu. Din əleyhinə ateist təbliğat aparmaq məqsədilə molla paltarı geyinmiş aktyor-təlxək meyitin yanında müxtəlif səhnələr göstərmişdi (3, v.144).

Şuayın öldürüldüyünü eşidib hər tərəfdən axışaraq onu görmək üçün qala qapısına gələn əhali belə səhnəni gördükdə meyitin təhqir olunmasından hiddətlənmiş və bu tədbir onların ciddi narazılığına səbəb olmuşdu. Bu hadisələrlə bağlı Zaqatala qəzasına gəlmiş Dövlət Siyasi İdarəsinin rəisi Rza Axundov Mərkəzi Komitənin katibliyinə göndərdiyi məlumatda əhalinin haqlı narazılığı barədə yazırdı: "Qəzanın rəhbərliyi ilə söhbətimdə onlar həqiqətən də Şuayın meyitinin bir neçə gün qala qapısı və Qəza İcraiyyə Komitəsinin divarında asılaraq əhaliyə nümayiş etdirilməsi və ateist təbliğatı məqsədilə

müəyyən tədbirlərin görülməsi faktını təsdiq etdilər. Əhali isə bu orta əsr feodal təbliğat üsulundan hiddətlənmiş və Sovet hakimiyyətindən belə münasibət gözləmədiklərini bildirirdilər” (3, v.161).

Şuayla eyni dövrdə fəaliyyət göstərmiş qaçaqlardan biri də Tala kənd sakini Zeynalo Ramazan oğlu idi. Təsadüfi bir hadisə Zeynalonun dövlət orqanlarından qaçaq düşməsinə səbəb olmuşdu. Lakin bir müddət sonra üzə çıxmaq istəyən qaçaq onun leqallaşdırılması üçün Tala kənd sovetinin sədri Hacı Rəsuldan hakimiyyət orqanları ilə danışıqlarda vasitəçilik etməyi və bu məqsədlə onlarla danışıqlar aparmaq üçün meşəyə gəlməsi xahişi ilə yoldaşlarından birini Hacı Rəsulun yanına göndərir. Lakin qaçaqların yanına tək getməkdən ehtiyat edən Hacı Rəsul danışıqlara Zeynalonun yoldaşı Həsənin atası Osmanla gedir. Onların arasında 1930-cu il avqustun 4-də aparılmış danışıqlarda qaçaqlar silahların alınmaması şərtilə üzə çıxmağa hazır olduqlarını bildirərək bunu müvafiq orqanlara çatdırmağı xahiş edirlər. Lakin danışıqlardan bir nəticə əldə edilmədikdə Hacı Rəsul qaçaqlar tərəfindən öldürülür (5, v.394). Bu hadisədən sonra yenidən gizlənmək məcburiyyətində qalan Zeynalo, qardaşı və Həsən Muxtar Osman oğlundan ibarət qaçaq dəstəsinin müvafiq orqanlar tərəfindən təqibi güclənir.

Nəhayət, 1930-cu il sentyabrın 30-da Dövlət Siyasi İdarəsi Zaqatala şöbəsinin birinci əməliyyat qrupunun rəhbəri Abdulla Əfəndiyev Zeynalonun yoldaşı Həsən Muxtar Osman oğlu ilə Tala kəndindəki bağların birində olması barədə şöbəyə məlumat verir. Məlumat dəqiqləşdirilərək təcili şöbənin vızvod komandirinin köməkçisi Rostovsevin rəhbərliyi ilə səkkiz əsgər, şöbənin milisi, sahə müvəkkili Mukak və hərbi komissarlığın inspektoru Əhməd Axundovdan ibarət əməliyyat qrupu yaradılır. Əməliyyata ümumi rəhbərlik Siyasi şöbənin müvəkkili Adıgözəlova həvalə olunur. Rostovsevin başçılıq etdiyi əməliyyat qrupu vaxt itirmədən hərəkətə başlayır və həmin gün günortaya yaxın Tala kəndinə çatıb qəfil Zeynalonun olduğu bağı mühasirəyə alır. Başlanan atışma zamanı qaçaqlardan Həsən Muxtar yaralanaraq ələ keçir. Zeynalo isə böyük bir daşın arxasında mövqe tutaraq müqaviməti davam etdirir. Üç saata qədər davam etmiş atışma təkbəşinə müqavimət göstərən Zeynalonun yaralanması ilə müvəqqəti ara verir. Yaranmış sakitlikdən qaçağın öldüyünü zənn edən sahə müvəkkili Mukak pusqudan çıxaraq onun gizləndiyi daşa yaxınlaşmaq istərkən Zeynalo sərrast atəşlə onu alnından vuraraq öldürür.

Yenidən qızıışan atışma qaranlığın düşməsinə qədər davam edir. Rostovsev əsgərlərə qaranlıqda qaçağın gizləndiyi yeri bir an belə gözdən qoymamağı tapşırıraq səhərin açılmasını gözləyir. Zeynalo isə əsgərlərin bir qədər gözlədikdən sonra çıxıb gedəcəklərini, yaxud da gecənin qaranlığında onların diqqətindən yayınaraq qaçmağa müvəffəq olacağına ümid edərək əlverişli məqam gözləməyə başlayır. Səhərə yaxın Zeynalo onu mühasirə edən dəstənin artıq çıxıb getdiyini zənn edərək gizləndiyi daşın arxasından çıxaraq dağlara tərəf qaçmağa başlayır. Bu zaman onu mühasirə edən əsgərlərdən biri sərrast atəşlə qaçağı öldürür. Zeynalonun üstündən türk və rus modelli silahlar və 200-ə qədər güllə aşkar olunur (5, v.394).

Yerli hakimiyyət orqanlarının əhaliyə münasibətdə yeritdiyi siyasət bölgədə vəziyyətin daha da gərginləşməsinə səbəb olurdu. Demək olar ki, hər gün qəzadan

həyəcanlı xəbərlər gəlirdi. Dövlət Siyasi İdarəsinə Zaqatala qəzasından daxil olan operativ məlumatda bu barədə deyilirdi ki, Xəlilbəyli meşəsində qaçaqlar tərəfindən iki qızıl əsgər vəhşicəsinə öldürülmüş, Zəyəm kəndində öz evində kənd sovetinin sədri güllə ilə öldürülmüş, Muxax kəndində isə kommunistin evi yandırılmışdır. Bütün bu cinayətlərin izi Balakən məntəqəsinə gedib çıxır. Aparılmış təhqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, bu cinayətlərin hamısı Sovet hakimiyyətinin qatı düşməni, keçmiş müsavət zabiti Abdülməcidin işidir. Hər dəfə o, aradan çıxaraq meşələrin dərinliklərində gizlənə bilirdi (7, s.150).

Xalq arasında Bakka Abdülməcidi kimi tanınan qaçaq Abdülməcidin dəstəsinin əsas üzvləri Pürt Nəcməddin, Məhəmmədşəfi Əfəndiyev, Molla Muhuma, İbrahim Qaralidən ibarət olsa da (9, s18) demək olar ki, onun dəstəsinin tərkibi də digər qaçaqlar kimi sabit olmayıb, vaxtaşırı ayrı-ayrı üzvlərin ona qoşulmasıyla gah artır, gah da azalırdı. O öz dəstəsinin üzvlərinə deyirdi ki, “Bu gün, sabah Sovet hakimiyyəti devriləcək” (7, s151).

Dövlət Siyasi İdarəsinin yerli şöbəsinə Abdülməcidi tərəfindən bolşeviklərə kömək edən Qabaqçöl sakini Hümmətin cəzalandırılması məqsədilə üç nəfərin bu kəndə göndərildiyi barədə məlumat daxil olur. Qaçaqlara tapşırılmışdı ki, Hümmətin evi yandırılсын, onun özü isə cəzalandırılmaq üçün Abdülməcidin yanına gətirilsin. Tələsik kənd hərbi qüvvə tərəfindən mühasirəyə alınır. Xəlvəti Hümmətin evinə yaxınlaşarkən bundan duyuq düşən qaçaqlar atəş açırlar. Tərəflər arasında baş vermiş atışmada qaçaqlardan ikisi öldürülür, biri isə yaralanaraq ələ keçir (7, s151-152).

Lakin Şuayın, Abdülməcidi və Zeynalunun ölümü ilə bölgədə sabitlik bərpa olunmamış, hələ bir müddət qəzada banditizmə son qoymaq mümkün olmamışdı.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər tarixi Arxivi (SPİHDA). f.1, s.74, iş 283
2. f.1, s.77, iş 30
3. f.1, s.77, iş 91
4. f.1, s. 85, iş 762
5. f.1, s.231, iş 48
6. f.12, s.2, iş 222
7. Чекисты Азербайджана (Документы, очерки, рассказы). Баку, Азернешр, 1981
8. İbişov F. Azərbaycan kəndində sosial-siyasi proseslər (1920-1930), Bakı, 1996
9. Şabanoglu M. Talanın yastı yolu. Bakı, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyatı, 2001

A.F.Mammadov

FROM THE HISTORY OF KACHAGS PERFORMANCES IN ZAGATALA DISTRICT OF AZERBAIJAN SSR IN THE FIRST YEARS OF THE SOVIET AUTHORITY

SUMMARY

Continuation by Bolsheviks of an imperial colonial policy concerning Azerbaijan people caused to national discontent in various parts of Azerbaijan from the first months of establishing here the Soviet authority. One of the forms of the mass resistance in Azerbaijan during this period was kachag.

Grounding on archival materials kachag movement under kachag Shuay's ,Abdulmedjid's and Zeynalo's leadership in the north-west region of Azerbaijan in the beginning of 20th years of XX century is covering in this article.

А.Ф. Мамедов

**ИЗ ИСТОРИИ ГАЧАГСКОГО ДВИЖЕНИЯ В ЗАКАТАЛЬСКОМ УЕЗДЕ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР В ПЕРВЫЕ ГОДЫ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ**

РЕЗЮМЕ

Продолжение большевиками царской колониальной политики в отношении азербайджанского народа вызывало народное недовольство в различных частях Северного Азербайджана с первых месяцев установления здесь советской власти. Одной из форм народного сопротивления в Северном Азербайджане в этот период было гачагство.

В статье на основе архивных материалов освещается гачагское движение в Загатаальском уезде в начале 20-х годов XX века под предводительством гачага Шуая, Абдулмеджида и Зейнало.

Məqalə AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu Elmi Şurasının 2011-ci il 19 yanvar tarixli iclasının 2 sayılı qərarı və t.ü.f.d. H.N.Həsənovun və t.ü.f.d. F.Talıbovun müsbət rəyləri əsasında çap olunur.

ÇAR RUSİYASININ ŞİMAL – QƏRBİ AZƏRBAYCANDA ZORAKI XRİSTİANLAŞDIRMA SİYASƏTİ (TASMALI KƏNDİNƏ DAİR ARXIV MATERIALARI ƏSASINDA)

İradə Əliyeva¹

Şimal-Qərbi Azərbaycanda çarizmin apardığı zorakı xristianlaşdırma işi XIX əsrin 70-ci illərindən özünün növbəti mərhələsinə qədəm qoyur. Bu dövrdə missionerlər dairədə xristianlığın yayılması işinin daha zəif getdiyi və ümumiyyətlə bu prosesdən kənarda qalmış kəndlərinə xüsusi fikir verməyə başlayırlar. Bölgədəki belə kəndlərdən biri də Tasmalı idi. Zorakı xristianlaşdırma işində Tasmalı kəndinə xüsusi önəm verilməsinin başlıca səbəbi onun Əliabaddan sonra ikinci böyük ingiloy kəndi olmaqla, həm də yerləşdiyi əlverişli coğrafi mövqeyi ilə də bağlı idi. Xristian missionerlərinin fikrincə Əliabad məntəqəsinin mərkəzində, məntəqədəki digər ingiloy kəndlərinin əhatəsində yerləşən Tasmalı kəndində bu işi uğurla aparmaqla provaslavlığın ətraf kəndlərin əhalisi arasında yayılmasında da müvəffəqiyyət əldə etmək olardı [3, v.8 ar]. Arxiv sənədlərinin verdiyi məlumatlardan bəlli olur ki, uzun müddət bu kənd zorakı xristianlaşdırma işindən kənarda qalmışdı. Qafqaz canişininin hərbi xalq idarəçiliyi üzrə dəftərxanasından imperiyanın daxili işlər nazirliyinə göndərilmiş hesabat-məruzədə qeyd olunurdu ki, "...Tasmalı ingiloy kəndi olmasına baxmayaraq, yuxarıda qeyd olunan müddətdə (bölgədə zorakı xristianlaşdırma siyasətinin aparıldığı müddətdə) onun əhalisindən bir nəfər də olsun xristianlığı qəbul etməmişdir. Bu kənddə ilk xristianın meydana gəlməsi (xristianlığın qəbulu hadisəsi) 1871-ci ilə aiddir..." [1, v.66]. Belə ki, missionerlər Tasmalı kəndində 1871-ci ildə Ruşan Loma oğluna (xristian adı Maksim Lomaşvili), növbəti 1872-ci ildə isə Mehdi Bahadıra (xristian adı İvan Adrionaşvili) ailəsi ilə birgə xristianlığı qəbul etdirməyə müvəffəq olurlar [1, v.66,67]. Bölgədən verilmiş 1858-ci ilə dair məlumatda isə Zəyəm, Lələpaşa, Marsan və Yengiyənla yanaşı, Tasmalı kənd əhalisinin də əsasən xristianlaşdırıldığı qeyd olunurdu [2, v.10-11]. Çar məmurlarının yuxarı hakimiyyət orqanları qarşısında fərqlənmək, onlar tərəfindən təriflənmək məqsədilə xristianlığın yayılması işinin "uğurla" getməsi, bütöv ailələrin, kəndlərin "könüllü" xaç suyuna çəkilmələri barədə ziddiyyətli, yalan məlumatları vermələri adi hal almışdı və hətta bu Qafqaz komandanlığından imperiyanın paytaxtına göndərilən məruzələrdə, hesabatlarda belə etiraf olunurdu [1, v.17-17 ar]. Xristianlığı yaymaq istəyindən bəzən xristianlığı qəbul edən cinayətkarların təqibinin dayandırılması, valideynlərin icazəsi alınmadan uşaqlara, ərlərindən xəbərsiz qadınlara xristianlığın qəbul etdirilməsinə icazə verilirdi [6, v.26 ar]. Rəsmi məlumatlarda belə etiraf olunurdu ki, xristianlığın yayılması zamanı da səhv siyasət yeridilib: xristianlığı qəbul edənlər onu müvafiq orqanların bu istiqamətdə apardığı düzgün siyasətin nəticəsində deyil, xüsusi məqsədlərlə qəbul etmişdilər [7, v.1-1 ar]. Məhz belə saxta məlumatların nəticəsi idi ki, bölgədəki ingiloy kilsəsindən Tiflisə göndərilən məlumatda 1861-ci ilə ingiloyların üçdə

¹İradə Hacıəli qızı Əliyeva – AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun elmi işçisi

ikisinin – 20 min nəfərin xristianlaşdırıldığı qeyd olunurdu. Halbuki, 1873-cü ilə dair məlumata görə, Zaqatala dairəsinin ümumi əhalisi 64324 nəfər idi [8, s.52-54] ki, xristian missionerlərinin məlumatlarına inansa, onda dairənin əhalisinin az qala 50%-ni ingiloylar təşkil edirdi. 1886-cı il siyahıyaalınmasının nəticələrinə görə isə, Zaqatala dairəsindəki 74449 nəfər əhalinin 8727-i ingiloy, 3709-u gürcü (əslində onlar xristianlaşdırılmış ingiloylar idi), cəmi 12436 nəfərin isə ingiloy olduğu [9, s.122] göstərildiyi halda, necə ola bilər ki, bundan 16 il əvvəl ingiloyların üçdə ikisi – 20 mini xristianlaşdırılsın.

1875-ci ildə ingiloy kilsəsinin keşişi Utiyev o zamankı dairə rəisi polkovnik Şelkovnikova məktubla müraciət edir və guya xristian olmaq arzusu ilə ona müraciət etmiş bir qrup Tasmalı sakininin xaç suyuna çəkilməsinə razılıq verməsini xahiş edir. Lakin bu məlumatın doğruluğuna, tasmalıların “kənüllü” şəkildə müraciət etməsinə şübhə edən dairə rəisi keşişə “əgər o yuxarıdan əmr alarsa iki gün ərzində nəinki tasmalıları, hətta dairədəki bütün ingiloyları xaç suyuna çəkər” cavabını verməklə, dolayısıyla onu başdan etmişdi. Bu cavabdan sonra Utiyev zorakı yolla həyata keçirmək niyyətində olduğu xristianlaşmadan – tasmalıların xaç suyuna çəkilməsini yerinə yetirməkdən çəkinir. Bunun ardınca həmin ildə 1872-ci ildə xristianlığı qəbul etməyə məcbur edilmiş Tasmalı kənd sakini İvan Andrionaşvili (Mehdi Bahadır) yenidən islama qayıdır. Qafqaz canişinliyindən Peterburqa göndərilmiş hesabatda da bu məsələyə toxunularaq yazılırdı ki, “...qeyd olunan məlumata (tasmalıların xaç suyuna çəkilmələri üçün “kənüllü” şəkildə müraciət etmələri barədəki məlumatı) tam həqiqət kimi baxmaq mümkün deyil. Çünki əhalinin hakim xristian dinini qəbul etmək istəyi yerli administrasiyanın heç nəyi bildirməyən ifadəsinə görə (Şelkovnikovun ifadəsi nəzərdə tutulur) dayandırıla bilməz, heç bir rəis əhalinin bu cür arzusunun, istəyinin əleyhinə getməz, polkovnik Şelkovnikovun qaranlıq ifadəsi keşişi özünün xidməti və həyatı borcu olduğu işin yerinə yetirilməsindən saxlaya bilməzdi. Keşiş Utiyevin bu məlumatı həm də ona görə inandırıcı görünür ki, həmin ildə – 1875-ci ildə İvan Andrionaşvilinin müsəlmanlığa qayıtması baş vermişdir ki, əgər doğrudan da Tasmalıda xristianlığı qəbul etmək istəyən əhali qrupu olsaydı, xristianlıqdan ayrılma baş verməzdi” [1, v.67-68].

Zaqatala dairəsindəki xristianlığı gücləndirmək istəyində olan yeni dairə rəisi Serafimoviç bu istiqamətdə daha səylə fəaliyyət göstərmişdi. Tasmalıların xristianlaşdırılması üçün növbəti cəhd də məhz onun zamanında, 1880-ci ildə edilir. Həmin ildə keşiş David Utiyev dairə rəisi Serafimoviçə müraciət edərək kənüllü xristianlığı qəbul etmək üçün ona müraciət etmiş bəzi tasmalıların xaç suyuna çəkilməsi üçün icazə istəyir. Ancaq məktubda onların – “kənüllü xristianlığı qəbul etmək istəyən tasmalıların” adları göstərilmədiyi üçün dairə rəisi Serafimoviç məsuliyyətdən çəkinərək Qafqaz Dağlı idarəsinin rəisi Komarova müraciət edir. Hər ikisinin – həm Serafimoviçin, həm də Komarovun razılığını alan Utiyev işə girişir və 1880-ci ilin 24 noyabr və 19 dekabrında, eləcə də 1881-ci ilin 8 yanvarında kənd ağsaqqallarından bəzilərinin iştirakı ilə üç dəfəyə tasmalıların bir qrupunu xristianlaşdırır. Bu prosesin həyata keçirilməsi zamanı xaç suyuna çəkilmənin bütün qaydaları pozulmuş (qaydalara görə, missionerlərin təbircə desək, “kənüllü” xaç suyuna çəkilmə zamanı həm icma, həm də dairə idarəçiliyinin

nümayəndələri, icma ağsaqqalları və müsəlman ruhanilərin nümayəndələri də iştirak etməli idi), hətta onlar ayrıca siyahıya salınmamış, akt tutulmamış, yalnız ümumi siyahı tərtib olunmuşdu [1, v.68 ar-69 ar]. Lakin 1881-ci ildə məcburi xristianlaşdırma işinin fəal tərəfdarlarından olan Zaqatala dairəsinin rəisi Serafimoviçin Balakən yaxınlığında öldürülməsi Qafqaz komandanlığını yenidən bir müddət bu siyasətini ikinci plana keçirməyə məcbur edir. Nəticədə 1882-ci ildə xristianlaşdırılmış tasmalılardan 11 tüstü yenidən islama qayıdır [3, v.16-17]. Serafimoviçin öldürülməsindən dərhal sonra – 1882-ci ildə, cəmi bir il əvvəl zor gücünə xristianlaşdırılmış tasmalıların əksər hissəsinin yenidən islama qayıtması faktı bu işin zorakılıq, hədə - qorxu ilə aparıldığını bir daha əyani şəkildə sübut edir.

Yerli hakimiyyət orqanlarının məcburi xristianlaşdırma zamanı tətbiq etdikləri zorakı vasitələrə rəğmən Zaqatala dairəsinin ingiloy kəndlərində yaşayan “xristianlaşdırılanlar” əslində bu dinin qayda-qanunlarına əməl etmir, yenə də əvvəlki kimi müsəlman qaydası ilə yaşamaqda davam edirdilər. İngiloy kilsələrinin keşişi İrodion Okropiridze bu barədə yazırdı: “...bir-neçə nəfər istisna olmaqla əhali ümumiyyətlə kilsəyə getmir. Onlar müsəlman adlarını saxlayır, xristian adlarını isə bilmirdilər. Onlar hətta qəbirlərinin başdaşlarını azərbaycanca yazırdılar” [3, v.12]. Yerli hakimiyyət orqanları isə bu cür hallara qarşı mübarizə məqsədilə sərt cəza tədbirləri görür, belələrini ciddi cəzalandırırdı. Belə ki, Tasmalı sakini, zorla xristianlaşdırılmış Kazım Mehdi oğlu həmkəndlisi, xristianlaşdırılmış Həzrət Əli oğlunun bacısı Mərzi (xristian adı Varvara) ilə müsəlman Mirzə Əli Musa oğlu arasında dairə rəisindən icazəsiz (o icazə üçün əvvəlcədən dairə rəisinə müraciət etsə də razılıq ala bilməmişdi) islamın qayda-qanununa uyğun nigah bağladığına görə 1882-ci ildə iki illiyə Rusiyanın Voloqda quberniyasına sürgün olunmuşdu. Lakin bu barədə imperiyanın Daxili İşlər Nazirliyinə göndərilmiş məlumatda Kazımın sürgün olunmasının səbəbi kimi onun dairə rəisinin sözündən çıxdığı göstərilirdi [1, v.17]. Məlumatda sürgün olunmanın əsas səbəbi, dairə rəisinin sözündən necə çıxması isə açıqlanmırdı.

Müsəlmanlardan xüsusilə müxtəlif cinayət edənlər xristianlığın qəbul edilməsi məqsədilə daha ağır təzyiqlərə məruz qalırdı. Əgər 50-60-cı illərdə onlar yalnız özləri xristianlığı qəbul etməklə məsuliyyətdən, hakimiyyət orqanlarının təqib və təzyiqlərindən yaxalarını qurtarıdırlarsa, 80-ci illərdə belə cinayətkarları qohum-əqrəbələri arasında xristianlığı təbliğ etmələri və onları da xaç suyuna çəkilməyə razı salacaqları təqdirdə cəzadan azad edirdilər. Tasmalı sakini İsmayıl Qulu oğlu həmkəndlisi Əhməd Buttay oğlunu öldürdüyünə görə həbs olunsada, o, xristianlığı qəbul etmiş, qohumlarını da bu işə cəlb etməyə söz verdikdən sonra azad olunmuşdu. Azadlığa çıxan İsmayıl verdiyi sözə əməl etmədikdə o növbəti dəfə həbs olunsada, bir müddətdən sonra yenidən eyni şərtlə azad olunmuşdu. Yerlərdə xristianlaşdırmanı həyata keçirən missionerlər bu işə o dərəcədə aludə olmuşdular ki, onlar bu tədbiri heç bir qayda gözləmədən həyata keçirirdilər. Belə ki, bir qrup Tasmalı sakininin 1892-ci ildə imperiyanın daxili işlər nazirinə yazdığı şikayət ərizəsindən məlum olur ki, onların xəbəri olmadan 80-ci illərdə həbs olunmuş qohumu İsmayıl (yuxarıda qeyd olunan) birlikdə onun bütün nəslini

cinayət məsuliyyətindən yaxa qurtarmaq istəyən İsmayıl tərəfindən yazılmış kollektiv ərizə ilə xristianlığı qəbul edənlərin siyahısına daxil edilmişdir [1, v.13-13 ar].

Canışınlikdən yerlərdəki hakimiyyət orqanlarına göndərilən məktublarda onlara missionerlərə hərtərəfli yardım etmək göstərişi verilirdi. Bu məqsədlə polkovnik Samoylova göndərilmiş məktubda xristianlığın yayılması işində keşişlərə kömək etmək üçün yerli administrasiyanın məmurlarına təsir göstərmək tapşırılaqla, onların bu işə şəxsən birbaşa müdaxilə etməməsi və bu zaman inzibati cəza tədbirlərinin görülməməsi tapşırılaqla [1, v.16-16 ar]. Lakin buna baxmayaraq, yerlərdə zorakı xristianlaşdırma işi hakimiyyət orqanlarının, çar məmurlarının müdaxiləsi, himayəsi və əhaliyə qarşı sərt tədbirlərlə müşayiət olunurdu. Zorla xaç suyuna çəkilmiş Tasmalı sakini Hüseyn Loma oğlu (xristian adı Maksim) yenidən müsəlmanlığa qayıdıb, xristian – gürcü qadını boşayaraq müsəlmanla ailə qurduğuna, əvvəlki arvadından olan oğlu Orucu sünnət etdirib, qızını isə islam qaydası ilə müsəlmana ərə verdiyinə görə ömürlük Sibirə sürgün olunmuşdu (lakin o sürgün qabağı öldüyündən bu cəzanı – hökmü yerinə yetirmək mümkün olmamışdı). Onun oğlunu sünnət etmiş və qızının müsəlmanla nikahını bağlamış (kəbinini kəsmiş) molla isə müəyyən müddətə Rusiyanın daxili quberniyalarına sürgünə göndərilir. On bir yaşlı oğlu Oruc yenidən xristianlaşdırılmaq və bu ruhda tərbiyə olunmaq üçün Suxumi dağlı məktəbinə göndərilir. Onun qızının müsəlmanla bağlanmış nikahı barədə isə müvafiq tədbirin görülməsi məqsədilə Gürcüstan ekzarxına təqdimat göndərilir [1, v.66-66 ar]. Göründüyü kimi, xristian olmaq istəməyənlərin başına amansız oyunlar açılırdı.

1892-ci ildə keçmiş molla, həm islam, həm də xristian dininin bilicisi, ingiloyların həyat və məişətinə, adət-ənənəsinə yaxından bələd olan, təcrübəli Mixail Kuloşvilinin Tasmalı kəndinin keşişi təyin olunması ilə yerli əhaliyə olan təzyiqlər daha da artırılır. Lakin buna baxmayaraq, əhali zorakı xristianlaşdırmaya qarşı ciddi cəhddə müqavimət göstərməkdə davam edirdi. Tasmalı sakinləri Həmzə Vəli oğlu və Anaxanım Səid qızının 1892-ci ilin aprelin 23-də yazdıqları ərizədə bu barədə deyilirdi: "...qədim zamanlardan bizim əcdadlarımız və biz həmişə müsəlman olmuşuq, hansıyla ki, indi də fəxr edirik. Lakin Əliabad məntəqə rəisi kapitan Merkulov istəyimizin əleyhinə olaraq bizdən gürcü dinini qəbul etməyi tələb edir..." [1, v.6]. Həmin ilin əvvəllərindən Tasmalı kəndində çarizmin zorakı xristianlaşdırma siyasətinə qarşı güclənən mübarizə gündən-günə genişlənməkdə davam edirdi. Belə ki, 1892-ci ilin iyununda Tasmalı sakinləri Daşbala Məmməd oğlu, Həzrət Əli oğlu, Dursun Əşrəf oğlu və digərlərinin (cəmi 8 nəfər) canışın dəftərxanasının hərbi-xalq idarəçiliyi üzrə rəisinə yazdığı şikayət məktubunda onlar məntəqə rəisi kapitan Merkulov tərəfindən edilən təzyiq və təqiblərdən yazırdılar. Məktubdan bəlli olur ki, onların xəbəri olmadan 1881-ci ildən xristianlığı qəbul edənlərin siyahısına salınıblar (onların adlarının bəzi tasmalıların 1880-ci ildə missioner ieromonax Leonidə xristianlığı qəbul etmək arzusunda olmaları barədə yazdığı məktubda qeyd olunduğu iddia olunurdu – bu barədə biz yuxarıda məlumat vermişik). Məktubda deyilirdi ki, Merkulovun bildirdiyinə görə, onların bütün nəsli hələ 12 il bundan əvvəl qohumları İsmaylla birgə xristianlaşdırılmışdır (bu barədə də yuxarıda məlumat vermişdik). Daha sonra məktubda deyilirdi ki, xristianlaşdırmaya etiraz etdiklərinə görə

kapitan Merkulov kişiləri həbs edərək Mosula, arvadları – Bala xanımı, Baqiyi, iki ərddə olan və iki subay qızlarını əlləri bağlı halda Qaxa aparıb [1, v.13-13 ar].

Canışın dəftərxanasının hərbi-xalq idarəçiliyindən bu yazılanları yoxlamaq məqsədilə Zaqatala dairə rəisinə xüsusi göstəriş verilir. Bu göstərişə əsasən, yoxlama aparan dairə rəisi onun nəticələri barədə canışın dəftərxanasına göndərdiyi 1892-ci il 17 iyul tarixli raportunda yazırdı ki, Merkulov tərəfindən onlara olunan təzyiqlər şikayətçilərdən bəzilərini evdə, bəzilərini isə Mosul kənd idarəsində saxlaması, eləcə də Dursunun həbsxanaya salınması və qadınların inandırılması (təbliğati söhbətin aparılması) məqsədilə ingiloy kilsələrinin keşişinin yanına – Qaxa göndərilməsindən ibarət olmuşdur [1, v.11 ar-12]. Məntəqə rəisi tərəfindən edilən qeyri – qanuni hərəkətlərə və təzyiqlərə baxmayaraq o, yerli xristian ruhaniləri və dairə rəhbərliyi tərəfindən müdafiə olunurdu. İngiloy kilsələrinin keşişi İrodion Okropiridze onun bu zorakılıqlarına haqq qazandıraraq yazırdı ki, Merkulovun köməkliyi ilə Zaqatala dairəsinin missioneri provaslavlıqdan dönmüş tasmalıları yenidən xristianlığa qaytarmağa müvəffəq olsa da onlar fanatik müsəlmanlardan qorxduqlarından hələ də tərəddüd edir. Bu işdə yalnız məntəqə rəhbərliyi deyil, həm də dairə rəhbərliyi səviyyəsində dəstək olmalıdır [3, v.17].

Hakimiyyət orqanları xristianlıqdan dönmə hallarına qarşı çox sərt mübarizə aparırdılar. İngiloy kilsəsinin keşişi İrodion Okropiridze dairə rəisinə yazdığı 1892-ci il 2 oktyabr tarixli məktubunda göstərirdi ki, xristianlıqdan dönənlər qanuna görə sürgün olunmalı, onların əmlakı və uşaqlar isə xristian hamilərin himayəsinə verilməlidir. Əliabad məntəqəsinin rəisi kapitan Merkulov isə bu məsələdə daha da irəli gedərək dairə rəisinə yazdığı məktubda xristianlıqdan dönənləri və xristianlığın əleyhinə təbliğat aparanları, ümumiyyətlə isə bu işə mane olanları Rusiyanın daxili quberniyalarına deyil, Gürcüstan ərazisindəki ucqar provaslav kəndlərinə sürgün etməyi təklif edirdi. Onun fikrincə, Rusiyaya sürgün olunanlar orada digər müsəlman məhkumlarla bir yerdə olur, geri dönəndə isə daha da inanclı, xristianlığa nifrət ruhunda köklənmiş müsəlman olurdu. Əgər belə adamlar Gürcüstan ərazisinə sürgün olunardılarsa, Merkulovun fikrincə, onlar heç bir müsəlmanın olmadığı yerdə, yalnız xristian keşişləri və provaslav əhali ilə qarşılıqlı ünsiyyətə məcbur olunmalı, hətta xristian qadınla evlənməli idilər. Merkulov da Okropiridze kimi sürgün olunan müsəlmanların əmlakı və uşaqlarını xristianların himayəsinə verməyi təklif edirdi [1, v.28 ar-30 ar].

Göründüyü kimi, xristianlaşdırma işinin fəal tərəfdarlarından olan bu iki rus məmuru prosesi sürətləndirmək üçün dəridən-qabıqdan çıxırdılar. Onlar tərəfindən fəal müdafiə olunan missionerlər isə kəndlərdə sərbəst fəaliyyət göstərir, əhaliyə hər cür təzyiqlər edirdilər. Tasmalı kəndindəki missioner keşiş Kuloşvili islama dönən tasmalıları təzyiq göstərdikdə onlar hər dəfə “Biz ərizə verərək müsəlman olaraq qalmağımıza icazə verilməsini xahiş etmişik. Rəhbərlik icazə verərsə biz müsəlman olaraq qalacaq, yox əgər icazə verməsə, biz yenə xristian olacağıq, kilsəyə gedəcək və nəsihətlərinizi dinləyəcəyik. Cavab alanadək gözləyək, o zamanadək isə bizə keşiş lazım deyil” [4, v.27-30].

XIX əsrin 90-cı illərindən etibarən missionerlər xristianlaşdırma işində zorakı üsullar bir nəticə vermədiyindən, paralel olaraq daha “mütərəqqi”, dinc vasitələrdən də

istifadə etməyə çalışırdılar. Tasmalı keşişi Mixail Kuloşvili hörmət və etibar qazanmaq məqsədilə özünü əhaliyə yaxınlaşmağa çalışır, onlara yazıb oxumağı, hesablamağı öyrətməyi təklif edir, ara həkimi kimi tanındığından tez-tez xəstə ingiloylara baş çəkir, onlara yardım etməyə çalışırdı [4, v.27-30]. Bütün bunlardan məqsəd isə ingiloyların etimadını qazanmaq və beləliklə onlar arasında xristianlığın yayılmasını sürətləndirmək idi.

Bütün görülən tədbirlərə baxmayaraq zorakı xristianlaşdırma işi çarizmin gözlədiyi nəticəni vermirdi. Keşiş Okropiridze yuxarı idarə orqanlarına məktubla müraciət edərək bildirirdi ki, xristianlaşdırma işini sürətləndirmək üçün bütün məntəqə rəisləri provaslav xristianlaşdırmanın fəal tərəfdarlarından olmalıdır. O, 1892-ci ildə verdiyi hesabatında bu barədə gileylənərək yazırdı: “Əgər dünyəvi hakimiyyət bu işdə (ingiloyların xristianlaşdırılması işində) provaslav ruhanilərinə yardım etməzsə və onlarla həmrəy olmazsa, əminəm ki, ruhanilər lazımi uğur əldə edə bilməyəcəklər və nə qədər fədakarlıq göstərsələr də onların fəaliyyəti, zəhməti və xərcləri heç bir səmərə verməyəcək. İki yüz ildən artıq bir dövrdə ingiloyların müsəlmanlığa etiqadı özünün xüsusi təsirini göstərə bilmiş, onlarda yalnız hakimiyyətə itaət etmək və provaslav ruhanilərinə fanatikcəsinə nifrət bəsləməyi aşılarmışdı. Ruhanilərin bir neçə illik təbliğatın heç bir iş görə bilmədiyi yerlərdə, dünyəvi hakimiyyətin bir neçə nəvazişli söz deməsi kifayətdir ki, iş həll olunsun” [3, v.17].

Gürcüstan ekzarxına yazdığı raportunda özünün bu fikrini daha da inkişaf etdirən keşiş yazırdı ki, əhali xristian missionerlərini gördükdə üzlərini yan çevirir, onlardan yan qaçaraq hər vəchlə qarşılaşmamağa çalışır. Raportda qeyd olunurdu ki, missionerlər ingiloylarla onların ana dili olan gürcü dilində danışmağa cəhd etdikdə, onlar guya ki, bu dili başa düşmədiklərini bəhanə edərək keşişlərə tatar (azərbaycan) dilində cavab verirlər. Okropiridzenin fikrincə, əhalinin xristianlığın yayılması işinə olan belə münasibətinin başlıca səbəbi hakimiyyət orqanlarının yenidən müsəlmanlığa qayıtmış tasmalıların xristianlığa qaytarılmaları istiqamətində heç bir tədbir (1891-ci ildə islama qayıtmış 11 tüstüdən ibarət tasmalıların imperiyanın daxili işlər nazirliyinə yazdığı ərizə nəzərdə tutulur) görməməsidir.

Gürcüstan ekzarxına yazdığı raportunda keşiş Okropiridze xristianlığın yayılması işini sürətləndirmək üçün yenidən müsəlmançılığa qayıtmış tasmalıların məsələsini həll etməyi və Zaqatala dairəsində “hələ möhkəmlənməmiş xristianlıqla” müsəlmançılıq arasında gedən qeyri-bərabər mübarizədə dairə və məntəqə rəhbərliyi tərəfindən xristianlara hərtərəfli yardımın göstərilməsini təklif edirdi. Okropiridzeyə görə, “...bu yardım bölgədəki zəif xristianlığın əzəmətli müsəlmançılıqla mübarizə apara biləcəyi qədər möhkəmlənməsi zamanına kimi davam etməlidir”. Özünün bu fikirlərinə haqq qazandırmaq məqsədilə keşiş qeyd edirdi ki, “...mən bu yardımı qanuni və ədalətli sayıram. Çünki zəifin güclü qarşısında, əzilənin zülmkardan müdafiəsi qanunun məqsədi və tələbidir ki, bu da qanuna xidmət edən hər kəsin mənəvi öhdəliyidir” [4, v.29-30 ar].

Artıq yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Mixail Kuloşvilinin Tasmalı kəndinə keşiş təyin olunmasıyla uzun müddət xristianlaşdırma işində heç bir nəticə əldə edilməyən bu kənddə zorakı provaslavlaşdırma işinə hakimiyyət orqanları, ilk növbədə, Əliabad

məntəqəsinin rəisi kapitan Merkulovun hərtərəfli yardımı və himayəsi sayəsində xüsusilə ciddi cəhdlə girişilmişdi. Məhz bu səbəbdən də bu kəndə münasibətdə ehtiyatlı siyasət yürüdən hakimiyyət orqanları bir qrup təsmalılının bir-neçə dəfə yuxarı orqanlara yenidən müsəlmançılığa qayıtmaq üçün icazə verilməsi barədəki ərizələrinə müsbət cavab verməklə, digər tərəfdən xristian missionerlərə bölgədə, o cümlədən Tasmalı kəndində provaslavlaşdırma işini sürətləndirmək məqsədilə daha effektiv vasitələrin, yolların aranmasını, əhali arasında təbliğatın gücləndirilməsini tələb etməklə, bu işdə inandırmanın başlıca vasitə olduğunu qeyd edirdilər. Bu yolda demək olar ki, kifayət qədər çox vəsait sərf olunur, heç nə əsirgənmirdi. Belə ki, 1891-ci ildə 11 tüstünün yenidən islama qayıtmasından sonra Tasmalı kəndində cəmi 15 nəfərdən ibarət 4 tüstünün qalmasına baxmayaraq, Qafqazda Provaslav Xristianlığın Bərpası Cəmiyyəti 1892-ci ildə bu kənddə kilsənin tikilməsi məqsədilə ümumi dəyəri 1000 rubl olan smetanı təsdiq etmiş və həmin ildə ilkin işlərin görülməsi məqsədilə 400 rubl vəsait ayırmışdı [4, v.17-18].

Çarizmin XIX əsrin 70-ci illərin əvvəllərindən etibarən Şimal-Qərbi Azərbaycanda, o cümlədən Tasmalı kəndində apardığı zorakı xristianlaşdırma işinin XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərinə kimi davam etmiş növbəti mərhələsi çar hakimiyyət orqanları və xristian missionerlərin hər cür canfəşanlıqlarına baxmayaraq istənilən nəticəni verməmişdir. Bu işə bilavasitə məsul çar məmurlarının yuxarı hakimiyyət orqanları qarşısında fərqlənmək, onlar tərəfindən təriflənmək məqsədilə xristianlığın yayılması işinin “uğurla” getməsi, bütöv ailələrin, kəndlərin “kənüllü” xaç suyuna çəkilmələri barədə ziddiyyətli, yalan məlumatları vermələrinə baxmayaraq, Qafqaz komandanlığı tərəfindən yerində aparılmış yoxlamalar bu raportların həqiqətdən uzaq olduğunu göstərmiş və bu imperiyanın paytaxtına göndərilən məruzələrdə, hesabatlarda belə etiraf olunmuşdur.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi (ARDTA), f.125, s.1, iş 142
2. ARDTA, f.579, s.1, iş 1
3. ARDTA, f.579, s.1, iş 3
4. ARDTA, f.579, s.1, iş 3a
5. ARDTA, f.579, s.1, iş 7
6. Gürcüstan Dövlət Tarix Arxivi (GDTA), f.416, s.3, iş1200
7. GDTA, f.416, s.3, iş1270
8. Сведения о количестве народонаселения в г. Закаталах и Закатальском округе. ССКГ, вып. IX, Тифлис, типография Главного Упр. Наместника Кавказского, 1876, с.52-54.
9. Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г., отд. VIII, Тифлис, типография И.Мартirosiанца, 1893, s.122

I.H. Aliyeva

POLICY OF IMPERIAL RUSSIA ON VIOLENT CHRISTIANS IN NORTHWEST AZERBAIJAN (ON THE BASIS OF ARCHIVAL MATERIALS ON SETTLEMENT TASMAL)

SUMMARY

In article on a basis earlier not investigated archival materials on settlement Tasmal where lived inqiloyes, the basic forms and methods of a policy of imperial Russia on violent christians the population of northwest region of Northern Azerbaijan reveal in the end XIX - beginning XX centuries Despite all attempts of imperial officials and a various sort of missionaries this policy has not given expected result.

И. Г.Алиева

**ПОЛИТИКА ЦАРСКОЙ РОССИИ ПО НАСИЛЬСТВЕННОЙ ХРИСТИАНИЗАЦИИ В
СЕВЕРО-ЗАПАДНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ (НА ОСНОВЕ АРХИВНЫХ МАТЕРИАЛОВ ПО
СЕЛЕНИЮ ТАСМАЛ)**

РЕЗЮМЕ

В статье на основе ранее не исследованных архивных материалов по селению Тасмал, где проживали ингилойцы, раскрываются основные формы и методы политики царской России по насильственной христианизации населения северо-западного региона Северного Азербайджана в конце XIX- начале XX вв. Несмотря на все попытки царских чиновников и различного рода миссионеров эта политика не дало ожидаемого результата.

Məqalə AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu Elmi Şurasının 2011-ci il 19 yanvar tarixli iclasının 2 sayılı qərarı və t.ü.f.d. H.N.Həsənovun və t.ü.f.d. Ə.F.Məmmədovun müsbət rəyləri əsasında çap olunur.

AZƏRBAYCAN SSR ƏHALİSİNİN YERLƏŞMƏSİ, DEMOQRAFİK VƏ SOSIAL-MƏDƏNİ TƏRKİBİNDƏKİ DƏYİŞİKLİKLƏR (1920-1930-CU İLLƏR)

Fəridə Əliyeva¹

Əhalini səciyyələndirən ən mühüm göstəricilərdən biri onun məskunlaşması ilə bağlıdır. Əhalinin məskunlaşması [16, s.6] geniş anlayış olsa da, burada bizi əhalinin şəhər və kəndlər üzrə yerləşməsi, yəni ümumi əhali icərisində şəhər və kənd əhalisinin payı maraqlandırır.

Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulması ərəfəsində əhalinin yerləşməsi, bilavasitə XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində baş verən sosial-iqtisadi və siyasi proseslərlə əlaqədar olmuşdu. E.Muradəliyevanın hesablamalarına görə 1873-cü ildə Şimali Azərbaycanda şəhər əhalisinin bütün əhaliyə nisbəti 11,15% təşkil etmişdi. Bu rəqəm 1886-cı ildə 14,06%, 1897-ci ildə 14,58% olmuşdu [9, s.67]. Rusiya imperiyasında 1897-ci ildə keçirilmiş Birinci əhali siyahıya almasının yekunlarına görə Bakıda 111,904; Şamaxıda 20.007; Qubada 13,917; Lənkəranda 4.222; Yelizavetpolda (Gəncə– F.Ə.) 33,625; Nuxada 24,734; Şuşada 25,881; Zaqatalada 3.009; Naxçıvanda 8.790; Ordubadda 4.611 nəfər qeydə alınmışdı [9, s. 65-66].

XIX əsrin ikinci yarısında olduğu kimi XX əsrin əvvəllərində də şəhər əhalisinin sayı artmaqda davam edirdi. 1897-1913-cü illərdə Şimali Azərbaycanda əhalinin orta illik artımı 1,5% təşkil etdiyi halda, şəhər əhalisinin orta illik artım sürəti 4% olmuşdu. Şəhər əhalisinin sayının sürətlə artmasının nəticəsi idi ki, 1913- cü ildə Şimali Azərbaycanda şəhər əhalisinin sayı 556 min nəfərə çatmışdı. Bu ölkə əhalisinin ümumi sayının (Qeyd edək ki, 1913-cü ildə Azərbaycan SSR əhalisinin ümumi sayı 2.339. min nəfər idi [10, s. 157].) 24%-ni əhatə edirdi. Müqayisə üçün qeyd etmək olar ki, Rusiya üzrə bu göstərici 18% idi. Bakı şəhəri əhalisinin sayına görə (334 min nəfər) Moskva, Peterburq, Kiyev, Xarkov və Odessa şəhərlərindən sonra Rusiyada altıncı yerdə dururdu [12, s.13]. 1914-cü ildə Azərbaycanda 13 şəhər var idi [7, s.15]. Lakin Birinci dünya müharibəsi, 1918-1920-ci illərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımları Şimali Azərbaycanda əhalinin ümumi sayına, o cümlədən şəhər əhalisinin sayına mənfi təsir göstərdi. Yalnız sovet hakimiyyətinin ilk iyirmi ilində həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində şəhər əhalisinin sayı artmağa başladı.

Cədvəl 1.

Azərbaycan SSR əhalisinin tərkibində şəhər və kənd əhalisinin ümumi payı [13; s.8; 14; s.3].

İllər	Əhalinin sayı min nəfər	O cümlədən		Ümumi əhali icərisində payı, %-lə		Əhalinin sıxlığı
		Şəhər	Kənd	Şəhər	Kənd	
1913	2.339.2	555.9	178.3	24	76	27,0
1920	1952	406	1.546	21	79	23

Fəridə Əliyoldaş qızı Əliyeva – AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun elmi işçisi

1926	2.313.7	649.5	1664.2	28	72	26.7
1939	3.205.1	1156.8	2048.3	36	64	37.0
1940	3.274	1.212	2.062	37	63	38

Cədvəldən göründüyü kimi 1920-ci ildə Azərbaycan SSR-də şəhər əhalisi cəmi 406 min nəfər olmuş, bütün əhalinin 21%-ni təşkil etmişdi. 1913-cü illə müqayisədə bu 150 min nəfər və ya 3% az olmuşdu. 1940-cı ildə Azərbaycan SSR-də şəhər əhalisi 406 min nəfərdən artaraq 1.212 min nəfərə (+806 min nəfər) çatmışdı. Bunun nəticəsində şəhər əhalisinin ölkə əhalisi icərisində payı 38%-ə yüksəlmişdi. Kənd əhalisinin payı isə 79%-dən 63%-ə enmişdi. Əldə olunan məlumatlar əsasında şəhərləri əhalisinin sayına görə aşağıdakı kimi qruplaşdırı bilərik (Cədvəl 2).

Cədvəl 2

Azərbaycan SSR şəhərlərinin sayına görə təsnifatı [12; s. 29.]

	Şəhərlərin sayı				Şəhər əhalisinin sayı			
	1926		1939		1926		1939	
	Mütləq	%	Mütləq	%	Mütləq	%	Mütləq	%
Şəhərlər əhalisinin sayı	18	100	25	100	620.480	100	894.575	100
3 mindən az olan	1	5,6	1	4,0	435	0,6	1,063	0,1
3-dən 5 minədək olan	8	44,4	2	8,0	29,049	4,6	8641	0.9
5-dən 10 minədək olan	3	16,6	11	44,0	21,349	3,3	75,420	8,5
10-dan 20 minədək olan	3	16,6	8	32,0	35,987	5,8	100,424	11,3
20-dən 50 minədək olan	1	5,6	1	4,0	22,944	3,6	32,278	3,6
50-dən 100 minədək olan	1	5,6	1	4,0	57,393	9.2	98.949	11,0
100-dən 500 minədək olan	1	5,6	-	-	453,333	73,0	-	-
500 min və daha çox	-	-	1	4,0	-	-	577,800	64,6

1926-cı il ilə müqayisədə 1939-cu ildə şəhərlərin sayı 18-dən 25-ə çatmışdı. 1926-cı ildə əhalisinin sayı 3 mindən 5 minədək olan şəhərlər (44,4%) üstünlük təşkil edirdi. 1939-cu ildə isə əhalisinin sayı 5 mindən 10 minədək olan şəhərlər 44%, 10 mindən 20 minədək olan şəhərlər isə 32% təşkil edirdi.

1920-30-cu illərdə Azərbaycan SSR əhalisinin şəhər və kənd üzrə məskunlaşması, ümumi əhali icərisində şəhər və kənd əhalisinin payı əhalinin tərkibinin digər problemlərinə (yaş-cins, ailə, sosial və i.a.) də təsir göstərmişdi.

Azərbaycan SSR bərqərar edildikdən sonra sovet hökuməti kişi və qadınlar arasında hüquq bərabərliyinin yaradılması, qadınların cəmiyyət həyatının bütün sahələrində rolunun yaxşılaşdırılması və i.a. tədbirlər həyata keçirdi. Bu da respublika əhalisi icərisində kişi və qadınların nisbətinin dəyişməsinə təsir etdi. Statistik məlumatlara görə

1897-ci ildə Azərbaycan əhalisinin 54,9%-ni kişilər, 45,1%-ni qadınlar təşkil edirdi, yəni kişilər say etibarlı ilə qadınlardan 9,8% çox idi. 1926-cı ildə kişi və qadınların Azərbaycan SSR əhalisi icərisində payı müvafiq olaraq 52,4 və 47,6%, 1939-cu ildə isə 51,2% və 48,8% idi. Göründüyü kimi sovet hakimiyyətinin ilk onilliklərində kişi və qadınların say nisbəti aralıdıcıl şəkildə qadınların xeyrinə dəyişmişdi [1; s.84; 8; s.42]. Təbii ki, cinslərin nisbətindəki bu dəyişiklik müsbət hal kimi qiymətləndirilməlidir.

Azərbaycan SSR əhalisinin tərkibindən bəhs edərkən onun yaşlar üzrə bölgüsünə də xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Yaş insanın doğulmasından onun həyatının bu və ya digər momentində olan dövrdür. Əldə olan faktik materiallar sovet hakimiyyətinin ilk onilliklərində Azərbaycan SSR əhalisinin yaş tərkibində də ciddi dəyişikliklər olduğunu aşkar edir. 1897, 1926 və 1939-cu il əhali siyahıya almalarının materialları əsasında Azərbaycan SSR əhalisinin yaş tərkibini müəyyənləşdirmək olar (cədvəl 3).

Cədvəl 3

Azərbaycan SSR əhalisinin yaş tərkibi (%-lə) [2; v.57; 1; s.80-81].

Yaş qrupları	1897	1926	1939	1939-cu ildə 1897-ci ilə nisbətən artım və ya azalma*
7 yaşadək	26,8	26,2	23,5	- 3,3
8-11	9,4	7,7	10,2	+0,8
12-14	5,5	5,7	7,5	+2,0
15-19	9,1	8,1	7,9	-1,2
20-29	18,3	16,9	17,4	-0,9
30-39	13,4	13,9	13,3	-0,1
40-49	8,1	8,9	7,5	-0,6
50-59	4,6	4,9	5,1	- 0,5
60 və daha yuxarı	4,8	7,7	7,6	+2,8
Yekun	100	100	100	

Cədvəl həm ayrı-ayrı əhali siyahıyalma illəri üzrə, həm də dinamik inkişaf üzrə Azərbaycan SSR əhalisinin yaş tərkibinin dəyişməsinə izləməyə imkan verir. 1897-ci illə müqayisədə 1939-cu ildə respublika əhalisi icərisində 7 yaşadək, 15-19, 20-29, 30-39, 40-49 və 50-59 yaş hədləri arasında olanların müəyyən qədər azaldığı aydın olur. 8-11, 12-14, 60 və daha yuxarı yaşda olanların sayı isə çoxalmışdı. Bu vəziyyət sovet hakimiyyətinin qurulması ərafəsi və ilk dövrlərindəki gərgin siyasi və sosial-iqtisadi vəziyyətlə əlaqədar (sənayeləşdirmə, kollektivləşdirmə, represiyalar və s.) olaraq doğumun aşağı düşməsi ilə bağlı idi. 8-14 yaşların sayındakı artım 1920-ci illərin sonu – 30-cu illərin əvvəllərində doğumun artması, 60 və yuxarı yaşda olanların sayının çox olması isə səhiyyə xidmətinin yüksəlməsi ilə ölümün azalmasının nəticəsi idi.

Demoqrafik ədəbiyyatda əhalinin cins və yaş tərkibi təhlil edilərkən onların birlikdə nəzərdən keçirilməsinə də xüsusi önəm verilir. Bu üsuldən istifadə edərək əhalinin ayrı-ayrı yaş qrupları üzrə cinsi tərkibini müəyyən etməyə çalışaq.

Cədvəl 4.

Azərbaycan SSR əhalisinin yaş qrupları üzrə cins tərkibi [1; s.84].

Yaş qrupları	1897		1926		1939	
	Kişi	Qadın	Kişi	qadın	kişi	Qadın
Bütün əhali üzrə	54,9	45,1	52,4	47,6	51,2	48,8
O cümlədən 7 yaşadək	53,2	46,8	52,0	48,0	50,9	49,1
8-11	59,2	40,8	58,8	41,2	51,8	48,2
12-14	62,0	38,0	61,4	38,6	55,0	45,0
15-19	55,8	44,2	52,3	47,7	52,5	47,5
20-29	53,1	46,9	47,9	52,1	52,0	48,0
30-39	55,1	44,9	51,9	48,1	51,6	48,4
40-49	56,1	43,9	57,8	42,2	53,3	46,7
50-59	54,2	45,8	50,8	49,2	46,6	53,4
60 və yuxarı	51,2	48,8	45,6	54,4	44,8	55,2

Cədvəl 4 bir sıra maraqlı elmi mülahizələrə əsas verir. 1897-ci il əhali siyahıya almasının yekunlarından aydın olur ki, kişilər bütün yaş qruplarında qadınlardan üstün olmuşdur. 12-14 yaş qrupunda isə bu göstərici ən yüksək göstəriciyə 62,0 %-ə çatmışdı. 1926-cı ildə yalnız iki yaş qrupunda 20-29, 60 və yuxarı qrupda üstünlük qadınlara keçmiş, digər qruplarda kişilər mövqelərini saxlaya bilmişdi. 1939-cu il əhali siyahıyaalmasının yekunları zamanı isə qadınlar 50-59, 60 və yuxarı yaş qruplarında say üstünlüyünə nail ola bilmişdilər. Bunu 1897-ci il əhali siyahıya almasına nisbətən 1926 və 1939-cu il əhali siyahıya almalarında qadınların qeydə alınması vəziyyətinin yaxşılaşması ilə izah etmək olar.

Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra əhalinin sosial strukturunda köklü dəyişiklik edilməsi dövlət siyasətinə çevrildi. Sovet hökuməti sənaye və kənd təsərrüfatında həyata keçirdiyi millətləşdirmə siyasəti vasitəsilə əvvəlki dövr üçün xarakterik olan təbəqələrin mövqelərinə sarsıdıcı zərbə endirdi. Sənayeləşdirmə, kollektivləşdirmə və mədəni inqilab nəticəsində əhalinin yeni sosial strukturunun formalaşdırılmasına başlandı. Yeddicildlik Azərbaycan tarixinin altıncı cildində bu problem ayrıca nəzərdən keçirilmiş və əhalinin sosial strukturu haqqında belə nəticə hasil edilmişdir: «Azərbaycan SSR əhalisinin sosial strukturunun dəyişilməsinin ümumi mənzərəsi aşağıdakı kimi idi: fəhlə və qulluqçular 1926-cı ildə -26,7%, 1937-ci ildə 32,3 %, 1939-cu ildə-41,7 % idi; kolxozcu kəndlilər və kooperativləşmiş kустarlar uyğun olaraq – 0,6 % , 40,0 % və 54,2 %; tək təsərrüfatçı kəndlilər (qolcomaqsız) və kooperativləşməmiş zəhmətkeşlər – kустarlar və sənətkarlar – 64,5%, -14,0 % – 4,1 %; burjuaziya (iri və xırda şəhər burjuaziyası, alvercilər və qolcomaqlar) – 5,0 %, məlumat yoxdur; və qalan əhali (məktəblilər, pensiyacılar, hərbiçilər və s.) – 3,2 % – 3,7 %, məlumat yoxdur» [3; s.370].

Əhalinin sosial strukturunda fəhlələrin xüsusi çəkisinin artması əsas tendensiya hesab oluna bilərdi. İmperializm dövründə Azərbaycan sənayesi və proletariatından bəhs edən T.Vəliyevin yazdığına görə «1913-ci ildə Bakıda 109 min nəfər, qəzalarda 90 min sənaye fəhləsi və 106 min nəfər daimi muzzdlu kənd təsərrüfatı fəhləsi olmuşdur. Başqa sözlə desək, 1913-cü ildə Azərbaycanda 305 min fəhlə vardı. Bu isə həmin ildə Azərbaycan əhalisinin (2453 min nəfər) 12,4 % -ni təşkil edirdi [4; s.251]. Azərbaycan SSR-in ilk onilliklərində bu göstərici də dəyişdi. Əgər 1926-cı ildə bu rəqəm 19,6 % idisə, 1939-cu ildə 25,1 % -ə çatmışdı [15; s.230]. Mütləq rəqəmlərlə ifadə etsək müvafiq illərdə fəhlələrin sayı 453.544 nəfər və 801.250 nəfər təşkil edirdi. Lakin 1939-cu ilə aid rəqəm hələ İttifaq üzrə göstəricidən geri qalırdı. Belə ki, 1939-cu il əhali siyahıya almasının məlumatına görə fəhlələr SSRİ əhalisinin sosial tərkibində 33,7%, kəndlilər və kooperativləşmiş kустarlar 47,2%, tək təsərrüfatlı kəndlilər və kooperativləşməmiş kустarlar 2,6% idi [16; s.90].

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra əhalinin tərkibində baş verən ən köklü dəyişiklik savadsızlıqla bağlı idi. 1920-1940-cı illərdə Azərbaycanda xalq maarifinin inkişafı tarixini tədqiq edən T.Musayevanın müəyyən etdiyinə görə 1897-ci ildə Azərbaycanda savadlılıq 6,2, 1917-ci ildə isə 9,3% təşkil etmiş, yəni 20 il ərzində savadlılıq cəmi 3,1% artmışdı [11; s.26]. Sovet hökuməti ölkədə savadsızlığın ləğvinə əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri kimi baxırdı. Ona görə də bu sahədə bir sıra ciddi tədbirlər həyata keçirməyə başladı. Azərbaycanda ilk sovet hökuməti tərkibində D.Bünyadzadənin rəhbərlik etdiyi Xalq Maarif Komissarlığı yaradıldı. 1920-ci ilin sentyabrında Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığı nəzdində Savadsızlıqla mübarizə üzrə Mərkəzi Komissiya təşkil edildi. 1921-ci ilin aprelində isə bütün siyasi-maarif işlərini birləşdirmək üçün Xalq Maarif Komissarlığı nəzdində Baş siyasi-maarif idarəsi formalaşdırıldı. Savadsızlığın ləğvi sahəsində kompleks addımlar genişləndirilməyə başladı. 1923-cü ildən etibarən bu sahədə daha əsaslı addımlar atıldı. Həmin ilin dekabrında Q.Musabəyovun rəhbərliyi ilə savadsızlıqla mübarizə komitəsi yaradıldı. 1924-cü il martın 18-də Azərbaycan SSR MİK və XKS-i Azərbaycan SSR əhalisi arasında savadsızlığın ləğv edilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Qərara görə respublikanın 15-35-ədək yaşı olan, yazmağı və oxumağı bilməyən bütün əhalisi savad almalı idi. 1924-cü il iyulun 17-də «Rədd olsun savadsızlıq» adlı cəmiyyət fəaliyyəti başladı. İlk vaxtlar ona H.Sultanov, sonra isə S.Ağamalıoğlu rəhbərlik etmişdi [11, s.55-56].

Savadsızlığın ləğvi işində əlifba islahatı mühüm yer tuturdu. Azərbaycanda əlifba islahatının zərurəti məsələsi XIX əsrdə meydana gəlmişdi. M.F.Axundovun əlifba islahatı sahəsindəki fəaliyyəti diqqətəlayiq idi. M.F.Axundovdan sonra da o dövrün görkəmli Azərbaycan maarifçiləri bu ideyanı davam etdirmişdi. Bu isə təcrübi olaraq sovet hökuməti dövründə başlamaq mümkün oldu. 1920-ci ilin noyabrında ilk dəfə olaraq Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığı nəzdində əlifba üzrə komissiya yaradıldı.

1921-ci ilin yanvarında Xalq Maarif Komissarlığının kollegiya iclasında ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçid haqqında qərar qəbul edildi. 1921-ci ilin sonu- 1922-ci ilin əvvəlində olan Azərbaycan müəllimlərinin konfransında latın əlifbasına keçilməsi məsələsi yenidən irəli sürüldü. 1922-ci ilin mayında Azərbaycan MİK yanında daimi

Yeni Türk əlifbası komitəsi təşkil edildi. Sovet hakimiyyətinin həyata keçirdiyi zəruri tədbirlərdən sonra, Azərbaycan SSR MİK və XKS 1928-ci il iyulun 21-də Azərbaycanda yeni türk əlifbasının məcburi və qəti tətbiqi haqqında qərar qəbul etdi. Beləliklə, 1929-cu il yanvarın 1-dən Azərbaycan SSR-də latın əlifbasına keçildi [11, s.61, 144, 145]. Təəssüf ki, bu mütləq dəyişiklik sonadək davam etdirilmədi.

Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sessiyası 1939-cu ilin iyulunda latın əlifbasından kiril (rus) əlifbasına keçilməsi haqqında yeni qanun qəbul etdi. Bu qanun 1940-cı il yanvarın 1-dən qüvvəyə mindi [11, s.148; 5, s.124-130.] (1991-ci il dekabrın 25-də Azərbaycan əlifbası yenidən dəyişdirildi, latın qrafikalı əlifba bərpa edildi – F.Ə.). Azərbaycan yazısının latın qrafikalı əlifbaya keçirilməsi respublikada savadsızlığın ləğvi və əhali icərisində savadlılığın artırılmasında müəyyən rol oynadı. Əlifba ilə bağlı xalq maarifinin təşkili və ali təhsil sahəsindəki tədbirlər də müsbət nəticəsini verdi. Azərbaycan SSR əhalisi icərisində savadlıların sayı sürətlə coxalmağa başladı (cədvəl 5).

Cədvəl 5.

Azərbaycan SSR əhalisinin savadlılığı [6, s.570].

	9 – 49 yaşlarında savadlıların faizi		
	Hər iki cins	Kişilər	Qadınlar
Şəhər və kənd əhalisi			
1897	9,2	13,1	4,2
1920	19,7	25,3	12,5
1926	28,2	36,1	19,2
1939	82,8	88,8	76,1
Şəhər əhalisi			
1897	31,9	40,7	19,2
1920	59,9	68,9	47,0
1926	58,7	68,9	47,0
1939	89,1	94,4	83,7
Kənd əhalisi			
1897	4,6	7,2	1,5
1920	6,9	10,5	2,6
1926	13,7	20,5	5,8
1939	78,5	85,3	70,6

Cədvəl 5-dən görünür ki, həm bütün əhalinin, həm də ayrıca olaraq şəhər və kənd əhalisinin, eyni zamanda kişi və qadınlar üzrə savadlılıq səviyyəsinin dəyişməsinə izləməyə imkan verir. 1897-ci il əhali siyahıya almasının yekunlarına görə şəhər və kəndin hər iki cinsdən olan əhalisi üzrə 9-49 yaşlılar arasında savadlılıq 9,2 % olmuşdu. Bu rəqəm kişilər arasında 13,1%, qadınlar arasında isə 4,2% idi. Əhalinin savadlılıq səviyyəsini şəhər və kənd üzrə ayrılıqda təhlil etdikdə, burada kəskin fərqlər olduğu aşkara çıxır. Qeyd olunan yaş qrupunda şəhər əhalisi üzrə savadlılar 31,9%; kişilər arasında 40,7%, qadınlar arasında isə 19,2% idi. Kənd əhalisində hər iki cins üzrə savadlılıq 4,6%, kişilər üzrə 7,2%, qadınlar üzrə isə 1,5% idi. Yəni bu rəqəmlər faktik olaraq kənddə qadınların, əsasən savadsız olduğunu göstərir. Sovet hakimiyyəti dövründə

isə ümumi vəziyyət, o cümlədən qadınlar arasında savadlılığın vəziyyəti köklü şəkildə dəyişir. Əgər 1920-ci ildə bütün əhali üzrə savadlılıq 19,7% idisə, bu rəqəm 1926-cı ildə 28,2%, 1939-cu ildə isə 82,8% olur. Belə ki, əsas artımın 1926-1939-cu illər arasında baş verdiyi ortaya çıxır. Qadınlar arasında savadlıların sayı 1920-ci ildəki 12,5%-dən 1926-cı ildə 19,2%, 1939-cu ildə isə 76,1%-ə yüksəlir. Kişilər arasında savadlıların sayı 1939-cu ildə 88,8%-ədək artır. Savadlıların sayı şəhər əhalisi içərisində daha çox artmışdı. 1939-cu ildə şəhərlərdə kişilər arasında savadlıların sayı 94,4%, qadınlar arasında 83,7% olmuşdu. Kənd əhalisi içərisində savadlılıq daha çox yüksəlmişdi. 1939-cu ildə kənddə kişilər arasında savadlıların sayı 85,3%, qadınlar arasında 70,6% idi.

Beləliklə, aparılan araşdırmalar göstərir ki, 1920-30-cu illərdə Azərbaycan SSR əhalisinin yerləşməsində, demoqrafik və sosial-mədəni tərkibində ciddi irəliləyişlər baş vermişdi. Bu özünü xüsusilə, əhalinin sosial və savadlılıq tərkibində daha çox göstərmişdi.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Allahverdiyev M.M. Azərbaycanda işçi qüvvəsinin təkrar istehsalının bəzi məsələləri. Bakı, 1966.
 2. ARDA, f.2511, s. 3, iş 395.
 3. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. 6-cı cild. Bakı, 2000.
 4. Vəliyev T. İmperializm dövründə Azərbaycanın sənayesi və problemləri. Bakı, 1985.
 5. Bahar Gyneş. Nesrin Güllüdağ. Türk dili tarixində alfabe meselesi ve Azerbaycan ornegi. Tarix və gerceklik. 1 -2 / 2007.
 6. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. Т. III., 1972.
 7. Мамедов К.В. Достижения Советского Азербайджана за 40 лет в цифрах. Стат. Сб. Баку, 1960,.
 8. Мамедов К.В. Демографическое развитие в Азербайджанской ССР. Баку, 1980.
 9. Мурадалиева Э. Города Северного Азербайджана во второй половине XIX века. Баку, 1991.
 10. Мурадов Ш. Азербайджанская Советская Социалистическая Республика //Население союзных республик. Сб. ст. М., 1977.
 11. Мусаева Т. Революция и народное образование в Азербайджане. Баку, 1979.
 12. Надиров А.А. Вопросы экономического развития городов Азербайджана. Баку, 1966.
 13. Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1964 г. Стат.ежегодник. Баку.
 14. Народное хозяйство Азербайджанской ССР к 70-летию Великого Октября. Юбилейный статистический ежегодник. Баку, 1987.
 15. Очерки истории рабочего класса Азербайджанской ССР. Т.1. (1917-1940 гг.). Баку, 1974.
 16. Статистика населения с основами демографии. М., 1990.
- * hesablama bizindir.

F. A.Aliyeva

MOVING, DEMOGRAPHIC AND WELFARE CHANGES IN STRUCTURE OF THE POPULATION OF THE AZERBAIJAN SOVIET SOCIALIST REPUBLIC (1920-30th year)

SUMMARY

The most important indicator characterizing the population is its moving. Here its settlement on cities and villages, i.e. a share city and agricultural population in all population is interesting. Number of urban population in the Azerbaijan Soviet Socialist Republic in 1920 made all 406 thousand persons and made 2 % from number of all population. In comparison with 1913 it was less on 150 thousand persons or 3 %.

The reason of it are the First World War and genocides of Armenians against the Azerbaijani, population which have negatively affected an aggregate number, including number of urban population. In 1940 the population in the Azerbaijan Soviet Socialist Republic has increased from 406 thousand

persons and has reached 1.212 million persons (+806 thousand persons). As a result of it a share of urban population in the country population have increased to 38 %. The agricultural population share has decreased from 79 % to 63 %.

In comparison with 1926 in 1939 quantity of cities has increased with 18 to 25.

On statistical data in 1897 54,9 % of the population of Azerbaijan made men, and 45,1 % of the woman, i.e. number of men, exceeded women on 9,8 %. In 1926 the share of men and women in the population of the Azerbaijan Soviet Socialist Republic accordingly made 52,4 and 47,6 %, and in 1929 51,2 and 48,8 %.

After an establishment of the Soviet power in Azerbaijan welfare changes in social structure of the population consist of industrialization and illiteracy liquidation.

Ф.А.Алиева

РАССЕЛЕНИЕ, ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ И СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ В СОСТАВЕ НАСЕЛЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР (1920-30-й год)

РЕЗЮМЕ

Самым важным показателем, характеризующим население является его расселение. Здесь интересным является его поселение по городам и деревням, т.е. доля городского и сельского населения внутри всего населения. Численность городского населения в Азербайджанской ССР в 1920 году составляла всего 406 тыс. человек и составляла 2% от численности всего населения. По сравнению с 1913 г. это было меньше на 150 тыс. человек или 3%.

Причиной этого являются Первая мировая война и геноциды армян против азербайджанцев, отрицательно повлиявшие на общую численность населения, в том числе численность городского населения. В 1940 г. численность населения в Азербайджанской ССР увеличилась с 406 тыс. человек и достигло 1.212 млн. человек (+806 тыс. человек). В результате этого доля городского населения внутри населения страны увеличились до 38%. Доля же сельского населения снизилась с 79% до 63%.

По сравнению с 1926 г. в 1939 г. количество городов увеличилась с 18 до 25.

По статистическим данным в 1897 г. 54,9% населения Азербайджана составляли мужчины, а 45,1% женщины, т.е. численность мужчин, превышала женщин на 9,8%. В 1926 г. доля мужчин и женщин в населении Азербайджанской ССР соответственно составляла 52,4 и 47,6%, а в 1929 году 51,2 и 48,8%.

После установления советской власти в Азербайджане социально-культурные изменения в социальной структуре населения состоят из индустриализации и ликвидации безграмотности.

Məqalə AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu Elmi Şurasının 2011-ci il 19 yanvar tarixli iclasının 2 sayılı qərarı və t.ə.ü.d. K.K.Şükürovun və t.ü.f.d. A.S.Muradovanın müsbət rəyləri əsasında çap olunur.

XX ƏSRİN 60-80-Cİ İLLƏRİNDƏ BÖYÜK BRİTANİYANIN SİYASƏTİNDƏ KİPR PROBLEMİNİN TARİXŞÜNASLIĞI

Sevil Heydərova¹

XX əsrin 60-cı illəri beynəlxalq münasibətlərdə soyuq müharibə, böyük dövlətlərin sürətlə silahlanması, dövlətlərin mövqelərinin toqquşduğu strateji əhəmiyyətli regionlarda özünüidarəetmə və müstəqillik, bəzən də separatçılıq meyllərinin artması ilə səciyyələnir. Bir-biri ilə qarşılıqlı təsirə malik olan bu istiqamətlər çox vaxt böyük və uzun sürən münaqişələrə gətirib çıxarırdı. Həmin münaqişələrin həlli prosesinin əsas iştirakçıları adətən böyük dövlətlər olurdu. Zahirən lokal münaqişə xarakteri daşıyan hərbi toqquşmalar, milli və dini ziddiyyətlər əslində həm də böyük dövlətlərin maraqlarının ifadəsi olduğundan qısa müddətdə beynəlxalq problemə çevrilirdi. Bütün bunlar mühüm geosiyasi əhəmiyyət daşıyan Aralıq dənizi regionuna da aiddir.

Sahəsi çox da böyük olmayan Kipr adası əlverişli coğrafi mövqedə yerləşdiyindən Aralıq dənizinin şərq hissəsində mühüm strateji rol oynayır. Hələ XVIII əsrin ikinci yarısından başlayaraq ingilislər fəal surətdə bu əraziyə daxil olmuş və Aralıq dənizindəki ticarətdə hökmran mövqe tutmağa başlamışdılar. Onlar hər vəchlə adanı qoruyub saxlamağa və nüfuzlarını itirməməyə çalışırdılar. Adanın əhəmiyyətini ingilis dövlət və siyasi xadimlərinin demək olar ki, hamısı vurğulayırdılar.

1923-cü ildə Böyük Britaniya tərəfindən ilhaq edilən Kipr adasında istər Birinci dünya müharibəsi, istərsə də İkinci dünya müharibəsindən sonrakı dövrlərdə siyasi sabitlik mövcud deyildi. Ada yunan şovinizminin və antitürk təbliğatının mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi. Bu dövrdə Enosis ideyası (adanın Yunanıstana birləşdirilməsi) meydana gəldi və onun həyata keçirilməsi cəhdlərinə başlandı. 1959-cu il Sürix və London sazişləri imzalananaqədər Böyük Britaniya idarəçiliyində qalan Kipr adasında terror kampaniyası, 1955-ci ildə yaradılmış EOKA (yunanca – Ethniki Organosis Kyprianon Agoniston – Kipr Döyüşçülərinin Milli Təşkilatı) terror təşkilatının yaradılması və fəaliyyəti, vətəndaş müharibəsi səciyyəsi alan icmalararası toqquşmalar, EOKA-nın himayəçisi olan Yunanıstanın və Kipr türklərini müdafiə etməli olan Türkiyənin məsələyə müdaxiləsi böyük bir qarşıdurma yaratdı. Kipr problemi meydana çıxdı. Kipr problemi məhəlli münaqişədən beynəlxalq problemə çevrildi.

XX əsrin 60-80-ci illərində Böyük Britaniyanın Kipr siyasəti Azərbaycan tarixşünaslığında indiyədək ayrıca olaraq araşdırılmamışdır. Yalnız son illərdə Kipr probleminə həsr edilmiş bəzi məqalələr çap olunmuşdur.

Azərbaycan tarixçilərindən M.Qasımlının məqalələri (11; 21) birbaşa Böyük Britaniyanın Kipr siyasətinə həsr edilməsə də, burada Kipr probleminin ayrı-ayrı tərəflərinə dair bir çox suallara cavab tapmaq olar. Müəllif 1983-1991-ci illərdə «Kommunist» qəzetində Kipr probleminin hansı yöndə əks olunmasını araşdırmış və bəzi elmi ümumiləşdirmələr aparmışdır.

Sevil Cəlal qızı Heydərova – Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi

Onun monoqrafiyasında (12) 1960-1979-cu illərdə Kipr probleminin SSRİ-Türkiyə münasibətlərinə təsiri məsələlərinə toxunulmuşdur. Burada Kiprdə Böyük dövlətlər arasında gedən nüfuz mübarizəsinə də yer ayrılmışdır.

Ş.Ə.Hüseynoğlu'nun əsəri (4) Aralıq dənizində yerləşən Kipri oxuculara tanıtmmaq məqsədi ilə yazılmış bir səyahət очерkidir. Kitabda adanın tarixinə və son onilliklərdəki siyasi vəziyyətinə daha çox diqqət yetirilmiş, dövlət xadimlərinin nitqlərinin və xatirələrin təhlili mövzu dairəsini xeyli genişləndirmişdir. Burada, həmçinin müəllifin elmi konfranslardakı məruzələri də verilmişdir. Müəllifin məqaləsində (23) isə bəzi Azərbaycan qəzetlərinin Kiprə dair materialları təhlil olunmuşdur. O belə bir qənaətə gəlir ki, dağılmaqda olan SSRİ-nin mətbu orqanları içərisində məhz «Ayna» qəzeti Kipr problemi ilə bağlı obyektiv məqalələri ilə seçilmişdir.

Kiprin təminatçısı olan dövlətlərin yeritdiyi siyasət və ada üstündə Türkiyə-Yunanıstan qarşındırması R.Aslanovun məqalələrində (1;2) araşdırılmışdır.

A.İsgəndərovun və E.Əliyevin məqaləsində (10) Kipr tarixinin qısa icmalı verilmişdir. Məqalədə, həmçinin son illərdə Şimali Kipr Türk Respublikasının Azərbaycan ilə əlaqələri öyrənilmiş və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Kipr məsələsinə dair mövqeyi təhlil edilmişdir.

Tədqiq edilən problemlə birbaşa bağlı olmasa da, kiprli yunanların millətçilik hərəkatlarının köklərinə dair bəzi məsələlər M.Fətəliyevin (3) əsərində öz əksini tapmışdır. Müəllif əsərdə yunanların irəli sürdüyü «Meqali ideya»-nı təhlil etmişdir.

S.C.Heydərovanın Azərbaycanda və xaricdə çap olunmuş elmi məqalələrində Böyük Britaniyanın Kipr siyasəti öyrənilmişdir. (5;6;7;8;9;34;35).

Adı çəkilən problemin ayrı-ayrı tərəfləri Kiprdə nəşr olunmuş elmi əsərlərdə araşdırılmışdır.

Kipr Respublikasının yaranması, konstitusiyasının qəbulu, idarəçilik sistemi ordunun təşkili, türk icmasının faktiki vəziyyəti Q.Haktanının (51), Z.M.Nedjatıqılın (55) əsərlərində təhlil edilmişdir.

Kipr probleminin həlli istiqamətində səy göstərən BMT, NATO kimi nüfuzlu təşkilatların fəaliyyətləri, qəbul etdikləri qərar, qətnamə, bəyanat və bəyannamələri, onların mahiyyəti N.Ertekünün (19) əsərlərində şərh edilmişdir. Həmin əsərlərdə icmalararası danışıqların keçirilməsi, Türkiyə-Yunanıstan münasibətləri, BMT Təhlükəsizlik Şurasında Kipr probleminin müzakirəsi, təminatçı dövlətlərin, o cümlədən Böyük Britaniyanın məsələnin həlli yolunda atdıqları addımlar və digər məsələlərə toxunulmuşdur.

F.Alasyanın əsərlərində (14;15) münaqişənin kökləri, icmalararası danışıqlar və yunanların kiprli türklərə qarşı törətdikləri amansız vəhşiliklər öz əksini tapmışdır. Müəllif əsərlərində əsasən, kiprli türklərin yunanların ədalətsizliyinə qarşı mübarizəsini, haqlı tələblərini, yunanların kiprli türklərə qarşı törətdiyi vəhşiliklərini, öz soydaşlarının müdafiəsi məsələsində Türkiyə və Yunanıstanın mənafeələrinin toqquşmasını, beynəlxalq təşkilatların mövqeyini araşdırmağa çalışmışdır.

S.İsmailin (25), H.Binatlının (16), N.Ertekünün (19), V.Serterin (30), H.Demirağın (17) əsərləri də bu problemi işıqlandırmaq baxımından çox əhəmiyyətlidir. Bu əsərlərdə

Yunanıstan və kiproli yunanların siyasəti, törətdikləri qətliaamlar, Kiprin yunan və türk icmaları arasında aparılan danışıqlar və s. kimi məsələlər tədqiq edilmişdir.

A.Qazioğlunun əsərində (20) Kipr probleminin səbəbləri, Enosis siyasətinin başlanması, icmalararası danışıqların gedişi, ingilislərin adadakı hadisələrdə rolu, onların tək və ya ABŞ-ın köməyi ilə layihələşdirdikləri planları, Türkiyə-Yunanıstan münasibətləri, Kipr probleminin BMT-də müzakirəsi, ayrı-ayrı dövlətlərin mövqeyi və onların arasındakı diplomatik münasibətlərə dair məsələlər ön plana çəkilmişdir.

Kipr problemini araşdıran S.İsmail (26) və H.Yahyanın (22) internet saytlarında yerləşdirilmiş məqalələri də diqqəti cəlb edir. Məqalələrdə icmalararası münasibətlərin kökləri, problemi doğuran səbəblər və aradan qaldırılması yolları araşdırılmışdır.

Problemin araşdırılmasında Türkiyədə nəşr olunan əsərlərdən də istifadə olunmuşdur. Adada baş verən ictimai-siyasi proseslər və kiproli türklərin mübarizə tarixinə F.Alasya, C.Gursoy, H.İnalçıkın əsərində (13) geniş yer verilmişdir. Burada adada kiproli türklərin keçdiyi mübarizə yolu və dövlətçiliyə nail olması kimi məsələlər qabarıq verilmişdir. Y.Söylemezin (57) əsəri Türkiyənin Kiprə dair siyasətinə aiddir. F.Kürşad, M.Altan və S.Egelinin (27), N.Türsanın (28) və S.Somunçuoğlunun (31) əsərləri problemin araşdırılması baxımından əhəmiyyətliyədir.

Tədqiq edilən dövrdə Böyük Britaniyanın Kipr siyasəti, adada mövcud olan ictimai-siyasi vəziyyət, icmalararası danışıqlar, ayrı-ayrı dövlətlərin Kiprdəki maraqları, təminatçı dövlətlərin rolu və qarşılıqlı münasibətləri, Yunanıstanın kiproli yunanları, Türkiyənin kiproli türkləri müdafiə etmək istiqamətindəki söyləri, Böyük Britaniyanın isə yalnız öz maraqlarına xidmət edən siyasət yeritməsi F.Sönmezoğlunun (32) əsərində öz əksini tapmışdır.

Şimali Kipr Türk Respublikasının yaranma şəraiti, elanı, beynəlxalq aləmdə bu məsələlərə münasibət, kiproli türklərin milli mübarizə hərəkəti S.İsmailin (25) və S.Egelinin (18) əsərlərində təhlil edilmişdir.

Kipr problemi Rusiya müəlliflərinin əsərlərində də araşdırılmışdır. Böyük Britaniyanın Aralıq dənizi regionunda yeritdiyi siyasətin bəzi məqamlarına O.Şparo (48) və S.Leonidovun (42) əsərlərində toxunulmuşdur. Həmin əsərlərdə Kiprin ingilislər tərəfindən ilhaqı, yerli əhalinin müstəmləkəçilərə qarşı mübarizəsi, problemin yaranma səbəbləri və kökləri ilə bağlı məsələlər də öz əksini tapmışdır. A.Lebedevin (43) əsəri də Böyük Britaniyanın xarici siyasətinin ümumi istiqamətlərini öyrənməyə imkan verir.

M.İvanovun (40), V.Drobkovun (39) və N.Braginin (34) məqalələrində Kipr Respublikasının yaranması, konstitusiyanın qəbulu, respublikanın idarəçilik sistemi, ordunun təşkili, türk icmasının vəziyyəti təhlil edilmişdir.

NATO-nun Kipr probleminə münasibəti, adaya xarici hərbi müdaxilənin başlanması, BMT sülhməramlı qüvvələrinin adada yerləşdirilməsi və fəaliyyəti məsələləri V.Kondratyevin (41), A.Qrişinin (38), Y.Romantsovun (46), S.Suyaun (47), R.Lochnikovun (44), M.Mixaylovun (45) və Y.Bextinin (33) məqalələrində araşdırılmışdır.

İngilis tədqiqatçılardan C.Reddeueyin əsərində (56) Böyük Britaniyanın kiproli türklər və kiproli yunanlarla münasibəti, Kiprin taleyində mühüm rol oynamış Sürix və

London sazişləri, XX əsrin 60-70-ci illərində ingilis hökumətinin mövqeyi, adada baş verən hadisələrdə rolu, güddüyü niyyətlər və s. məsələlər öz əksini tapmışdır.

P.Oberlinqin əsərlərində (51; 52) M.Makariosun devrilməsindən sonra adada hərbi xuntanın N.Samsonu hakimiyyətə gətirməsi, Makariosla yunan hərbi xuntası arasında olan çekişmələr, Akritas planı və onun həyata keçirilməsi istiqamətində yunanların söyləri, EOKA təşkilatının fəaliyyəti, qətliaamlar barədə məsələlərə toxunulmuşdur.

Kiprdə federativ dövlət quruluşunun yaranmasından Şimali Kipr Türk Respublikasının elanına qədər olan hadisələr C.Doddun (49), J.Qroomun (54) əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Beləliklə, təhlildən aydın görünür ki, Böyük Britaniyanın Kipr siyasəti tarixşünaslıqda xüsusi tədqiqat obyekti olmasa da elmi-tarixi, siyasi baxımdan aktualdır. Bu səbəbdən də, problem tarixçilərin və politoloqların araşdırmalarında vacib tədqiqat obyekti olaraq qalmaqdadır.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Aslanov R. Türkiyənin xarici siyasətində Kıbrıs məsələsi (1950-1974) // Bakı Universitetinin Xəbərləri, №1, 2005, s.95-99;
2. Aslanov R. Quzey Kıbrıs problemi beynəlxalq münasibətlər sistemində (1958-1974-cü illər) // «Tarix və onun problemləri» jurnalı, №2, Bakı, 2005, s.150-156.
3. Fətəliyev M.B. Türkiyə, Yunanıstan və Böyük dövlətlər (Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində və illərində). Bakı, 2005.
4. Hüseynoğlu Ş.Ə. Quzey Kıbrıs. Bakı, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyatı, 2001.
5. Heydərova S.C. Sürx və London sazişlərinin Kiprin taleyində rolu // «Bakı Universitetinin Xəbərləri». Humanitar elmlər seriyası. B., 2007, №4, s.125-132.
6. Heydərova S.C. Kiprə dair Makmillan planı // «Beynəlxalq münasibətlərin aktual problemləri» jurnalı. Azərbaycan Dillər Universitetinin nəşri. B., 2007, №1, s.51-57.
7. Heydərova S.C. «Akritas»-türkləri məhvetmə planı // «Tarix və onun problemləri» jurnalı. Bakı, 2006, №3, s.142-145.
8. Heydərova S.C. EOKA terror təşkilatının yaranması və fəaliyyəti // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi. Bakı, 2007, №1, s.330-333.
9. Heydərova S.C. Kipr Respublikasının yaranması və Böyük Britaniya // Tarix İnstitutunun əsərləri. Bakı, 2008.
10. İsgəndərov A., Əliyev E. Şimali Kipr Türk Cümhuriyyəti haqqında // «Dirçəliş - XXI əsr» jurnalı, № 93. Noyabr, 2005, s.100-113.
11. Qasımlı (Qasimov) M. Çirkin niyyət üzə çıxır. «Ədalət» qəzeti, 11 oktyabr 1990, №13;
12. Qasımlı M. SSRİ-Türkiyə münasibətləri (Türkiyədə 1960-cı il çevrilişindən SSRİ-nin dağılmasınaqədər). I cild. 1960-1979. Bakı, Adiloğlu, 2007.
13. Alasya H.F, Gursoy C., İnalçık H. ve d. Kıbrıs ve türklər. Ankara, 1964.
14. Alasya F. Kıbrıs ve rum-yunan emelleri. KKTC Milli Egitim ve Kültür Bakanlığı Yayınları, Lefkoşa, 1992;
15. Alasya F. Tarihte Kıbrıs. Lefkoşa, 1988.
16. Binatlı H. Yunanıstan ve Kıbrıs rumları. Lefkoşa, 1980.
17. Demirağ H. Kıbrıs: onlar ve biz (1957 yılında). II hisse. Alıntı və anılarımız. Ada-M. Basın Yayın LTD. Ekim, 2000.
18. Egeli S. Kıbrıs Cümhuriyeti Nasıl yıkıldı? Kaştaş yayınları, İstanbul, 1991.
19. Ertekün N.M.Tarixi perspektif içerisinde Kıbrıs sorunu. Lefkoşa, 1984.
20. Gazioğlu A.C. Kıbrıs sorunu ve bağımsızlık. Lefkoşa, Cyrep yayınları, 1986.
21. Qasımlı (Qasimov) M. Kıbrıs meselesi Azərbaycan Sovyet basınında (1983-1991) / Üçüncü uluslararası Kıbrıs Araşdırmaları Kongresi. 13-17 Kasım, 2000. Cilt 3, s.347-353.
22. Harun Yahya. Kıbrısta çözüm yolları aranıyor.//A:\ Fikiryazıları_Net.Htm./ [http:// www.cypnet co.uk /ncyprus/ history/ republic /agmt -propexch .html](http://www.cypnet.co.uk/ncyprus/history/republic/agmt-propexch.html).
23. Hüseynoğlu Ş.A. «Ayna» gazetesinin Kıbrıs hakkında yazdıqları / Üçüncü uluslararası Kıbrıs Araşdırmaları Kongresi. 13-17 Kasım, 2000, Cilt 3, s.355-361.

24. İsmail S. Kıbrısta yunan sorunu (1821-2000). Akdeniz Haber Ajansı Yayınları-5. Özyay Matbaacılık LTD Lefkoşa, 2000.
25. İsmail S. Kıbrıs Cumhuriyetinin doğuşu-çöküşü ve unutilan yıllar (1964-1974). KKTC Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı. Kültür dizisi. 26 kitap. 1992.
26. İsmail S./Kıbrıs sorunu//A:\Sabahattin İsmail-Kbrs. Sorunu. Htm /http: www.Cypnet.co.uk/cyprus/history/republic/agmt.propexch.html.
27. Kürşad F., Altan M.H., Egeli S. Kıbrısta yunan emperyalizmi. Kutsun Yayınevi. Doğan Matbaası. İstanbul, Haziran, 1978. ¹
28. Türsan N. Yunan sorunu. İstanbul, 1980.
29. Serter V.Z. Kıbrıs ve Enosis. 21 Aralık 1963 yıl olaylarının 16 yıldönümü munasibetiyle. Kıbrıs Türk tarihi Kurumu Başkanı ve Teftiş Dairesi Müdürlüğü. Lefkoşa, 1979.
30. Serter V.Z. Kanlı Noel. Lefkoşa, 21 Aralık 1982;
31. Somunçuoğlu S. Kıbrısta sirtaki. Baskı Boyut Tan Matbaacılık, Ankara, I basım. Eylül, 2002.
32. Sönmezoğlu F. Türkiye-Yunanistan ilişkileri ve büyük güçler. Kıbrıs, Ege ve diğer sorunlar. Der yayınları, İstanbul, 2000.
33. Бехтин Ю. Факты изобличают // газ.«Известия», 17 июля 1974 г., №165(17703).
34. Брагин Н. Кипр: три года борьбы // журн. «Международная жизнь», М., 1966, №12, с. 97-103.
35. Гейдарова С.Дж. Кипрский вопрос и ООН (70-80-е годы XX века) // журнал «Современные гуманитарные исследования», М., 2008, №5 (23), с. 14-16.
36. Гейдарова С.Дж. Обсуждение Кипрского вопроса в рамках ООН (50-60-е годы XX века) //журнал «Исторические науки». М., 2008, №5 (28), с. 64-66.
37. Гейдарова С.Дж. Кипрский вопрос и ООН (70-80-е годы XX века) // журнал «Современные гуманитарные науки», М., 2008, №5 (Rusiya), s. 14-16.
38. Гришин А. НАТО обостряет обстановку в Средиземном море // журн. «Международная жизнь», М., 1974, №12,с. 92- 97.
39. Дробков В. Республика Кипр //журн. «Международная жизнь», М., 1974, №11, с.156-158 .
40. Иванов М. Кипр стал независимой республикой //журн. «Международная жизнь», М., 1960, №9, с.126-127.
41. Кондратьев В. Для чего на Кипре иностранные войска // журн. «Международная жизнь», М., 1967, №1, с.159-160.
42. Леонидов С. Кипр в борьбе за независимость. М.,1963.
43. Лебедев А. Очерки Британской внешней политики (60-80-е годы). М., Международные отношения, 1988.
44. Ложников Р. ООН: операции по поддержанию мира //журн. «Международная жизнь», М., 1982, №7, с.145-147.
45. Михайлов М. Нити ведут в НАТО // газ.«Известия», 25 июля 1974 г., №171(17711).
46. Романцов Ю. Заседание Совета Безопасности ООН // газ.«Известия», 1 сентября 1974 г., №205(17743).
47. Станислав Суя. Голубые каски. Братислава, Обзор, 1981, с.228.
48. Шпаро О.Б. Захват Кипра Англией. М., Изд. Наука, 1974.
49. Dodd C.H. From Federal State to republic1975-1984. England, 1993.
50. Ertekun N.M.İntercommunal talks and the Cyprus problem. State Printing Office, Nikosia, May 1977.
51. Haktanir K. Forgotten greek plans for ethnic cleansing. Printed in Ankara by Ozyurt Matbaachilik. Lefkosha, 2001.
52. Oberling Pierre. Cyprus: yesterday and today. Nikosia, April 1996;
53. Oberling Pierre. The road to Bellapais. The Turkish Cypriot Exodis to Northern Cyprus. Social science monographs, boulder. Distributed by Columbia University Press. New York, 1982.
54. Qroom A.J.R. The process of Negotiation 1974-1993./ The political Sosial And Economic Development of Northern Cyprus. Edited by C.H.Dodd. The Eothen press,1993.
55. Nedjatigil Z.M. Cyprus Constitutional Proposals and Developments. Nicosia, 1977.
56. Reddaway J. The British Connection with Cyprus since independense. Printed in Great Britain at the University Printing House. Oxford, 1986.
57. Soylemez Y. Foreign Policy of Turkey at the United Nations between the Years 1966-1972. Public Interventions. Selected Documents, official Communications. Vol.1.Ankara, 1973.

S.J.Heydarova

**HISTORIOGRAPHY PROBLEM THE CYPRIAN POLICY OF GREAT BRITAIN IN 60-80
TH YEARS OF THE XX CENTURY**

SUMMARY

In article it is investigated questions of a historiography of the Cyprian problem in foreign policy of Great Britain in 60-80 XX-th centuries. It is defined that, the specified problem is not investigated till now in a historiography of Azerbaijan. Only last years in articles of some historians of Azerbaijan have been shined the separate parties of the Cyprian question.

Though the given problem was not object of especial research, with scientifically-historical, political a point-sight it is actual. Thereupon the problem is the important object of research of historians and politicians.

С.Дж. Гейдарова.

**ИСТОРИОГРАФИЯ КИПРСКОЙ ПРОБЛЕМЫ В ПОЛИТИКЕ ВЕЛИКОБРИТАНИИ В 60-
80-Е ГОДЫ XX ВЕКА**

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются вопросы историографии Кипрской проблемы во внешней политики Великобритании в 60-80-е годы XX века. Установлено, что данная проблема до сих пор не исследована в историографии Азербайджана. Лишь в последние годы в статьях некоторых азербайджанских историков были освещены отдельные стороны Кипрского вопроса.

В этой связи проблема имеет актуальность с научно-исторической и политической точки зрения.

Məqalə Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinin «Azərbaycanın qədim və orta əsrlər tarixi» kafedrasının 2008-ci il 22 dekabr tarixli iclasının 5 sayılı qərarı və t.ü.f.d., B.Ş.Şabiyevin, t.ü.e.d. A.C.İsgəndərovun müsbət rəyləri əsasında çap olunur.

TƏHSİL SAHƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN-FRANSA ƏMƏKDAŞLIĞI (1993-2005-Cİ İLLƏR)

Emil Qasımov ¹

1993-cü il dekabrın 19-dan 22-nə qədər Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Milli lider Heydər Əliyevin Fransa Respublikasına rəsmi səfəri zamanı Parisdə Fransa ilə Azərbaycan arasında dostluq və əməkdaşlıq haqqında imzalanmış saziş ölkələr arasında münasibətlərin inkişaf etdirilməsi üçün əsas oldu.

Tədqiq edilən illərdə Azərbaycanın Qərbi Avropa ölkələri ilə münasibətlərində Fransa özünəməxsus yer tutur. Bu əməkdaşlıqda ilk istiqamət Azərbaycanda fransız dilinin təkmilləşdirilməsi və genişləndirilməsi idi [1, v5]. Azərbaycanın bir neçə aparıcı ali və ümumi təhsil məktəblərində tam təchiz olunmuş (audio-video aparatlar, televizorlar, peyk antenası və kiçik kitabxana) fransız dili kabinetləri yaradıldı, bir çox fransız dili müəllimləri müxtəlif müddətlərdə Fransada təcrübə keçdilər. Bakıda və regionlarda Fransadan dəvət olunmuş mütəxəssislərin köməyi ilə fransız dili müəllimləri üçün ildə bir dəfədən az olmayaraq metodik seminarlar təşkil edildi [1, v6]. Fransanın köməyi ilə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti və Naxçıvan Dövlət Universitetində fransız dili şöbələri açıldı. İlk mərhələdə bu işin təşkili və tədrisi prosesinin aparılmasına fransalı mütəxəssislər cəlb olundu [1, v7].

1993-2000-ci illər ərzində Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin nümayəndə heyəti iki dəfə Fransada oldu. Nümayəndə heyətinə nazir M.Mərdanov rəhbərlik edirdi. Bu səfərlərin nəticəsi olaraq Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti və Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası ilə Fransa universitetləri arasında birbaşa əməkdaşlıq əlaqələri quruldu. Fransada Paris Şərq Dilləri İnstitutunda Azərbaycan dili bölməsi yaradıldı [1, v10].

Konkret olaraq, Azərbaycan Dillər Universitetində Fransa səfirliyinin köməyi ilə «Fransız Dili Mənbə Mərkəzi» yaradılaraq hər cür müasir avadanlıqlarla təchiz olundu. Bu universitetə fransız dili ixtisası üzrə qəbul olunmuş tələbələr Fransanın Strasburq Universiteti ilə bu ali məktəb arasında bağlanmış razılaşma əsasında xüsusi proqram üzrə təhsil alırlar. Bu proqram əsasında təhsilini başa vuran məzunların diplomları Strasburq Universitetinin verdiyi diplomlara bərabər tutulur. Strasburqda magistr proqramı üzrə təhsil alan 14 Azərbaycan vətəndaşından məhz 3 nəfəri Azərbaycan Dillər Universitetinin məzunları idi. Həmin ilin yayında ADU-nun 5 əməkdaşı Strasburq Universiteti ilə əməkdaşlıq çərçivəsində Fransada oldular. Azərbaycan Dillər Universitetində III kursda 9 nəfərlik, II kursda 11 nəfərlik, I kursda 7 nəfərlik üç belə qrup var idi [1, v16].

Emil Abgül oğlu Qasımov – Sumqayıt Dövlət Universitetinin müəllimi

Fransa ilə daha geniş əlaqələri olan ali məktəblər sırasında Bakı Dövlət Universiteti və Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyasının xüsusi yeri var. Avropa Birliyinin «Avropa-Xəzər dənizi» layihəsi çərçivəsində 1995-1996-cı tədris ilindən başlayaraq Bakı Dövlət Universiteti ilə konkret olaraq, bu universitetin beynəlxalq hüquq və beynəlxalq münasibətlər fakültəsi ilə Fransanın Nitsa və Qrenobl Universiteti arasında geniş əməkdaşlıq proqramı həyata keçirildi. Həmin proqramın həyata keçirilməsində başlıca məqsəd təhsilin məzmununu və keyfiyyətini Avropa standartlarına yaxınlaşdırmaq idi. Buna görə də qeyd olunan fakültələrin müəllimlərinin demək olar ki, böyük əksəriyyəti Fransada müxtəlif kurslarda və proqramlarda iştirak edirdilər. Fakültəyə ayrılmış 5 magistr və 8 tələbə təqaüdü hesabına bu fakültənin tələbələri və məzunları Fransanın müxtəlif universitetlərində qeyd olunan təhsil pillələri üzrə təhsil alırdılar [1, v22]. Təhsil sahəsində Fransa ilə əməkdaşlıqda real nəticələr baxımından Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyasının Avropa Birliyinin TEMPUS/TASIS proqramı çərçivəsində Fransanın Nitsa Universiteti, həmçinin Paris Neft və Mühərriklər İnstitutu ilə əlaqələri xüsusi ilə diqqətəlayiq idi. Bu əməkdaşlıq çərçivəsində ətraf mühit və neft sənayesi ixtisası üzrə magistr hazırlığı proqramına əsasən, artıq ikinci il idi ki, ADNA-da hər il 16 yer olmaqla magistraturaya qəbul keçirilirdi. Neft ölkəsi kimi Azərbaycanın hazırlanan belə mütəxəssislərə xüsusi ehtiyacı var idi. 1999-cu ildən başlayaraq Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası əməkdaşlarının Fransaya 20-ə yaxın, adları yuxarıda qeyd olunan Fransanın tədris müəssisələri əməkdaşlarının isə Azərbaycana 15 səfəri həyata keçirildi [1, v26].

Ümumiyyətlə, araşdırma göstərir ki, Fransa ilə Azərbaycan arasında təhsil sahəsində əməkdaşlığın əsas istiqaməti Azərbaycanda fransız dilinin tədrisinin təkmilləşdirilməsinə və genişləndirilməsinə yönəlmişdir. Fransa Respublikasının Azərbaycandakı səfirliyi Naxçıvan Dövlət Universitetinə, Gəncə Dövlət Universitetinə və Lənkəran Dövlət Universitetinə tədris ədəbiyyatları ilə yardım göstərdi, xarici dil müəllimləri üçün ixtisasartırma kursları, Fransanın tanınmış ali məktəblərində azərbaycanlı fransız dili müəllimlərinin staj keçməsinə təşkil etdi [1, v31].

Azərbaycan Dillər Universitetində fransız dili mərkəzi yaradıldı. Strasburq Universitetinin tədris planı ilə fransız dili fakültəsində xüsusi ixtisas qrupları yaradıldı [1, v17].

Fransanın Nitsa və İtaliyanın Genuya universitetlərinin bir qrup nümayəndəsi Bakıda oldu. Səfər zamanı BDU-nun Beynəlxalq hüquq və Beynəlxalq əlaqələr fakültəsində görüşlər keçirildi. Avropanın bu iri təhsil ocaqları Bakı Dövlət Universiteti ilə Ümumavropa Universitetlərarası proqramı olan «TEMPUS» çərçivəsində əməkdaşlıq edirdi. Bu, nümayəndə heyətinin Azərbaycana üçüncü səfəri idi. Üç həftə əvvəl BDU-nun nümayəndə heyəti Avropanın adı çəkilən təhsil ocaqlarında olmuşdu. Nitsa və Genuya universitetlərinin nümayəndələri BDU-nun Beynəlxalq hüquq və Beynəlxalq əlaqələr fakültəsində təhsili Avropa səviyyəsinə çıxarmaq üçün üç illik proqram hazırladılar [2, №94].

Azərbaycan və Fransa təhsil nazirlikləri arasında bağlanmış əməkdaşlıq haqqında müqaviləyə müvafiq olaraq, Fransanın Neft İnstitutu, Bordo və Trinbolun Elmi-Tədqiqat Mərkəzi Azərbaycan Neft Akademiyasının tələbələri və BSPİ-nin müəllimlərinə 1 il ərzində 4 təhsil-təcrübə dövrü keçməyi təklif etdilər. Namizədlərin seçilməsi üçün keçirilən müsabiqədə əsas tələb fransız dilini bilmək idi [3, №160].

ADU ilə Fransa arasında filyer 1998-ci ildə yaradıldı. Filyerin yaranma ideyası həmin illərdə mədəniyyət işləri üzrə Fransa səfirliyində müşavir olan cənab G.Şövaliyevin adı ilə bağlıdır. Bu ideya ADU-nun rəhbərliyi tərəfindən rəğbətlə qarşılandı. 1998-ci ilin fevralında Fransa səfirliyinin vasitəçiliyi ilə ADU-nun nümayəndəsi, Fransız dili fakültəsinin dekanı Rəşid Cabbarov Parisdə, Fransa Xarici İşlər Nazirliyində filyerin yaranma məsələsini müzakirə etdi [4, v3].

1998-ci il fevralın ortalarında Strasburqun Mark Blok Universitetinin elmi şurası Azərbaycan Dillər Universiteti ilə əməkdaşlıq etmək haqqında qərar qəbul etdi. Həmin iclasda MBU-nun 52 şura üzvü iştirak edirdi. 51 nəfər qərarın lehinə, yalnız bir nəfər əleyhinə səs verdi. Əleyhinə səs verən şura üzvü əslən iranlı idi [4, v5].

1998-ci il aprelin ortalarında Fransa səfirliyi və ADU-nun rəhbərliyi filyerin yaranma ideyasını həyata keçirmək məqsədilə universitetin iki müəllimini – R.Cabbarovu və A.Hənifəyevi xüsusi hazırlıq keçmək məqsədi ilə Fransaya göndərirdi.

1998-ci il mayın əvvəllərində Mark Blok Universitetinin nümayəndəsi cənab Jan Mark İlger Bakıya gəldi. Məqsəd sentyabrda açılması nəzərdə tutulan filyer üçün tədris proqramının tərtib edilməsi və dərslərlərin seçilməsi idi. Bu məqsədlə üç tərəfin iştirakı ilə (ADU, MBU və vasitəçi olan Fransa səfirliyi) rektoryanı müşavirə keçirildi.

Həmin iclasda filyer üçün dərslərlər və proqram hər iki tərəfin razılığına əsasən ADU-nun nümayəndəsi tərəfindən tərtib edilmişdi. Bu tədris proqramı Azərbaycan Respublikasının ali məktəb proqramlarına müvafiq olaraq tərtib edilmişdi və beynəlxalq standartlara tam cavab verirdi [4, v7].

1998-ci ilin iyulunda Fransa Xarici İşlər Nazirliyinin təqaüdü ilə ADU-nun 4 müəllimi, Naxçıvan Dövlət Universitetinin isə 1 müəllimi Fransaya göndərildi. Bunlardan yalnız 2 nəfər – R.Cabbarov və A.Hənifəyev filyerdə işləmək üçün BELC-də (Kan Universiteti, Aşağı Normandiya) tam kurs keçdilər. 1998-ci il sentyabrın 26-da filyerdə ilk dərsi keçirildi. Həmin il dekabrın 7-də isə ADU və MBU əməkdaşlıq haqqında müqavilə imzaladılar. Müqaviləni ADU-nun rektoru, professor Səməd Seyidov və MBU-nun nümayəndəsi, MBU-nun Filologiya fakültəsinin dekanı Jan Kristof Pela imzaladı [4, v8].

Filyerin tədris proqramında dil fənləri üstünlük təşkil edir. Fransız dili müəllimi ixtisasına aid olmayan fənlər proqramdan çıxarılmışdı. Filyerdə Azərbaycan dili və Azərbaycan tarixinin tədrisi məcburi idi. Fransız dilindən başqa daha iki xarici dil: 2 semestr rus dili, 5 semestr isə ingilis dili, ümumilikdə 7 semestr ərzində

tədris edilirdi. Filyerin imtahanları ənənəvi imtahanlardan da fərqlənir. Filyerin tələbələri yazılı-şifahi nitq təcrübəsi üzrə imtahan verirdilər [4, v9].

Erkən mərhələdə yalnız iki universitetdə: ADU-da və Naxçıvan Dövlət Universitetində filyer yaradılması nəzərdə tutulmuşdu. 1998-ci ilin sentyabrında ADU-da və Naxçıvan Dövlət Universitetində ilk filyerlər açıldı. 1999-cu ilin sentyabrında Gəncə Dövlət Universitetində, Lənkəran Dövlət Universitetində və Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində yeni filyerlər açıldı [1, v36].

1999-cu il martın 15-də Fransanın Azərbaycandakı səfirliyində mətbuat konfransı keçirildi [5, №59]. Fransadan gəlmiş musiqiçilərin iştirak etdiyi mətbuat konfransını səfir Jan Pyer Ginyut açaraq beynəlxalq «Frankofoniya» bayramının Azərbaycanda qeyd edilməsi üçün səfirlik tərəfindən hazırlanmış tədbirlər planı barədə məlumat verdi. O bildirdi ki, fransız dilində danışan insanların bayramı kimi qəbul olunmuş «Frankofoniya» bayramı hər il martın 20-də bütün dünyada keçirilir. İki həftə davam edəcək bu tədbir çərçivəsində ali və orta məktəblərdə fransız dili kabinetləri açılacaq, konfranslar və Fransanın tanınmış modelyeri Poku Rabanın sərgisi təşkil olunacaqdır [5, №59].

2001-ci ildə təhsil naziri Misir Mərdanov Fransa Kritey Akademiyasının məsul əməkdaşı Filip Kriefi və Fransanın Azərbaycandakı səfirliyinin mədəniyyət və təhsil sahəsi üzrə attaşesi Jerard Nerunu qəbul etdi. Görüşün əsas məqsədi Fransa ilə Azərbaycan arasında təhsil sahəsində əlaqələri daha da inkişaf etdirmək, Azərbaycan təhsil sistemində qiymətləndirmə metodunun Avropa standartları səviyyəsinə yüksəltmək üçün qarşıda duran problemlərin müzakirəsi idi [6, № 276].

Söhbət zamanı təhsil naziri Misir Mərdanov Fransanın Azərbaycandakı səfirliyi ilə Təhsil Nazirliyi arasındakı əməkdaşlığı yüksək dəyərləndirdi. Ötən il azərbaycanlı mütəxəssislərin qiymətləndirmə sistemi ilə yaxından tanış olmaq üçün Fransaya ezam olunduqlarını bildirdi. Nazir qeyd etdi ki, F.Krief 15 nəfər azərbaycanlı mütəxəssislə təcrübə-seminar keçirmişdir. Təcrübə-seminarda müqayisəli təhlillər aparılmışdır. Görüşdə Fransa modelinin bir neçə faktiki materialı təhlil olundu. Nazir bildirdi ki, Azərbaycanın təhsil sistemi üçün tədris müəssisələrinin qiymətləndirmə modeli yaradılmalı, Fransa modeli üzrə Azərbaycan amilləri nəzərə alınmaqla yeni mexanizm layihəsi işlənib hazırlanmalıdır [6, № 276].

Qeyd edilən məsələlərin həyata keçirilməsi üçün mütəxəssislərdən ibarət işçi qrupunun yaradılmasının zəruri olduğunu vurğulayan Misir Mərdanov həmin qrupun ekspertlər tərəfindən verilən materialların Azərbaycan dilinə tərcümə olunması, yeni mexanizmin eksperiment formasında tətbiq edilməsi işi ilə məşğul olacağını bildirdi.

2002-ci ildə Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Beynəlxalq Əlaqələr İdarəsinin rəisi Mahir Əliyev, Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyasının dekanı, professor İsa Abdullayev və Azərbaycan Dillər Universitetinin elmi işlər üzrə prorektoru, filologiya elmləri doktoru Zeydulla Ağayev Parisdəki Beynəlxalq Pedaqoji Tədris Mərkəzində təşkil olunmuş «Təhsilin üçüncü mərhələsinin yenidən qurulmasının strateji seçimləri» mövzusunda iki həftəlik mühazirə və seminarlarda iştirak etdilər. M.Əliyev bildirdi ki, təhsilin üçüncü mərhələsi dedikdə, ibtidai və

orta təhsildən sonra gələn mərhələ nəzərdə tutulur. Bu mərhələyə ali məktəb kollec, ixtisasartırma və yeni təhsil verən kurslar, tədrisin hər hansı növü ilə bağlı bir və ya bir neçə aylıq kurslar daxildir. Dünya Bankının təşkil etdiyi bu tədbirin əsas məqsədi müxtəlif ölkələrin təhsil işçiləri arasında təcrübə mübadiləsi aparmaq idi. Azərbaycan nümayəndə heyəti müzakirələrdə fəal iştirak etdi. Məsələn, professor İ.Abdullayev iştirak etdiyi qrupda ermənilər tərəfindən işğal olunmuş ərazilərimizdə yüzlərlə məktəbin dağıldığını, bir milyondan artıq azərbaycanlının öz doğma yurdlarından zorla qovularaq çadır şəhərciklərində məskunlaşdığını, uşaqların çadırlarda təhsil aldıklarını bildirdi. Mühazirə və seminarların başa çatması ilə əlaqədar mərkəzdə keçirilmiş mərasimdə iştirakçılara xüsusi sertifikatlar verildi. Azərbaycan nümayəndə heyətinin fəallığı xüsusi vurğulandı [7, №152].

2002-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında İdarəçilik Akademiyası ilə Paris Milli İdarəçilik Ali Məktəbi (ENA) arasında bağlanmış müqavilənin həyata keçirilməsi üçün hazırlıq işləri başa çatdırıldı [8, №163].

Həmin ilin martında Fransanın Azərbaycandakı fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Şantal Puare, akademiyanın rektoru, professor Seyfəddin Qəndilov və ENA-nın ekspertləri arasında aparılan danışıqlarda eyni təmayülə malik bu iki təhsil müəssisəsi arasında əlaqələrin yaradılması, əsasən 2002-2004-cü illər üçün birgə fəaliyyət proqramı layihəsi hazırlandı [8, №163].

Layihəyə əsasən akademiya çalışan müəllimlərdən 12 nəfərinin müxtəlif mərhələlər üzrə 3 il müddətində ENA ekspertləri, fransalı alimlər, mütəxəssislər tərəfindən Dövlət İdarəçilik Akademiyasında staj keçmələri nəzərdə tutulmuşdu. Layihə 7 missiya çərçivəsində həyata keçirilməli idi.

«Dövlətin rolu və missiyası», «Dövlət qulluqçularının statusu», «İnzibati hüquq», «Dövlət idarəçiliyi», «Dövlət islahatları» və «Müqayisəli idarəçilik» mövzularında bir həftəlik seminarlar keçirilməli idi. Proqramın sonunda azərbaycanlı mütəxəssislərin Parisdə iki həftə təcrübə keçmələri nəzərdə tutulurdu [8, №163].

ADU və MBU arasında sonuncu müqavilə 2003-cü il iyunun 3-də Bakıda, iyunun 19-da isə Strasburqda hər iki universitetin rektorları tərəfindən 5 il müddətinə uzadıldı. Yəni, bu müqavilənin 7-ci maddəsinə müvafiq olaraq, o 2008-ci ilin iyununadək qüvvədə qalmalı idi [9, v3].

Müqavilənin birinci maddəsi tələbə, müəllim və tədqiqatçı mübadiləsini; kollokviumların, seminarların və elmi yığıncaqların, iclasların təşkilini, elmi və pedaqoji nəşrlərin və sənədlərin mübadiləsini, hər iki tərəfin vacib hesab etdiyi tədris proqramlarının inkişafını və ona əlavələri, diplom işlərinə birgə rəhbərliyi nəzərdə tuturdu.

İkinci maddə Fransa ədəbiyyatı və dilçiliyi, fransız dili xarici dil kimi, yazılı-şifahi tərcümə və beynəlxalq münasibətlər, xarici dillər və digər məsələlərdə fəal əməkdaşlığı nəzərdə tuturdu.

Üçüncü maddə tələbə mübadiləsinə aid idi. MBU həmişə olduğu kimi üstünlüyü ADU-nun tələbələrinə verirdi. Lakin 2003-cü ilin may-iyun aylarında ADU və

MBU-nun birgə səylərinə baxmayaraq, Fransa səfirliyi onların xahişini cavabsız qoydu.

Dördüncü maddə müəllim mübadiləsinə aiddir. Hal-hazırda bu müqavilə çərçivəsində Səmədov Nazim – ADU-nun aspirantı, Balacayeva Nəzakət – ADU-nun dissertantı, Hüseynova Təranə – ADU-nun dissertantı – Mark Blok Universitetinin qiyabi doktoranturasında təhsil alırlar. Onlar 2003-cü ilin yayında MBU-nun dəvətinə müvafiq olaraq elmi-tədqiqat məqsədi ilə Strasburqda olmuşdular.

Araşdırma göstərir ki, 2000-ci ilin iyunundan bəri filyerin heç bir müəllimi MBU-da kurs keçməmişdi.

Beşinci maddə hər iki universitet arasında elmi nəşrlərin, tədris və tədqiqat proqramlarının mübadiləsinə nəzərdə tutur. Lakin filyerin çap imkanları yox idi və internetə qoşulmamışdı. Buna görə də MBU ilə daim əlaqə saxlaya bilmirdi. Filyerin bakalavr və magistr pillələrində təhsil alan bütün tələbələr yalnız Fransa səfirliyinin verdiyi iki kompyuterdən istifadə edirdilər. Bu isə onların imkanlarını məhdudlaşdırırdı.

Altıncı maddə əvvəlki maddələrdə nəzərdə tutulan tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün lazım olan vəsait haqqında idi. Nəzərdə tutulurdu ki, tələbə və müəllim mübadiləsində tələbə və müəllimlərin yol xərcini onları qəbul edən universitet ödəyir.

Yeddinci maddə bu müqavilənin beş il müddətinə olduğunu müəyyənləşdirirdi. Müqavilə tərəflərdən birinin təşəbbüsü ilə 6 ay qabaqcadan bildirmək şərti ilə pozula bilərdi. Müqavilənin müddəti uzadıla da bilərdi. Müqaviləni ADU-nun rektoru Səməd Seyidov və MBU-nun rektoru Fransua Ksavye Küş imzaladı [9, v4-5].

2005-ci il oktyabrın 22-dən 25-dək Fransanın Ali Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutu bu ölkədə keçirilən beynəlxalq forumda iştirak etdi. Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin rektoru, professor Timurçin Əfəndiyev «Universitetlərin elmi və iqtisadi əlaqələrdə rolu» adlı konfransda iştirak etdi. Tədbirdə Rusiya və digər MDB məkanı ölkələrinin qoşulacağı forumda Fransanın, Rusiyanın və digər MDB dövlətlərinin qabaqcıl ali məktəblərinin rəhbərləri iştirak etdilər. Forum Fransanın Paris və Nitsa şəhərlərində keçirildi [10, №244].

Həmin beynəlxalq tədbirin keçirilməsində əsas məqsəd təhsil sahəsində son illər qazanılmış nailiyyətləri nəzərdən keçirmək, qarşılıqlı təcrübə mübadiləsi üçün münbit şərait yaratmaqdan ibarət idi. Forum təşkilatçıları Fransanın ali məktəblərindəki təhsil sistemi ilə tanış olmuş, açıq dərslərdə iştirak etmiş, bu ali məktəblərdə tətbiq olunan texnoloji proseslər haqqında məlumat əldə etmişdilər.

Professor T.Əfəndiyev forumda çıxış edərək Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənəti, bu sahədə tədrisin təşkili barədə məlumat vermişdi [10, №244].

Tədbir Azərbaycan təhsilinin Avropa təhsil sisteminə inteqrasiyası baxımından çox önəmli bir hadisə idi.

Aparılan araşdırmalardan belə nəticəyə gəlinir ki, Fransa ilə Azərbaycan arasında təhsil sahəsində əməkdaşlıq ölkələr arasında münasibətlərin inkişafın göstəricisidir. Azərbaycanın Fransa ilə təhsil sahəsində əməkdaşlığının tərəflər üçün

mühüm əhəmiyyəti olmuşdur. Azərbaycan Avropa təhsil sisteminə integrasiya olunur, qarşılıqlı əlaqələr genişlənir. Bu əməkdaşlıq hər iki ölkə xalqlarının mənafeyinə tam uyğun olub, tarixi əhəmiyyət daşıyır.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi xarici əlaqələr, informasiya və koordinasiya şöbəsinin təhsil sahəsində Azərbaycan-Fransa əlaqələrinə dair arayış (1993-2000) // Nazirliyin cari arxivi
2. Təhsil əlaqələri genişlənir // «Xalq qəzeti», 1996, 16 may, №94(22236)
3. Azərbaycanlı tələbələr Fransada kurs keçəcək // «Xalq qəzeti», 1997, iyul, № 160 (22556)
4. Azərbaycan Dillər Universitetinin beynəlxalq əlaqələri. 1998-ci il // Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin cari arxivi. 1998-ci il
5. Fransa səfirliyində mətbuat konfransı // «Azərbaycan» qəzeti, 1999, 16 mart, № 59 (2171)
6. Təhsil Nazirliyi mətbuat xidmətinin məlumatı // «Respublika» qəzeti, 2001, 4 dekabr, № 276 (1313)
7. Əliyev V. Parisdə mühazirə və seminarlarda iştirak etmişlər // «Azərbaycan» qəzeti, 2002, 7 iyul, №152(3164)
8. Beynəlxalq əlaqələr genişlənir // «Azərbaycan» qəzeti, 2002, 20 iyul, №163(3175)
9. Azərbaycan Dillər Universitetinin beynəlxalq əlaqələri. 2003-cü il // Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin cari arxivi. 2003-cü il
10. Məhərrəmoğlu M. Fransada beynəlxalq forum // «Xalq qəzeti», 2005, 21 oktyabr, №244(25114)

Э.А.Гасымов

СОТРУДНИЧЕСТВО В ОБЛАСТИ ОБРАЗОВАНИЯ МЕЖДУ АЗЕРБАЙДЖАНОМ И ФРАНЦИЕЙ (1993-2005 гг.)

РЕЗЮМЕ

Сотрудничество между Азербайджаном и Францией в области образования способствовали расширению связей между двумя странами в гуманитарной сфере. Указанное сотрудничество предполагает, прежде всего, открытие отделений французского языка в некоторых высших учебных заведениях Азербайджана а также создание курсов азербайджанского языка в учебных заведениях Франции. Исследования показывают, что развитие сотрудничества в области образования между Азербайджаном и Францией ещё более ускоряет процесс интеграции нашей страны в Европейскую систему образования. В статье приводятся многочисленные правовые документы (договора, меморандумы) отражающие данный процесс.

E.A.Qasimov

AZERBAIJANI FRENCH COOPERATION IN THE FIELD OF EDUCATION (1993-2005)

SUMMARY

Cooperation between France and Azerbaijan caused the development of relations between Azerbaijan and France. Cooperation of the two countries intends opening of French departments in Azerbaijani Higher Educational Institutions and opening of Azerbaijani Departments in France. Investigations show that the main orientation of the cooperation between France and Azerbaijan in the field of Education is the improvement and widening of the teaching projects.

The article points out the creation date of the agreements and understanding Memoranda.

Məqalə Sumqayıt Dövlət Universitetinin Azərbaycan tarixi kafedrasının 2009-cu il 20 may tarixli iclasının 14 sayılı qərarı və t.ü.e.d., A.B. Baxşəliyevin, t.ü.e.d. M.C.Qasımlının müsbət rəyləri əsasında çap olunur.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ GÖMRÜK QANUNVERİCİLİYİ VƏ GÖMRÜK-TARİF SIYASƏTİNİN FORMALAŞMASI (1992-2002-Cİ İLLƏR)

Röfət Quliyev¹

Dövlətin gömrük siyasəti bütün gömrük fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Ölkədə bazar münasibətlərinin formalaşması şəraitində siyasi, iqtisadi dəyişikliklərin dinamik həyata keçirilməsi vasitəsilə daxili və xarici iqtisadi maraqların, vəzifələrin müdafiəsinə yönəlmiş siyasi, hüquqi, iqtisadi, təşkilati və digər geniş əhatəli tədbirlər sistemidir.

Gömrük siyasəti xarici iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsində və dünya birliyi dövlətlərinin maraqlarının balanslaşdırılmasında mühüm vasitədir. Beynəlxalq gömrük münasibətləri uzun müddət mövcud olmuş münasibətlərdir. Qədim dövrdə, orta əsrlərdə də və nəhayət XX əsrdə isə bu münasibətlər daha əhəmiyyətli xarakter daşımış, gömrük işi sahəsində geniş hüquqi-normativ bazanın yaranmasına gətirib çıxarmışdır [14].

Prezidentin “Azərbaycan Respublikasında gömrük nəzarətinin təmin edilməsi tədbirləri haqqında” 4 sentyabr 1992-ci il tarixli 167 nömrəli fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədi və gömrük ərazisi müəyyən edildi. Fərmanda həmçinin bəyan edilirdi ki, Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədindən yüklərin (mallar və digər əşyaların) keçirilməsi yeni qanunlar qəbul edilənə qədər Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan qanunvericiliyinə, keçmiş SSRİ-nin gömrük məsələlərinə dair qanunvericiliyinin Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə zidd olmayan müddəalarına uyğun olaraq həyata keçirilməlidir. Azərbaycan hökuməti tərəfindən gömrük xidmətinin əsası qoyulmuş, müvafiq hüquqi aktların və normativ bazanın işlənilib-hazırlanmasına başlandı. Ötən əsrin 90-cı illərin ikinci yarısından başlayaraq Azərbaycan dövlətinin xarici iqtisadi fəaliyyətində gömrük sisteminin yerinin möhkəmləndirilməsi başlandı. Bazar mexanizmlərinin geniş tətbiqi əsasında milli iqtisadiyyatın inkişafında dönüş yaradıldı, gömrük siyasətinin işlənilib hazırlanması və bu əsasda gömrük qanunvericiliyinin formalaşması dövlətin iqtisadi strategiyasının prioritet istiqamətlərini təşkil etdi [1; 3; 10; 12].

Gömrük xidmətinin üzərinə düşən vəzifələr haqqında danışarkən Heydər Əliyev göstərirdi ki, “Azərbaycanda qəbul olunmuş qanunlar, fərmanlar və sərəncamlar əsasında, onların nəticəsində idxal-ixrac, xarici ticarət sərbəstləşdirilibdir. Azərbaycanda xarici investisiyaların artmasını biz bütün vasitələrlə həvəsləndiririk və bunun üçün geniş şərait yaradıırıq. Azərbaycan iqtisadiyyatının xarici ticarət vasitəsilə dünya iqtisadiyyatı ilə daha da sıx bağlanması üçün lazımi tədbirlər həyata keçiririk. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsində gömrük xidmətinin xüsusi rolu var...” [7, 323].

Müstəqillik illərində gömrük sistemi və infrastrukturu yenidən quruldu, bütövlükdə gömrük işinin məzmununa yenidən baxıldı. “1996-cı ilin birinci yarısında ölkənin iqtisadi inkişafının yekunları və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qarşısında duran başlıca vəzifələr haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 25 iyul 1996-cı il

Röfət Əli oğlu Quliyev – t.ü.f.d., AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun böyük elmi işçisi

tarixli Fərmanında düşünülmüş və xalqımızın mənafeyinə uyğun xarici iqtisadi siyasət yeridilməsi, ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olunması üçün bütün xarici və daxili amillərdən istifadə edilməsi sahəsində müvafiq dövlət strukturlarının, o cümlədən gömrük xidmətinin işinin yaxşılaşdırılması mühüm vəzifə kimi irəli sürüldü. Gömrük işi sahəsində bir-birini tamamlayan və respublikanın iqtisadi inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərə alan əsas vəzifələrin həlli qarşıya qoyuldu [2, 196-197].

“Azərbaycan Respublikasının ərazisində hüquqi qüvvəsini müvəqqəti olaraq saxlayan keçmiş SSRİ qanunları və onların tətbiqi haqqında” 28 oktyabr 1992-ci il tarixli 359 nömrəli Qanunu əsasında Azərbaycan Respublikasında keçmiş SSRİ qanunvericiliyi - 26 mart 1991-ci il tarixli SSRİ gömrük məcəlləsinin və SSRİ-nin “Gömrük tarifi haqqında” Qanununun bir neçə il ərzində tətbiq edilməsi davam etdirildi. Milli gömrük qanunvericiliyinin ilk qanunları olan “Gömrük tarifi haqqında” 1064 nömrəli, 20 iyun 1995-ci il tarixli və Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsinin təsdiq edilməsi haqqında” 311-IQ nömrəli, 10 iyun 1997-ci il tarixli Qanunların qəbulundan sonra isə keçmiş sovet qanunlarının tətbiq edilməsi dayandırıldı. Bütün bunlarla yanaşı, respublikada xarici iqtisadi əlaqələrin həyata keçirilmə mexanizmi inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdəki kimi olsa da, tənzimlənmə və idarəetmə mexanizmi səmərəlilik baxımından bu ölkələrin göstəricilərindən aşağı səviyyədə idi. Azərbaycanda xarici ticarətin liberallaşması 1992-ci ilin avqustunda keçmiş SSRİ-yə daxil olmayan ölkələrdən idxal tariflərinin ləğv edilməsi ilə başladı. Lakin, o zaman idxalın həcminə tariflərin səviyyəsi ilə yanaşı, digər məsələlər də təsir göstərirdi. İdxalın lisenziyalaşmasının köhnə sistemi mövcud idi. Xarici valyuta əldə etmək imkanı məhduddu idi, rublun kütləvi sürətdə nominal devalvasiyası onun real mübadilə məzənnəsinin düşməsinə təmin edirdi, bu isə öz növbəsində idxal olunan məhsulların qiymət artımına gətirib çıxarırdı. Lakin, bütün başlıca maneələr ölkəyə idxal olunan malların axınını dayandıra bilmirdi. Buraya Azərbaycan Respublikası sərhədlərinin xeyli hissəsinin gömrük strukturları tərəfindən qorunmadığı hallarını da əlavə etsək, ölkədə daxili bazarın və bütövlükdə iqtisadi proseslərin tənzimlənməsi sahəsindəki vəziyyətin mürəkkəbliyi ilə bağlı aydın təsəvvür yaranar. Həmin dövrdə qeyri-ərzaq malları ilə müqayisədə ərzaq mallarına xüsusi rejim tətbiq olunurdu və ölkədə ərzaq təhlükəsizliyi yaratmaq məqsədilə idxal hər cür gömrük vergisindən azad edilmişdi. Bunun nəticəsində 1990-1995-ci illərdə respublikaya ərzaq məhsullarının idxalı durmadan artırdı.

1994-cü ildə idxal tarifləri bərpa edildi. İqtisadiyyatın bazar münasibətlərinə transformasiyası ilə əlaqədar olaraq həyata keçirilən genişmiqyaslı sosial-iqtisadi dəyişikliklər və milli iqtisadiyyatın dirçəlməsinin mühüm amili kimi gömrük-tarif mexanizmindən fəal istifadə olunması nəticəsində həm gömrük vergi və rüsumlarının dinamikası artdı, həm də onun strukturunda əlverişli meyl formalaşdı.

İdxal olunan malların qiymətinə nəzarət etməklə gömrük dəyərinin düzgün müəyyənəndirilməsi gömrük işində mühüm məsələlərdən biridir. Respublika gömrük orqanlarının bu sahədə səlahiyyətləri 1996-cı ilin birinci yarısındanadək heç bir hüquqi-normativ sənədlə təsdiq edilməmişdi. Nəticədə mühüm strateji məhsullar dünya bazar qiymətlərinə uyğun gəlməyən, əksər hallarda düşünülmüş şəkildə azaldılan müqavilə

qiymətləri ilə idxal edilir, istehlakçılara isə baha qiymətə satılırdı. DGK-nın təklifi ilə bu cür halların qarşısını almaq məqsədilə Respublika Nazirlər Kabinetinin 1996-cı il 26 iyun tarixli 88c sayılı sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasının “Gömrük tarifi haqqında” Qanunu tətbiq edilənə qədər gömrük orqanları tərəfindən idxal olunan malların şərti minimum qiymətləri müəyyənləşdirildi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin tənzimlənməsi qaydaları”nın 8-ci bəndinə müvafiq olaraq keçmiş Xarici İqtisadi Əlaqələr Nazirliyi tərəfindən 1996-cı il 11 oktyabr tarixli 39 sayılı, sonra isə 1997-ci il 1 yanvar tarixli 1 sayılı əmrlə daxili bazarda mühüm əhəmiyyət kəsb edən malların siyahısı və idxal qiymətlərinin hədləri təsdiq edildi. Lakin bu cür qiymət hədlərinin tətbiqi dünya gömrük təcrübəsinə, gömrük tarif tənzimlənməsi prinsiplərinə, ümumiyyətlə, bazar münasibətlərinə uyğun gəlməməsi inzibatçılıq metodu kimi yaranan problemi həll etmək əvəzinə bir çox əlavə problemlər yaradı. İdxal və ixrac olunan malların gömrük dəyərinin müəyyən edilməsində qayda yaratmaq məqsədilə DGK-nın təklifinə əsasən respublika Nazirlər Kabineti 1998-ci il 12 yanvar tarixli 7 sayılı Qərarı ilə “Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilən və bu ərazidən çıxarılan malların gömrük qiymətləndirilməsi sisteminin tətbiqi Qaydaları”nı təsdiq etdi. DGK isə öz növbəsində “Azərbaycan Respublikasının ərazisinə gətirilən malların gömrük dəyərinin bəyan edilməsinin qayda və şərtləri haqqında” Əsasnamə hazırlayaraq Gömrük Məcəlləsinin tələblərinə uyğun qaydada respublika Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatdan keçirildi. Tarif tənzimləmə tədbirlərinin davamı kimi, 1996-cı ilin iyun ayından aksiz vergilərinin tətbiqinə başlandı, daha sonra aksiz mallarının idxalının lisenziyalasdırılması həyat keçirildi [9, 1998, 29 iyul, № 27 (79)].

Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin güclü iqtisadi təsir vasitəsinə malik olan müstəqil bir qurum kimi meydana çıxması dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində qüvvələr nisbətini, dəyişməsinə səbəb oldu. 1995-ci il iyunun 20-də qəbul edilmiş “Gömrük tarifi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu gömrük siyasətinin tənzimlənməsi istiqamətində əsas normativ-hüquqi sənədlərdən biri idi. Gömrük Məcəlləsi və “Gömrük tarifi haqqında” qanunla müəyyən edilmiş funksiyaların ardıcıl həyat keçirilməsi bu təşkilatın respublikanın iqtisadi siyasətində rolu və yerini daha da möhkəmləndirdi. Gömrük-tarif mexanizminin təkmilləşdirilməsi və onun çevik iqtisadi mexanizmə çevrilməsi nəticəsində dövlət gəlirlərində gömrük rüsum və vergilərinin xüsusi çəkisi 1995-ci ildəki 5,2 faizdən 1998-ci ildə 23,4 faizə çatdırıldı [4].

Azərbaycan Respublikasında gömrük işinin təkmilləşdirilməsi və xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimləmə mexanizminin beynəlxalq tələblərə uyğunlaşdırılması, ilk növbədə, gömrük siyasətinin elmi və qanunvericilik əsaslarının işlənib hazırlanmasını tələb edirdi. Azərbaycan Respublikasında bazar iqtisadiyyatı sisteminə keçid prosesində hüquqi təminat bazasının yaradılması üçün bir sıra qanunlar qəbul edilmişdir. Bu qanunların reallaşdırılması ölkəmizdə gömrük işinin inkişafına və xarici iqtisadi fəaliyyətin canlanmasına güclü təkan verdi. Gömrük işi sahəsində Azərbaycan Respublikasının bağladığı ikitərəfli sazişlər dövlətlərarası gömrük münasibətlərinin əlaqələndirilməsində mühüm yer tutur və aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir: gömrük işi sahəsində əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım; xarici ticarətin gömrük statistikasına sahəsində metodoloji

və informasiya üzrə qarşılıqlı fəaliyyət; gömrük-tarif münasibətlərinin əlaqələndirilməsi; gömrük sənədlərinin və gömrük təminatlarının qarşılıqlı tanınması; sərhədlərdən qanunsuz keçirilən mədəni sərvətlərin saxlanması və qaytarılması məsələləri üzrə əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım; qaçaqmalçılıq və gömrük qaydalarının pozulması, həmçinin silahların, döyüş sursatlarının, partlayıcı maddələrin, narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və prekursorların qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizə sahəsində əməkdaşlıq; gömrük qanunvericiliyinin düzgün tətbiq edilməsi və gömrük hüquqpozumalarının qarşısının alınması, təhqiq edilməsi və onlara qarşı mübarizə aparılması üçün qarşılıqlı inzibati yardım və s.

6 avqust 1997-ci il tarixdə, yəni dərc edildiyi gündən qüvvəyə minən Gömrük Məcəlləsi aşağıdakı məsələləri əhatə edirdi: gömrük prosedurları, gömrük rəsmiləşdirməsi, gömrük nəzarəti, gömrük rüsumları və yığımları, valyuta nəzarəti, gömrük rejimləri, gömrük güzəştləri, gömrük statistikas, gömrük işi sahəsində cinayətlər, gömrük orqanlarının təhqiqata, istintaq və əməliyyat-axtarış fəaliyyəti, gömrük orqanlarının vəzifəli şəxslərinin statusu, gömrük orqanlarının qərarlarından şikayət etmək qaydası, mallar və nəqliyyat vasitələri üzərində sərəncam verilməsi və əldə edilən vəsaitlərdən istifadə edilməsi, məlumat və məsləhət vermə.

1991-ci və 1997-ci ilin gömrük məcəllələri arasında ən böyük fərq gömrük rejimləri sahəsini əhatə edirdi. Hal-hazırda milli Gömrük Məcəlləsi aşağıdakı gömrük rejimlərini nəzərdə tutur: sərbəst dövriyyə üçün buraxılış, təkrar idxal, tranzit, gömrük anbarı, rüsumsuz ticarət mağazası, gömrük ərazisində emal, gömrük nəzarəti altında emal; müvəqqəti idxal (ixrac), sərbəst gömrük zonası, sərbəst anbar, gömrük ərazisindən kənarda emal, ixrac, təkrar ixrac, məhv etmə, və dövlətin xeyrinə maldan imtina (Azərbaycan Respublikasının 10 iyun 1997-ci il tarixli Gömrük Məcəlləsinin 25-ci maddəsi). Halbuki, 1991-ci ilin Gömrük Məcəlləsi yalnız idxal, ixrac və tranzit gömrük rejimlərini nəzərdə tuturdu. Gömrük rejimlərini tətbiq etmək məqsədilə Gömrük Komitəsi bir sıra qaydaları qəbul etsə də, Gömrük Məcəlləsində nəzərdə tutulan və bütün gömrük rejimlərini dəqiqləşdirən qaydaların hazırlanması başa çatdırılmamışdır. Gömrük nəzarəti altında emal, sərbəst gömrük zonası, sərbəst anbar və gömrük ərazisindən kənarda emal rejimləri üçün tətbiqedicisi qanunvericilik mövcud deyildir. Azərbaycan Respublikasının yeni Gömrük Məcəlləsinin qəbul olunması istiqamətində işlər gedir. 2002-ci ilə qədər bir çox dəyişikliklərə məruz qalmış Gömrük Məcəlləsi gömrük işi sahəsində qanunlar sistemini özündə əks etdirməklə idxal və ixrac siyasətinin qanunverici bazasını təşkil edir. Gömrük Məcəlləsi respublikanın iqtisadi təhlükəsizliyi və maraqlarının qorunmasını, ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadi inteqrasiya sistemində rolunun artmasını təmin edən hüquqi, iqtisadi və təşkilati münasibətləri tənzimləmək baxımından işlənib-hazırlanmış qanunvericilik sistemidir. Burada gömrük nəzarəti və gömrük rəsmiləşdirməsi məsələlərinə müəyyən yer ayrılmış və Azərbaycan Respublikasının gömrük strukturu təsbit edilmişdi. 1991-ci il tarixli Gömrük Məcəlləsi ilə müqayisədə 1997-ci ilin Gömrük Məcəlləsi daha ətraflı və bazar iqtisadiyyatına daha uyğun bir sənəd idi. Sovet gömrük qanunvericiliyində gömrük işi sahəsində cinayətlər haqqında müddəalara daha çox yer ayrılmışdı. Məsələn, 1991-ci ilin sovet gömrük

hüququnda bu mövzuya məcəllənin üçdə bir hissəsi həsr olunmuşdusa, Azərbaycan Respublikasının 1997-ci il Gömrük Məcəlləsində bu müddəalar Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin və İnzibati Xətalər Məcəlləsinin təsdiq edilməsindən sonra çıxarılmışdır [5].

“Gömrük tarifi” haqqında Qanunun 4-cü maddəsində gömrük rüsumlarının hesablanma qaydası üç növ gömrük rüsumunu nəzərdə tuturdu: advalor, spesifik və kombinə edilmiş gömrük rüsumu. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən 27 iyul 1998-ci ildə qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasında müvəqqəti idxal (ixrac) edilən malların gömrük rüsumları və vergilərin ödənilməsindən tamamilə və ya qismən azad edilməsi Qaydaları haqqında” 160 sayılı qərar qəbul edilmişdir. Qaydaların 2-ci maddəsində müvəqqəti idxal (ixrac) edilən malların qanunvericiliklə müəyyən edilmiş gömrük vergi və rüsumlarının ödənilməsindən tamamilə azad edilməsi, 3-cü maddəsində isə, müvəqqəti idxal (ixrac) olunan malların qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş gömrük vergi və rüsumlarının ödənilməsindən qismən azad edilməsi qaydaları müəyyən edildi. Bu istiqamətdə Azərbaycan Respublikası DGK “Azərbaycan Respublikasına müvəqqəti idxal edilən malların gömrük rüsumları və vergilərin ödənilməsindən tamamilə və ya qismən azad edilməsinin bir sıra məsələləri ilə bağlı” 30 iyul 1999-cu il tarixli 14/001 sayılı göstərişi vermişdi [4].

Respublika Nazirlər Kabinetinin 16 dekabr 1996-cı il 172 nömrəli qərarına əsasən 1997-ci il yanvarın 1-dən etibarən respublikamızdan ixrac olunan mallara onların nəticələrindən asılı olaraq ixrac rüsumları ləğv olundu. Hökumətin bu qərarı emal müəssisələrinin xarici bazara çıxışını xeyli asanlaşdırdı. Hökumətin digər bir qərarı ilə idxal gömrük rüsumlarında da dəyişikliklər edildi. Respublika Nazirlər Kabinetinin “Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatları üzrə gömrük rüsumlarının dərəcələri haqqında” 1998-ci il 22 aprel tarixli 91 sayılı qərarı ilə gömrük rüsumlarının və yığımlarının dəyişdirilməsi həyata keçirildi, daha doğrusu, ixrac olunan mallar onların növündən asılı olmayaraq ixrac rüsumundan azad olundu. Gömrük vergi qanunvericiliyinə dair normativ bazanın dəyişmədiyi, əksinə, gömrük vergi və rüsumlarından qanunvericiliklə azad olmaların xüsusi çəkisinin artdığı, vergitutma obyektinin azaldığı bir şəraitdə - 1998-ci ildə dövlət büdcəsinə 561,6 milyard manat gömrük rüsumları və vergiləri toplanıb köçürülmüşdü ki, bu, 1997-ci ildəkindən 132,1 milyard manat və ya 30,8 faiz çox idi.

Gömrük orqanları tərəfindən həyata keçirilən valyuta nəzarətinin normativ bazasının yaradılması, onun icra mexanizminin qurulması istiqamətində işlər görülmüşdür. Respublika hökumətinin “Fiziki şəxslər tərəfindən Azərbaycan Respublikasının milli valyutasının, milli valyutada qiymətli kağızların və digər valyuta sərvətlərinin Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədindən keçirilməsi qaydaları” haqqında 28 aprel 1998-ci il tarixli 95 sayılı qərarından sonra fiziki şəxslər tərəfindən aparılan valyuta sərvətlərinə görə alınan gömrük haqqının artım meyli müşahidə olunurdu. Bundan əlavə, ixrac əməliyyatlarının stimullaşdırılmasında gömrük valyuta nəzarətinin təşkili yeni qayda hazırlanmasını tələb edirdi. Bu mənada, Gömrük Komitəsi tərəfindən hazırlanan və Milli Bankın rəyi nəzərə alınmaqla 1998-ci ilin sentyabrından tətbiq edilən “Azərbaycan

Respublikası ərazisindən ixrac edilən malların müqabilində valyuta sərvətlərinin ödənişinə nəzarət barədə təlimat” ixrac əməliyyatlarına valyuta nəzarətinin təmin olunmasında illərlə mövsud olan problemlərin aradan qaldırılmasında mühüm addım idi [4].

“Azərbaycan Respublikasında ticarətin tənzimlənməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” 1999-cu il 23 iyul tarixli fərmanla təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasında 1999-2002-ci illər üçün ticarətin inkişafı üzrə Dövlət Proqramında göstərilirdi ki, ölkə böyük təbii sərvətlərə, münbit torpaqlara malik olduğu halda onun valyuta ehtiyatının xeyli hissəsi əhalinin ilkin tələbat malları ilə təchiz olunmasına sərf edilir. İxracın əsasını enerji daşıyıcıları və xammal məhsulları, idxalın əsasını isə ərzaq məhsulları, ilkin tələbat məhsulları təşkil etdiyindən xarici ticarətin strukturu iqtisadi baxımdan səmərəli deyildir. Bu Proqramın əsas istiqamətlərindən birini ixrac potensialının artırılması, ixracın strukturunun təkmilləşdirilməsi və ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi təşkil edirdi. Gömrük tariflərinin, digər vergi və rüsumların tətbiqi, daimi fəaliyyət göstərən Tarif Şurasının yaradılması, alternativ valyuta mənbələrinin axtarılması, ixracat sahəsində beynəlxalq təcrübədə geniş istifadə olunan müxtəlif formalarla bərabər (konsiqnasiya, kreditə ixrac, lizinq və s.), onun müasir tipli infrastrukturunun (nəqliyyat, sığorta, anbarlar, informasiya sistemi və s.) və ixracın həvəsləndirilməsi mexanizminin yaradılması kimi tədbirlərin həyata keçirilməsi bir sıra dövlət qurumları ilə bərabər Dövlət Gömrük Komitəsinə də tapşırılmışdı [6, maddə 422, nömrə 7, 31 iyul 1999-cu il].

Qeyd etmək lazımdır ki, 1994-1996-cı illər arasında idxal tariflərinin orta səviyyəsi 15 faizə bərabər idi. 1997-ci ilə qədər Azərbaycan Respublikasının tarif sistemində elmi baza zəif idi və tariflərin elmi əsaslandırılmış səciyyə daşmaması xarici ticarətin səmərəli inkişafına mane olurdu. 1997-ci il yanvarın 1-dən Azərbaycan 15 faizlik vahid gömrük dərəcəsi olan unifikasiya edilmiş tarif sisteminə keçdi, ixraca bütün vergilər ləğv olundu. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Xarici ticarətin liberallaşdırılması haqqında” 609 sayılı fərmanına əsasən, ixrac-idxal əməliyyatlarında qeyri-tarif məhdudiyyətlərinin hamısı ləğv edilmişdi. 1995-2007-ci illərdə respublikanın sosial-iqtisadi həyatında aparılan əhəmiyyətli dəyişikliklər nəticəsində gömrük rüsum və gəlirləri hesabına ölkənin büdcə imkanları xeyli artdı. Bu prosesin davamlı olması, habelə respublikanın bir çox iqtisadi və sosial problemlərinin həlli dövlətin iqtisadi imkanlarının artmasına gətirib çıxaran səmərəli gömrük-tarif tənzimlənməsinin həyata keçirilməsini zəruri edir [13].

Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi mal və nəqliyyat vasitələri dövriyyəsinin məlumatlarının toplanılmasını təmin edən sistemin yaradılması, gömrük orqanları arasında informasiya mübadiləsinin təmin olunması, gömrük rəsmiləşdirilməsi və nəzarətinin avtomatlaşdırılması, qaçaqmalçılıq və gömrük qaydalarının pozulması ilə mübarizənin informasiya təminatının təşkili, gömrük inspektorlarının avtomatlaşdırılmış iş yerlərinin yaradılması, gündəlik daxil olan məlumatların yoxlanılması və məlumat bazasının yaradılması, eləcə də xarici iqtisadi əlaqələrin təhlilinin avtomatlaşdırılmış rejimdə aparılması istiqamətlərində işlər aparır. Bu məqsədlə “Avtonəqliyyat”, Müvəqqəti yüklərə nəzarət” və “Gömrük mədaxil orderləri” adlı informasiya-proqram təminat-

larının gömrük orqanlarında tətbiq olunmasına başlandı. “Sərhəd”, “Yük gömrük bəyannamələri”, “Tranzit” və “Gömrük mədaxil orderləri” kimi məlumat bazalarından istifadə etməklə xarici iqtisadi-ticarət əməliyyatlarının təhlili aparılan “Azərbaycan Respublikasının xarici ticarətinin gömrük statistikası” bülleteni müvafiq icra orqanlarına, xarici ölkə səfirliklərinə və beynəlxalq təşkilatlara göndərilir [8; 11, 142-143].

Azərbaycan Respublikasında aparılan iqtisadi islahatlar, həyata keçirilən davamlı inkişaf xətti iqtisadi təsir metodlarından düzgün və səmərəli istifadə edilməsini tələb edir. Respublikada iqtisadi metodlardan biri kimi vahid gömrük siyasətinin həyata keçirilməsi Azərbaycanın gömrük sisteminin dünya gömrük sisteminə yaxınlaşmasını sürətləndirməklə yanaşı, daxili bazarı, yerli istehsalçıların mənafeələrini qoruyur, xarici ticarətin liberallaşdırılmasını təmin edir. Əsaslandırılmış gömrük tarifləri gömrük sisteminin təkmilləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Ölkənin iqtisadi maraqlarını əks etdirən tarif sisteminin tətbiqi öz növbəsində respublika ərazisinə gətirilən və çıxarılan malların əlverişli nisbətini təmin etməklə bərabər, valyuta sərvətlərinin gömrük ərazisinə gətirilməsinə və bu ərazidən çıxarılması üzərində səmərəli nəzarət edilməsinə, bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının xarici rəqabətin mənfəəti təsirindən qorunmasına zəruri şərait yaratmış olur.

Avropa Komissiyası və BMT İnkişaf Proqramı ilə birlikdə həyata keçirilən, 2007-ci ildə təqdim olunan “Azərbaycan Respublikasında Gömrük Xidmətinin Təkmilləşdirilməsi” layihəsi gömrük qanunvericiliyinin beynəlxalq standartlara, xüsusilə Avropa İttifaqının Gömrük Məcəlləsinə uyğunlaşdırılaraq bir sıra aktual məsələləri: minimum məlumat əsaslanan gömrük rəsmiləşdirilməsini, avtomatlaşdırılmış sistemlərə keçidin hüquqi əsasları və kağız əsaslı proseslərdən asılılığın aradan qaldırılmasını, risklərin idarə edilməsi sisteminin əhatə dairəsinin genişlənməsini, gömrük təmsilçiliyi statusunun güclənməsini əhatə edir. Yeni Məcəllə ticarət təhlükəsizliyinin artırılmasında iqtisadi operator institutunun hüquqi əsasları, bank əməliyyatlarına keçid və elektron sənədlərdən geniş istifadə və s. nəzərdə tutur.

Azərbaycan Respublikasının gömrük siyasətinin inkişafı milli iqtisadiyyatın maraqları nəzərə alınmaqla xarici iqtisadi fəaliyyətin beynəlxalq standartlara uyğun tənzimlənməsi ilə əlaqədar olmalıdır. Milli bazarın xarici rəqabətin təsirindən qorunması və keyfiyyətsiz malların idxalının qarşısının alınması məqsədilə hərtərəfli düşünülmüş tədbirlər həyata keçirilməlidir. Gömrük-tarif tənzimlənməsinin elə bir dəqiq sistemi yaradılmalıdır ki, sui-istifadə hallarının qarşısını almaq mümkün olsun. Milli gömrük siyasətinin davamlı inkişafını təmin etmək məqsədilə aşağıdakı strateji perspektivlərin həlli daha aktualdır: gömrük işi sahəsində qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və dəqiqləşdirilməsi; gömrük rəsmiləşdirilməsi və nəzarət prosedurlarının sadələşdirilməsi; xarici ticarət əməliyyatlarının gömrük rəsmiləşdirilməsində qabaqcıl təcrübənin müəyyən edilib istifadə olunması; gömrük brokeri institutunun inkişaf etdirilməsi; iqtisadi təhlükəsizliyə zərər vuran cinayətlərin və hüquqpozuntularının aşkar olunması və qarşısının alınması, korrupsiya ilə mübarizənin gücləndirilməsi; gömrük xidməti mütəxəssislərinin, əməkdaşlarının, xüsusilə də gömrük sərhədindən keçirilən mallara tarif dərəcələri ilə işləyən mütəxəssislərin ixtisaslarının müntəzəm şəkildə artırılması və s. Sözsüz ki, gömrük siyasəti sahəsində

normativ-hüquqi bazanın mövcudluğu ilə yanaşı, hazırkı dövrdə bu bazanın yeniləşməsi tələb olunur. Ölkənin xarici ticarət həcmnin getdikcə artması və daxili bazarın qorunması, yeni bazaların araşdırılması və yerli məhsulların dünya bazarlarına çıxışının asanlaşdırılması kimi məsələlərin həlli üçün müasir tələblərə cavab verən yeni qanunların qəbul edilməsi və mövcud qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi davam etdirilməlidir.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. "Azərbaycan" qəzeti, 1995, 19 yanvar.
2. Azərbaycan gömrüyü: Tarixi ənənələr və müasirlik. Bakı: Elm, 2007. – 220 s.
3. "Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Məlumatları", 31 yanvar 1995-ci il, № 1-2, maddə 29.
4. Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin cari arxivi, Komitənin 1998-2002-ci illərə aid kollegiya yığıncaqlarının materialları.
5. Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi. Bakı: Qanun, 2002. – 122 s.
6. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, № 4, 30 aprel 1998-ci il.
7. Əliyev H. Ə. "Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr. – VIII kitab. – Bakı: Azər nəşr, 1998.-498.
8. "Gömrükçü" (Azərbaycan Respublikası DGK-nin jurnalı), 2004, № 5.
9. "Gömrük xəbərləri" qəzeti. 1997-2002-ci illər.
10. Əliyev A. Azərbaycanın iqtisadi siyasəti (Azərbaycanın xarici ticari əlaqələri) Bakı: Qanun.-2003.-320 s.
11. Əliyev A. Gömrük siyasəti: dövlətin prioritet istiqamətləri// Dirçəliş – XXI əsr. 2007, № 96-97.
12. Əliyev A. Ə., Səriyev Ə. B. Azərbaycanın xarici ticarət konsepsiyası və strategiyası//Qanun, № 8 (112), 2003.
13. Əliyev V. İ. Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi fəaliyyətinin tənzimlənməsin gömrük tariflərinə tətbiqi problemləri. İqti. elm. nam. alim. dər. almaq üçün təqd. olun. avtoreferatı. Bakı, 2005. -22 s.
14. Heydərov K. F. Gömrük işinin əsasları. II cild. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1999. - 422 s.

R.A.Guliyev

THE FORMATION OF THE CUSTOMS LEGISLATION AND CUSTOMS-TARIFFS POLICY OF THE AZERBAIJAN REPUBLIC (1992-2002)

SUMMARU

In the articles is illuminated the process of the national customs service as one of the important state structure after winning the independence of the Azerbaijan Republic. In this article is analyzed made work since 1992 year according to the foundation of the national customs legislation and for the strengthening of the material-technical basis and personnel potential.

Р.А.Гулиев

ФОРМИРОВАНИЕ ТАМОЖЕННОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА И ТАРИФНО – ТАМОЖЕННОЙ ПОЛИТИКИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ (1992-2002 ГГ.)

РЕЗЮМЕ

В статье освещается процесс создания национальной таможенной службы, как один из важных государственных структур после восстановления независимости Азербайджанской Республики. В статье анализируется проделанная правительством Азербайджанской Республики с 1992 года работа по формированию таможенного законодательства, по укреплению материально-технической базы и кадрового потенциала таможенной службы.

Məqalə AMEA Tarix İnstitutunun Elmi Şurasının 2010-cu il 11 oktyabr tarixli iclasının 08 sayılı qərarı və t.ü.f.d., Ə.Q.Qasimovun, t.ü.f.d. A.M.Balayevin müsbət rəyləri əsasında çap olunur.

FÖVQƏLADƏ HALLARLA MÜBARİZƏ SAHƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ BEYNƏLXALQ ƏLAQƏLƏRİ

Ədalət Qasımov¹

Azərbaycan Respublikası fəvqəladə halların qarşısının alınması və onun nəticələrinin aradan qaldırılması üzrə dövlət sistemini formalaşdırarkən fəvqəladə halların idarə edilməsi sahəsində böyük təcrübəyə malik dövlətlərin müvafiq qurumları ilə əməkdaşlığın qurulması və inkişaf etdirilməsinə xüsusi əhəmiyyət verir. Bu mənada respublikamız böhranların idarə olunması və fəvqəladə halların qarşısının alınması üzrə tədbirlər planının hazırlanması ilə bağlı təcrübənin qazanılması və informasiya mübadiləsi sahəsində bir sıra dövlətlərlə ikitərəfli əməkdaşlıq edir. Bu sahədə çoxtərəfli əməkdaşlıq isə NATO mexanizmləri vasitəsilə inkişaf etdirilir və ölkəmiz bu təcrübədən fəal istifadə etməyə davam edəcəyini dəfələrlə bildirmişdir.

Hələ 2006-cı ilin martında Azərbaycan Respublikası Fəvqəladə Hallar naziri Kəmaləddin Heydərovun Rusiya Federasiyasına ilk səfəri iki ölkə arasında fəvqəladə halların birgə ləğv edilməsi məsələlərində sıx əməkdaşlığın qurulması istiqamətində mühüm rol oynadı. Həmin səfər çərçivəsində Azərbaycan Respublikası nümayəndə heyəti ilə Rusiya Federasiyasının müvafiq nazirliyinin rəhbərliyi arasında bir çox görüşlər keçirilmiş, müxtəlif sahələrdə əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi haqqında razılıq əldə edilmişdir. Bu razılaşmaların hüquqi əsası 27 mart 2006-cı il tarixdə “Azərbaycan Respublikası Fəvqəladə Hallar Nazirliyi və Rusiya Federasiyasının Mülki müdafiə, fəvqəladə hallar və fəlakətlərin nəticələrinin aradan qaldırılması üzrə Nazirliyi arasında əməkdaşlığın fəallaşdırılması haqqında” protokolun imzalanması ilə möhkəmləndirilmişdir [21].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 12 mart 2007-ci il tarixli 2034 nömrəli sərəncamı ilə 2006-cı il martın 27-də Moskva şəhərində imzalanmış “Azərbaycan Respublikası Fəvqəladə Hallar Nazirliyi və Rusiya Federasiyasının Mülki Müdafiə, Fəvqəladə Hallar və Fəlakətlərin Nəticələrinin Aradan Qaldırılması üzrə Nazirliyi arasında əməkdaşlığın fəallaşdırılması haqqında Protokol” təsdiq edilmişdir [7].

Rusiya Federasiyası Fəvqəladə Hallar naziri S. Şoyqunun 2006-cı ilin iyun ayında Azərbaycana səfəri zamanı Rusiya Federasiyası FHN və Azərbaycan Respublikası FHN arasında 2006-2008-ci illər üçün kompleks əməkdaşlıq planı imzalandı. Planda Rusiya Federasiyası FHN-nin köməyi ilə Azərbaycan Respublikasında müvafiq strukturların formalaşdırılması, respublikaya xilasetmə və yanğınsöndürmə xidmətləri üçün avadanlıqların, texnikanın verilməsi, həmçinin qabaqcıl texnologiyaların tətbiqində, kadrların ixtisaslarının artırılmasında kömək göstərilməsi nəzərdə tutulmuşdur [22, 44-47].

Azərbaycan Respublikasında fəvqəladə hallarla mübarizə sahəsində Rusiyadan alınan müxtəlif avadanlıqlar uğurla tətbiq edilmiş, fəvqəladə hallar üzrə mütəxəssislərin

¹Ədalət İsmayıl oğlu Qasımov – AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun dissertantı

qonşu ölkədə təhsil alması təmin edilmişdir. Azərbaycan Respublikası FHN strukturuna daxil olan xidmət və qurumların yeniləşdirilməsi, onların maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi məqsədi ilə 2006-2008-ci illərdə Rusiya Federasiyası FHN-nin dəstəyi ilə həmin ölkənin istehsalı olan 94 ədəd müxtəlif xüsusi texnika və avadanlıq, o cümlədən yanğın təhlükəsizliyi xidməti üçün 41 ədəd yanğınsöndürmə avtomobili, qəza və fəlakət zonalarında zərərçəkmişlərə təxirəsalınmaz tibbi yardımın göstərilməsi üçün 1 ədəd səhra hospitalı alınmışdır. Həmçinin Kiçik Həcmli Gəmilər üzrə Dövlət Müfəttişliyi üçün kiçik tonnajlı üzmə vasitələrinin istismarının texniki təhlükəsizliyinin təminatı, onların fəaliyyətinə nəzarətin gücləndirilməsi, eləcə də təxirəsalınmaz qəza-xilasetmə yardımının göstərilməsi məqsədilə 4 ədəd çoxfunksiyalı sürətli kater, qısa vaxtda xilasedicilərin və zəruri avadanlığın fəlakət yerinə çatdırılması, meşə və genişmiqyaslı yanğınların söndürülməsi məqsədilə 4 ədəd müasir “Mİ-17-1V” tipli vertolyot və 1 ədəd “BE-200 ÇS” markalı amfibiya-təyyarə, fəvqəladə halların nəticələrinin ləğvi, uçuşunların təmizlənməsi, qəza-xilasetmə xidmətlərinin iş qabiliyyətinin artırılmasının təminatı və keçirilən qəza-xilasetmə əməliyyatlarının səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədi ilə 43 ədəd müxtəlif xüsusi texnika alınmışdır.

Azərbaycan Respublikasında müvafiq elmi-tədris bazasının, xüsusən ölkə Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə yaradılmış FHN-nin Akademiyasının formalaşdırılmasında rusiyalı həmkarların elmi potensialından, təcrübəsindən də səmərəli istifadə olunur [14].

Rusiya Federasiyası Fəvqəladə Hallar naziri S.Şoyqunun başçılıq etdiyi nümayəndə heyətinin 2008-ci ilin iyununda Azərbaycan Respublikasına səfəri zamanı 2006-2008-ci illər ərzində Rusiya Federasiyası FHN ilə Azərbaycan Respublikası FHN arasında əməkdaşlığın kompleks planının yekunları müzakirə olunmuş, qarşılıqlı təcrübə mübadiləsi, əməkdaşlığın perspektivləri və digər məsələlər ətrafında fikir mübadiləsi aparılmışdır. S. Şoyqu Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin qəbulunda olarkən neftlə çirklənmiş ərazilərin təmizlənməsi məsələləri müzakirə olunmuş, bununla bağlı işlərin qısa zaman kəsiyində başlanılması üçün müvafiq tapşırıqlar verilmişdir. Görüşün nəticəsi olaraq Azərbaycan Respublikası Fəvqəladə Hallar naziri K.Heydərov və Rusiya Federasiyası Fəvqəladə Hallar naziri S.Şoyqu “Fəvqəladə halların xəbərdar edilməsi və nəticələrinin aradan qaldırılması üzrə Rusiya-Azərbaycan əməkdaşlıq komissiyası haqqında Əsasnamə”ni imzalamışlar [11, 2008, 14 iyun].

Azərbaycan Respublikası FHN nümayəndə heyətinin 2008-ci ilin noyabr ayında Rusiya Federasiyası Fəvqəladə Hallar naziri S.Şoyqunun dəvəti ilə Rusiya Federasiyasına rəsmi səfəri zamanı “Azərbaycan Respublikası Fəvqəladə Hallar Nazirliyi və Rusiya Federasiyası Mülki Müdafiə, Fəvqəladə Hallar və Fəlakətlərin Nəticələrinin Aradan Qaldırılması üzrə Nazirliyi arasında 2009-2011-ci illər üçün Kompleks plan” qəbul edilmişdir [3, 9].

Qardaş Türkiyə Cümhuriyyətinin müvafiq qurumları ilə sıx əməkdaşlıq əlaqələrinin dərinləşməsi, qarşılıqlı səfərlər, təcrübə mübadiləsinin aparılması nəticə etibarilə Azərbaycan Respublikasında yeni təşəkkül tapan sistemin qısa müddətdə formalaşdırılmasında mühüm rol oynamışdır. Azərbaycan Respublikası Fəvqəladə Hallar

nazirinin ilk xarici səfərini qardaş Türkiyə Cümhuriyyətinə etməsi ölkələrimiz arasında əməkdaşlığın ən yüksək səviyyədə olduğunu bir daha təsdiq etdi, iki ölkənin uyğun qurumları arasında əlaqələrin yaranması və inkişafında müsbət rol oynadı. Bu sahədə iki dost ölkə arasında əməkdaşlığın əsası 2006-cı ilin martında respublikanın Fövqəladə Hallar naziri K. Heydərovun Türkiyə Cümhuriyyətinə işgüzar səfəri zamanı qoyulmuşdur [16, 38-39].

2006-cı ilin avqustunda Bakıda Azərbaycan Respublikası FHN-də iki ölkənin hökumətləri arasında fövqəladə halların idarə edilməsi üzrə əməkdaşlıq haqqında saziş imzalanmışdır. İmzalanan sazişin məqsədi iki ölkənin müvafiq qurumları arasında elmi-texniki əməkdaşlığın qurulması, fövqəladə hallarda yardımın göstərilməsi üsullarının müəyyən edilməsidir. Qeyd edək ki, Türkiyə bir sıra çoxtərəfli anlaşmalara imza atsa da, fövqəladə hallara dair ikitərəfli sazişi yalnız Azərbaycanla imzalamışdır. Hazırda fövqəladə halların xəbərdar edilməsi, qarşısının alınması və nəticələrinin aradan qaldırılması, habelə FHN-nin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, əməkdaşlarının peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi sahəsində Türkiyə Cümhuriyyəti Azərbaycana böyük kömək göstərir [11, 2008, 14 iyun; 20, 17].

2007-ci il 16-17 iyul tarixlərində Bakı şəhərində Azərbaycan Respublikası FHN və ABŞ Enerji Departamenti tərəfindən “Zəlzələyə davamlı, enerji baxımından qənaətli inşaat materialları” mövzusunda keçirilmiş seminar azərbaycanlı mütəxəssislərin bu sahədə təcrübəsinin artırılması baxımından faydalı olmuşdur.

ABŞ-ın Enerji Departamenti, Fövqəladə Halların İdarə Olunması Federal Agentliyi və digər müvafiq qurumları ilə əməkdaşlıq əlaqələri yaradılmış, bu ölkənin istehsalı olan 14 ədəd ağır texnika alınaraq istifadəyə verilmişdir [3, 10].

2009-cu il avqustun 4-7-də Bakıda “Mülki Hərbi Fövqəladə Hazırlıq” Proqramı çərçivəsində Azərbaycan Respublikası FHN-nin və ABŞ-ın fövqəladə hallara cavab vermə üzrə ekspertlərinin iştirakı ilə seminar və masaxarası təlimlər keçirildi. “Təbii və texnogen xarakterli fövqəladə halların nəticələrinin aradan qaldırılması işinin təşkili, qəza-xilasətmə və digər təxirəsalınmaz işlər zamanı qüvvə və vasitələrin idarə olunması” mövzusunda keçirilən tədbirin əsas məqsədi hər iki ölkənin müvafiq qurumları arasında təcrübə mübadiləsi aparmaq idi.

Sıx əməkdaşlığın qurulduğu qurumlar arasında Fransa Respublikasının Daxili İşlər və Ərazi Abadlaşdırma Nazirliyi də mühüm yer tutur. Nümayəndə heyətimiz Azərbaycan Respublikası FHN-nin maddi-texniki bazasının müasirləşdirilməsi ilə bağlı “GIMAEX”, “SIDES”, “VPS”, “Penault Export” şirkətləri ilə danışıqlar aparmışdır. Fransa Respublikasının Daxili İşlər və Ərazi Abadlaşdırma naziri Fransa prezidenti Nikola Sarkozinin dəvəti ilə Azərbaycan Respublikası Fövqəladə Hallar naziri K. Heydərovun 2006-cı ilin oktyabrında Fransa Respublikasına işgüzar səfəri iki ölkə arasında fövqəladə hallarla mübarizə sahəsində əməkdaşlığın daha da möhkəmləndirilməsində mühüm rol oynadı. Səfər zamanı iki ölkənin nazirlikləri arasında əməkdaşlıq haqqında Niyyət Protokolu imzalandı [2, 51; 20, 2006, № 4, s. 20-23].

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 8 dekabr 2006-cı il tarixli 1816 nömrəli sərəncamı ilə 2006-cı il oktyabrın 4-də Paris şəhərində imzalanmış “Azərbaycan

Respublikası Fövqəladə Hallar Nazirliyi və Fransa Respublikası Daxili İşlər və Ərazi Abadlaşdırma Nazirliyi arasında Niyyyət Protokolu” təsdiq edildi və FHN-ə Niyyyət Protokolunun həyata keçirilməsini təmin etmək tapşırıldı [4, 20].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2007-ci ilin yanvar ayının 29-31-də Fransa Respublikasına dövlət səfəri çərçivəsində iki ölkə hökumətləri arasında “Mülki müdafiə və təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq və yardım haqqında” Saziş imzalandı. Sazişdə əsasən ölkələr təbii və texnogen mənşəli fəvqəladə halların xəbərdar edilməsi və qarşısının alınması, eləcə də fəvqəladə hal təhlükəsi ilə üzləşən insanların əmlakının və ətraf mühitin müdafiəsi və onlara dəyən ziyanın aradan qaldırılması sahəsində əməkdaşlıq nəzərdə tutulurdu [20, 2007 № 2 (8), 15-16].

Azərbaycan Respublikasının fəvqəladə hallarla mübarizə sahəsində sıx əməkdaşlıq etdiyi ölkələr sırasında Almaniya Federativ Respublikası mühüm yer tutur. Bu ölkədə istehsal olunan texnika və texniki avadanlıqlar, o cümlədən yanğınsöndürmə maşınları, təbii fəlakətlərin aradan qaldırılmasında istifadə olunan digər texniki vasitələr öz yüksək keyfiyyəti ilə seçilir. 2008-ci ildə FHN tərəfindən Almaniya “Man-Zieqler” markalı 22 ədəd yanğınsöndürən avtomobil, 10 ədəd “Mercedes-Benz” şassisi üzərində quraşdırılmış yük avtomobili, 16 ədəd qəza-xilas etmə avtomobili və 5 ədəd motosiklet alınaraq istifadəyə verilmişdir [11, 2006, 19 avqust; 14].

Bu gün Azərbaycan Respublikasının sıx siyasi, iqtisadi tərəfdaşlıq etdiyi ölkələr sırasında Ukrayna Respublikasının xüsusi yeri vardır. 2006-cı il sentyabrın 7-8 tarixlərində Ukraynanın Prezidenti Viktor Yuşçenkonun Azərbaycan Respublikasına rəsmi səfəri zamanı imzalanmış sənədlər arasında Azərbaycan Respublikası hökuməti ilə Ukrayna Nazirlər Kabineti arasında ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində əməkdaşlıq haqqında, Azərbaycan Respublikasının Fövqəladə Hallar Nazirliyi ilə Ukrayna Dövlət Nüvə Tənzimlənməsi Komitəsi arasında radiasiya təhlükəsizliyi sahəsində əməkdaşlıq haqqında sazişlər də var idi [8; 20, 2006, № 3 (3), 21].

2006-cı il oktyabrın 17-18-də Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin Belarus Respublikasına səfəri iki ölkə arasında münasibətlərin daha da genişlənməsinə təkan verdi. İmzalanan sazişdə tərəflər mövcud dostluq münasibətlərinin möhkəmləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi fikrini əsas tutaraq, qarşılıqlı mənafə, hörmət, suverenlik və bərabərlik prinsiplərinə əsaslanaraq, təbii və texnogen mənşəli fəvqəladə halların qarşısının alınması və nəticələrinin aradan qaldırılması sahəsində ikitərəfli əməkdaşlığın gücləndirilməsi haqqında razılığa gəlmişdilər [20, 2006, № 4 (4), 12].

Azərbaycanlı mütəxəssislər Belarus FHN-nin fəvqəladə hallar üzrə reaksiyavermə və idarəetmə mərkəzinin, təlim-tədris mərkəzinin iş prosesi ilə də tanış olmuşdular. Belorusiya Respublikası Fövqəladə Hallar naziri Ənvər Bəriyevin 2007-ci ilin martında respublikamıza etdiyi səfər müddətində Azərbaycan Respublikası və Belarus Respublikası Fövqəladə Hallar Nazirlikləri arasında “2007-2010-cu illər üzrə əməkdaşlıq barədə kompleks fəaliyyət planı” və “Fövqəladə hallarda xəbərdarlıq edilməsi və nəticələrinin aradan qaldırılmasında əməkdaşlıq üzrə işçi qrupu haqqında Əsasnamə” imzalanmışdı [20, 2006, № 4 (4), 13, 2007, № 3 (9), 18-24].

“2007-2010-cu illər üzrə əməkdaşlıq barədə kompleks fəaliyyət planı”na uyğun olaraq nazirliklər fəvqəladə halların qarşısının alınması və ləğvi sahəsində normativ-hüquqi aktların mübadiləsini aparacaq, Azərbaycan FHN-nin əməkdaşları Belarusya Respublikası Fəvqəladə Hallar Nazirliyinin elm və təhsil müəssisələrində təhsil və ixtisaslarını artıracaqlar [11, 2008, 28 iyun].

Azərbaycan Respublikası Şərqi Avropa dövlətləri arasında ilk dəfə olaraq Bolqarıstan Respublikası ilə fəvqəladə hallarla mübarizə sahəsində əməkdaşlıq əlaqələri yaratmış, bu ölkənin Fəlakətlər və qəzalar zamanı Dövlət Siyasəti Nazirliyi ilə Azərbaycan Respublikası Fəvqəladə Hallar Nazirliyi arasında 17 aprel 2007-ci il tarixində “Əhalinin fəalkət və qəzalardan müdafiəsi sahəsində əməkdaşlıq haqqında Bəyannamə” imzalanmışdır [1, 2007, № 8, 21 aprel].

2006-cı ilin mayında Koreya Respublikasının prezidenti Ro Mu Hyunun Azərbaycana səfəri ölkələrimiz arasında bütün sahələrdə əlaqələrin inkişafına təkan verdi. Tərəflər arasında Azərbaycan Respublikası Fəvqəladə Hallar Nazirliyi və Koreya Respublikasının Tikinti və Nəqliyyat Nazirliyi arasında 2006-cı il mayın 11-də bağlanmış “Tikinti Sahəsində Əməkdaşlıq sahəsində Anlaşma Memorandumu” imzalanmışdır [20, 2006, № 1 (1), 76].

Azərbaycan Respublikası Fəvqəladə Hallar Nazirliyi BMT, NATO, ATƏT, MDB, GUAM, Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (QİƏT), Kimyəvi Silahların Qadağan edilməsi Beynəlxalq Təşkilatı (KSQET), Atom Enerjisi üzrə Beynəlxalq Agentlik (AEBA), İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (İƏT), Beynəlxalq Mülki Müdafiə Təşkilatı, Dünya Bankı və digər təşkilatlarla sıx əməkdaşlıq əlaqələri yaratmışdır [3; 11, 2008, 20 dekabr].

Azərbaycan Respublikasında fəvqəladə hallarla mübarizə sahəsində vahid mübarizə sistemi formalaşdırılarkən BMT-nin müvafiq qurumları ilə əlaqə yaradılmış, bu məqsədlə hələ 2006-cı ildə FHN ilə BMT-nin İnkişaf Proqramı arasında işçi qrupu yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikası FHN BMT-nin xətti ilə həyata keçirilən qlobal kampaniya və layihələrdə də fəal iştirak etməyə başlamışdır [1, 2006, 10 iyun; 6; 20, 2007, № 2 (8), 43-45].

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 sentyabr 2006-cı il tarixli 1697 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına dair 2006-2010-cu illər üçün kompleks tədbirlər planı” çərçivəsində “Suraxanı rayonu ərazisində yod-brom istehsalı prosesində əmələ gəlmiş radioaktiv kömür tullantılarının zərərsizləşdirilməsi” layihəsinin hazırlıq mərhələsi üzrə Dünya Bankının Texniki Tapşırığı əsasında görülən işlər tam başa çatdırılmışdır [11, 2006, 5 avqust;14].

FHN AEBA-nın mühüm tərkib hissəsi olan Nüvə Silahlarının Hərtərəfli qadağan olunması Müqaviləsi Təşkilatı ilə də sıx əməkdaşlıq əlaqələri yaratmış, 2006-cı ilin oktyabrında həmin təşkilatla birgə radioaktiv təhlükəsizlik sahəsində “Yerlərdə müfəttişlik” təlimləri keçmiş, 10 gün davam edən təlimlərdə dünyanın 20-dən çox ölkəsindən 40-a yaxın nümayəndə iştirak etmişdir. FHN Kimyəvi Silahların Qadağan edilməsi Təşkilatı ilə birgə “Kimyəvi maddələrin dağılmasının nəticələrinin aradan

qaldırılması zamanı tədbirlər” mövzusunda 12-14 may 2008-ci ildə Bakıda təlimlər keçirmiş və bu təlimlərdə Mərkəzi Asiya ölkələrindən 40-a yaxın nümayəndə iştirak etmişdir. 2006-cı il 16-17 oktyabr tarixlərində Azərbaycan Respublikası FHN, Azərbaycan Ekoenergetika Akademiyası və Yaponiyanın Kobe Universitetinin birgə təşkilatçılığı ilə “Bakı şəhərində seysmik riskin öyrənilməsi” mövzusunda seminar keçirilmişdir [20, 2006, № 4 (4), 48-49].

Fövqəladə halların xəbərdar edilməsi, qarşısının alınması və nəticələrinin aradan qaldırılması, habelə fəvqəladə hallarla mübarizə sisteminin formalaşdırılmasında maddi-texniki bazanın möhkəmləndirilməsi, əməkdaşların peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi sahəsində qabaqcıl ölkələrin zəngin təcrübəsinin öyrənilməsi diqqət mərkəzində saxlanılan məsələ olaraq qalır.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan” qəzeti.
2. Azərbaycan Fövqəladə Hallar nazirinin Fransaya səfəri iki ölkənin uyğun qurumları arasında əlaqələrin yaranması və inkişafında mühüm rol oynayacaqdır // “Təhlükəsiz Həyat”, 2006, № 1 (1), s. 50-55.
3. Azərbaycan Respublikası Fövqəladə Hallar Nazirliyinin cari arxivi. Nazirliyin Beynəlxalq Əlaqələr İdarəsinin arayışı.
4. Azərbaycan Respublikasının Fövqəladə Hallar Nazirliyi və Fransa Respublikasının Daxili İşlər və Ərazi Abadlaşdırma Nazirliyi arasında Niyət Protokolu. 2006, 4 oktyabr, AR FHN-in cari arxivi, f.1, siy.1, iş 1, v. 20-23.
5. Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında fəvqəladə halların idarə edilməsi sahəsində əməkdaşlıq haqqında Saziş. 2006, 9 avqust, AR FHN-in cari arxivi, f.1, siy. 1, iş 1, v. 24-32.
6. Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə İordaniya Həşimilər Krallığı hökuməti arasında fəvqəladə halların idarə edilməsi sahəsində əməkdaşlıq haqqında Saziş. 29 iyul, 2007. AR FHN-nin Beynəlxalq əlaqələr idarəsinin materialları.
7. Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Rusiya Federasiyası Hökuməti arasında fəvqəladə halların qarşısının alınması və aradan qaldırılması sahəsində əməkdaşlıq haqqında Saziş. 9 yanvar, 2001. AR FHN-nin Beynəlxalq əlaqələr idarəsinin materialları.
8. Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Ukrayna Nazirlər Kabineti arasında fəvqəladə halların qarşısının alınması və onların nəticələrinin aradan qaldırılması sahəsində əməkdaşlıq haqqında Saziş. AR FHN-nin Beynəlxalq əlaqələr idarəsinin materialları.
9. Azərbaycan və Türkiyənin uyğun qurumları fəvqəladə halların idarə edilməsi sistemi çərçivəsində təbii və texnogen xarakterli fəvqəladə hadisələrə qarşı birgə mübarizə aparacaqlar// “Təhlükəsiz Həyat”, 2006, № 2 (2), s. 14-20.
10. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu.
11. Fövqəladə Hallar Nazirliyinin qəzeti.
12. Fövqəladə Hallar və Mülki Müdafiə haqqında sənədlər toplusu, Bakı, Qanun. 2007. -256 s.
13. Fövqəladə hallarla mübarizədə nazirlik öz işini müasir dövrün tələblərinə uyğun qurmağa çalışır // “Təhlükəsiz Həyat” jurnalı, 2007, № 3 (9), s. 18-24.
14. Heydərov K. Ölkə əhalisinin təhlükəsiz həyat və fəaliyyətinin təmin edilməsi Fövqəladə Hallar Nazirliyinin başlıca vəzifələrindəndir// FHN-in qəzeti, 2008, 20 dekabr.
15. Heydərov K. Ölkə əhalisinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi Azərbaycan dövlətinin prioritet vəzifəsidir // “Təhlükəsiz Həyat”, 2006, № 5, s. 18-23.
16. Qardaş Türkiyə fəvqəladə halların aradan qaldırılması sahəsində Azərbaycanla əməkdaşlıqda maraqlıdır // “Təhlükəsiz Həyat”, 2006, № 1 (1), s. 38-39.
17. Mülki müdafiə və fəvqəladə hallar zamanı təhlükəsizlik işinin təşkilində Fransa təcrübəsi, 2007, № 2 (8), s. 14-16
18. Nazirliyin formalaşdırılmasında beynəlxalq təcrübədən istifadə edilir // “Təhlükəsiz Həyat”, 2007, № 2 (8), s. 12-13

19. Radiasiya təhlükəsizliyi sahəsində əməkdaşlıq davam etdirilməsi // "Təhlükəsiz Həyat", 2006, № 3 (3), s. 20-21.
20. "Təhlükəsiz Həyat" jurnalı.
21. Расширяются горизонты сотрудничества // "Təhlükəsiz Həyat", 2006, № 1 (1), s. 40-43
22. Сотрудничество между министерствами по чрезвычайным ситуациям Азербайджана и России выходит на новый уровень // "Təhlükəsiz Həyat", 2006, № 1 (1), s. 44-47.

A.İ.GASIMOV

INTERNATIONAL RELATIONS OF THE AZERBAIJAN REPUBLIC IN THE AREA OF EMERGENCY CASES

SUMMARY

The international relations of the Azerbaijan Republic is highlighted in the presented article on the basis of broad facts. It is mentioned that, in spite of the short period of time the Ministry of Emergency Situations of the Azerbaijan Republic could achieve mutual cooperation with most countries and International Organizations of the world that play an important role in the area of formulating the national system for emergency cases.

A.И.Гасымов

МЕЖДУНАРОДНЫЕ СВЯЗИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ В БОРЬБЕ С ЧРЕЗВЫЧАЙНЫМИ СИТУАЦИЯМИ

РЕЗЮМЕ

В представленной статье на основе фактического материала освещается международное сотрудничество Азербайджанской Республики по ликвидации последствий чрезвычайных ситуаций. Отмечается, что, несмотря на относительно недолгий срок своего существования, Министерство по Чрезвычайным ситуациям Азербайджанской Республики сумело наладить тесные связи со многими странами мира, международными организациями, что в свою очередь позитивно отразилось на обмене опытом в деле формирования и деятельности национальной системы борьбы с чрезвычайными ситуациями.

Məqalə AMEA Tarix İnstitutunun Elmi Şurasının 2010-cu il 11 oktyabr tarixli iclasının 08 sayılı qərarı və t.ü.f.d., R.Ə.Quliyevin, t.ü.f.d. A.M.Balayevin müsbət rəyləri əsasında çap olunur.

2003-2006-CI İLLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA AQRAR İSLAHATLARIN İKİNCİ MƏRHƏLƏSİNİN QANUNVERİCİLİK BAZASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Zaur Səlimov

Xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında müəyyən edilmiş sosial-iqtisadi strategiyanın həyata keçirilməsi qısa vaxda ölkə iqtisadiyyatını dərin böhrandan çıxarmış və onun dayanıqlı inkişafını təmin etmişdir. İctimai-siyasi sabitliyin bərqərar olması, zəruri qanunvericilik bazasının yaradılması Azərbaycanda iqtisadi islahatlar prosesinin sürətlənməsinə təkan vermiş, islahatların keyfiyyətə yeni, daha yüksək mərhələyə qədəm qoymasına şərait yaratmışdır.

2003-cü ilin 15 oktyabrında prezident seçkilərində xalqın mütləq əksəriyyətinin etimadını qazanaraq dövlət başçısı seçilən İlham Əliyevin fəaliyyətə başlaması isə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə, regionların inkişafının təmin edilməsinə və nəticədə əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması sahəsində görülmüş işlərə yeni təkan verdi. Ümummilli liderimizin müəyyənləşdirdiyi davamlı iqtisadi inkişaf strategiyasının yeni mərhələdə İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilməsi ölkənin gələcək inkişafı üçün əlverişli şərait yaratdı. Ölkə prezidenti iqtisadiyyatın ahəngdar inkişafının təmin edilməsində və iqtisadi idarəetmənin təkmilləşdirilməsində qanunvericilik mexanizminin roluna xüsusi əhəmiyyət verir və vurğulayırdı ki, iqtisadi siyasət daim təkmilləşən qanunvericilik bazasına söykənir.

Prezident İlham Əliyev 2003-cü il noyabrın 17-də Nazirlər Kabinetinin iclasında iqtisadiyyatın sabit və dinamik inkişafını təmin etmək üçün qarşıda duran vəzifələrdən danışarkən aqrar bölmənin inkişafına qayğının vacibliyini vurğulayaraq demişdir ki, kənd təsərrüfatında aparılan islahatların nəticəsində böyük uğurlar qazanılıb. Torpaq özəl mülkiyyətə verilib. Bunun nəticəsində kənd təsərrüfatı istehsalında böyük uğurlar vardır. Bu ənənə davam etməlidir və kənd təsərrüfatında islahatların ikinci mərhələsi başlamalıdır. Dövlətin öhdəsinə nə düşürsə, biz bunu edəcəyik. Amma, eyni zamanda, yerlərdə də bu məsələyə böyük diqqət göstərilməlidir [6].

Ölkə iqtisadiyyatındakı müsbət meyilləri daha da möhkəmləndirmək və inkişaf etdirmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının prezidenti 2003-cü il noyabrın 24-də “Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında” fərman imzaladı [2, s. 398-401].

Fərmanda aqrar sektorda islahatların ikinci mərhələsini başlamaq və bununla əlaqədar lazımi tədbirlərin görülməsini sürətləndirmək məqsədi ilə texniki servis mərkəzlərinin təşkili, fermerlərin texnika ilə daha böyük həcmdə təmin olunması, toxumçuluq bazasının inkişaf etdirilməsi, yeni emal müəssisələrinin yaradılması və s. haqqında bir ay müddətində müvafiq təkliflərin hazırlanması nəzərdə tutulmuşdu. Bu sənəddə yeddi istiqamət üzrə qarşıda duran vəzifələr və onların həlli yolları müəyyənləşdirilmişdi. Fərmana əsasən, ölkə iqtisadiyyatının dinamik inkişafının davam etdirilməsi, qəbul olunmuş dövlət proqramının icrasının sürətləndirilməsi, sahibkarlığın inkişafı sahəsində qarşıya çıxan maneələrin aradan qaldırılması, aqrar sektorda islahat-

ların ikinci mərhələsinin, özəlləşdirmənin, ikinci Dövlət proqramının yerinə yetirilməsinin sürətləndirilməsi, sahibkarların maliyyə resursları ilə təminatının yaxşılaşdırılması və digər mühüm tədbirlərin həyata keçirilməsi İqtisadi İnkişaf Nazirliyinə həvalə olunmuşdu.

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının stimullaşdırılmasının davam etdirilməsi üçün Milli Məclis 2003-cü il noyabrın 28-də “Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına qısa müddətli vergi güzəştlərinin verilməsi haqqında” qanun qəbul etmişdir.

2003-cü ilin sonunda kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu 5 faiz artaraq 5652,9 milyard manata çatmışdı.

Azərbaycan Prezidenti 2004-cü il fevralın 2-də Bakı Biznes Mərkəzində yerli sahibkarlarla görüşdə iş adamlarına münasibətdə süni maneələrin aradan qaldırılmasından danışaraq demişdir:

“Azərbaycan Prezidenti sahibkarları dəstəkləyir, onlara inanır. Siz də mənə həmişə arxalana bilərsiniz. Bütün xoşagəlməz hallar haqqında mənə birbaşa məruzə edə bilərsiniz”.

Görüşdə vurğulanmışdır ki, ölkəmizdə sahibkarlığın inkişafı şərti olaraq üç təkamül mərhələsi keçmişdir. Birinci mərhələ 1991-1997-ci illəri əhatə edir və bu dövrdə sahibkarlığın hüquqi bazasının ilk rüşeymləri yaranmağa başlamışdır. Belə ki, 1991-ci il oktyabrın 18-də qəbul edilmiş Konstitusiyaya Aktının 23-cü maddəsi ilə ilk dəfə ölkədə müxtəlif iqtisadi fəaliyyət növlərinə əsaslanan sahibkarlıq subyektləri leqallaşdırıldı. Müasir sahibkarlığın ikinci mərhələsi 1997-ci il yanvarın 27-də təsdiq olunan və 1997-2000-ci illəri əhatə edən kiçik və orta sahibkarlığa dövlət yardımı proqramında nəzərdə tutulmuş tədbirlərin icrası ilə başlandı. Nəhayət, üçüncü mərhələ 2002-ci ildə ölkə prezidentinin yerli və xarici iş adamları ilə görüşündən və həmin ilin avqust-sentyabr aylarında sahibkarlığın inkişafına dair imzalanan sənədlərdən start götürdü və indiyədək davam edir [5].

Respublikamızda müşahidə olunan dinamik iqtisadi inkişaf Bakıda və bir sıra iri şəhərlərdə qabarıq görünə də, bölgələrdə bu prosesin ləng getməsi nəticəsində regional tarazılığın pozulması hökuməti qayğılandıran başlıca məsələlərdən biri idi. Bölgələrin sosial-iqtisadi tərəqqisini əlaqəli şəkildə sürətləndirmək, mövcud fərqi mümkün qədər aradan qaldırmaq zərurəti də günün real tələbi kimi meydana çıxmışdı. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 2004-cü il fevralın 11-də “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət proqramı”nın icrası haqqında fərman imzalamışdı [4].

2004-2008-ci illəri əhatə edən proqramda ölkənin on iqtisadi rayonunda aqrar sektorun inkişafı üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsəduyğun sayılmışdı:

- kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı və emalının inkişaf etdirilməsi.

- aqrar sənaye kompleksi müəssisələrinə, fermer təsərrüfatlarına dövlətin maliyyə yardımı proqramlarının davam etdirilməsi, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq istəyən əhəlinin müxtəlif təbəqələrinə mikrokreditlərin verilməsi mexanizminin hazırlanması, kredit ittifaqlarının dəstəklənməsi;

– fermerlər tərəfindən yetişdirilən məhsulların həm daxili, həm də xarici bazarlarda satışına dövlət tərəfindən hərtərəfli kömək göstərilməsi, ixraca yardım fondunun, birjaların, topdansatış anbarlarının, auksionların yaradılması.

– aqroservis xidmətləri şəbəkəsinin yaradılmasına qayğı göstərilməsi və s. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti aqrar bölmənin idarə edilməsindəki pərakəndəliyi aradan qaldırmaq, bu sahənin davamlı inkişafını təmin edən idarəetmə sistemini yaratmaq məqsədi ilə 2004-cü il oktyabrın 23-də “Aqrar bölmədə lizinqin genişləndirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” sərəncam imzalamışdır [1]

Həmin sərəncamda kənd yerlərinin inkişafını və kənd əhalisinin rifahını daha da yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə idarəetmənin müasir tələblərə uyğun yenidən qurulması, istehsalçıların zəruri kənd təsərrüfatı texnikası ilə təchizatı məsələlərinin çevik şəkildə tənzimlənməsi və Dövlət proqramında müəyyənləşdirilən tədbirlərin icrasının sürətləndirilməsi üçün “Aqrolizinq” Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin yaradılması nəzərdə tutulurdu.

İlham Əliyevin aqrar bölmədə davamlı inkişafa olan diqqət və qayğısı, onun tapşırığı ilə həyata keçirilən məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində aqrar islahatların ikinci mərhələsinin başlanğıc ili – 2004-cü il uğurlu olmuşdur. 2003-cü il ilə müqayisədə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu 4,6 faiz, o cümlədən əkinçilik məhsulları istehsalı 3,6 faiz, heyvandarlıq məhsulları istehsalı isə 6 faiz artmışdı. ÜDM-in strukturunda kənd təsərrüfatı məhsulunun ümumi 11,4 faiz təşkil etmişdir [7].

2005-ci il milli iqtisadiyyatın dinamik inkişafı, iqtisadi islahatlar və xüsusilə əhalinin sosial rifahının daha da yaxşılaşdırılması ilə əlamətdar oldu. Bütün bunlar, təbii ki, ölkənin dərinədən düşünülmüş iqtisadi konsepsiyasının düzgün istiqamətdə reallaşdırılması, Prezident İlham Əliyevin iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi və regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı imzaladığı dövlət proqramlarının icrasının bəhrəsi kimi tarixə düşdü.

2006-cı il yanvarın 31-də Prezident İlham Əliyevin sərəliyi ilə Nazirlər kabinetinin 2005-ci ilin sosial-iqtisadi yekunlarına həsr olunmuş iclasında vurğulanmışdır ki, Azərbaycanda 340 min yeni iş yeri açılmış, ümumi daxili məhsul təxminən 26,4% artmışdır ki, bu da dünyada görünməmiş bir nəticə idi. Dövlət başçısı iqtisadi islahatların davamlı olmasının zəruriliyini bir daha bəyan etmişdi: “İqtisadi islahatlar davam etdirilməlidir. Buna heç bir şübhə ola bilməz. Bu islahatlar bizə lazımdır. Həm struktur islahatları lazımdır, həm də Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatının möhkəmlənməsi üçün, inkişafı üçün nə lazımdırsa, onu edəcəyik” [3].

2006-cı il fevralın 17-də regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət proqramının 2-ci ilinə həsr olunmuş konfransda Prezident bir daha vurğulamışdır ki, kənd təsərrüfatının inkişafı regional inkişaf proqramının, demək olar ki, əsasını təşkil edir. Çünki əhalinin böyük əksəriyyəti regionlarda yaşayır, kənd təsərrüfatı ilə məşğul olur.

Eyni zamanda aqrar sahənin inkişafına mane olan amillər də var idi və bunlar dövlət başçısını da narahat edirdi. Prezident İlham Əliyev vurğulayırdı ki, aqrar sektora daha da böyük diqqət göstərilməlidir. Bölgələrdə müasir infrastruktur tam şəkildə yaradılmır, fermerlərə texnika çox yüksək tarifle verilir. Onlar o tarifi ödəyə bilmirlər. Kənd təsər-

rüfatında artım 2,5 faizdir. Bu, əlbəttə, böyük göstərici deyildir. Kənd təsərrüfatında daha da ciddi artım olmalıdır.

Ölkədə aqrar islahatların keçirilməsi üçün yaradılan hüquqi baza, son illərdə görülən işlər, əldə olunmuş müsbət nəticələr deməyə əsas verir ki, Azərbaycan kəndində yeni sahibkarlar və mülkiyyətçilər əmələ gəlmiş, milli iqtisadiyyatın formalaşmasında aqrar bölmə yenə də mühüm sahələrdən birinə çevrilmişdir.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Aqrar bölmədə lizinqin genişləndirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı. "Azərbaycan" qəz., Bakı, 2004, 24 oktyabr. №248
2. Azərbaycan 2003: İnkişaf strategiyasında yeni mərhələ Bakı, 2005, 520 s.
3. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə 2005-ci ilin sosial-iqtisadi yekunlarına həsr olunmuş iclasda Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin giriş nitqi. "Azərbaycan" qəz., Bakı, 2006, 7 fevral. №21
4. Azərbaycan Respublikası Regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramının (2004-2008-ci illər) təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı. "Azərbaycan" qəz., Bakı, 2004, 21 avqust. №34
5. Elmanoğlu S. Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyevin ölkədə sahibkarlığın inkişafı istiqamətində həyata keçirdiyi tədbirlər uğurlu nəticələr verir. "Azərbaycan" qəz., Bakı, 2004, 21 avqust. №194
6. Hüseynli İ. İqtisadi inkişafın prioritetləri. "Azərbaycan" qəz., Bakı, 2003, 20 noyabr. №267.
7. Lətifov D. Aqrar qanunvericilik bazasının yaradılmasından on il keçir. Aqrar bölmədə islahatlar. "Azərbaycan" qəz., Bakı, 2005, 18 fevral, №38

Z.Q.Salimov

PERFECTION OF LEGISLATIVE BASE OF THE SECOND STAGE OF AGRARIAN REFORMS IN AZERBAIJAN IN 2003-2006 y.

SUMMARY

The article is argue about the second stage of carrying out reform in Azerbaijan agriculture in 2003-2006. Growth tempo of economy was researched corresponding to information of State Statistical Committee.

З. Г. САЛИМОВ

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬНОЙ БАЗЫ ВТОРОГО ЭТАПА АГРАРНЫХ РЕФОРМ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В 2003-2006 ГГ.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о второй фазе реформ, проведенных в области сельского хозяйства Азербайджана в 2003-2006 годах. Автором статьи темпы развития сельского хозяйства в исследуемый период изучены на основе учета изменений в законодательной базы данной отрасли экономики и сведений Государственного Комитета Статистики.

Məqalə AMEA Tarix İnstitutunun Elmi Şurasının 2010-cu il 11 oktyabr tarixli iclasının 08 sayılı qərarı və t.ü.f.d., O.Sayadovun, t.ü.f.d. Ə. Ələkbərovun müsbət rəyləri əsasında çap olunur.

NATO-NUN QLOBAL STRATEGİYASI VƏ ONUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Almaz Əliyeva¹

Amerika Birləşmiş Ştatları və Avropanı birləşdirən Avroatlantika ideyasını özündə təcəssüm etdirən NATO XX əsrin beynəlxalq münasibətlər tarixinə öz möhürünü vurdu. 1949-cu il aprelin 4-də Vaşinqton müqaviləsinin imzalanması ilə əsası qoyulan təşkilat ötən əsrin, demək olar ki, bütün təlatümlü siyasi hadisələrində bu və ya digər şəkildə iştirak etmiş, soyuq müharibənin əsas fiqurlarından biri olmuşdur.

Lakin 90-cı illərin əvvəllərində sosializm sisteminin süqutu, NATO-nun əsas rəqibi olan Varşava Müqaviləsi Təşkilatının dağılmasından sonra təşkilatın fəaliyyətində ideoloji boşluq əmələ gəldi. Təşkilat soyuq müharibədə qalib gələrək 40 ildə daşdığı ideoloji yükəndən azad olsa da, onun mübarizəsinin özəyini təşkil edən ideoloji dəyərlər də öz əhəmiyyətini itirmişdilər. Artıq nə Sovet İttifaqı qalmışdı, nə də onun proletar inqilabını dünyaya ixrac edərək ümumdünya inqilabına nail olmaq ideyası real görünürdü. Bir sözlə, NATO ideoloji böhrana düşər olmuşdu. Təşkilatın ölüm-qalım məsələsi dünyada ciddi müzakirə mövzusunə çevrilmişdi.

Bəzi tədqiqatçılar haqlı olaraq iddia edirdilər ki, Varşava Müqaviləsi Təşkilatının süqutundan sonra növbəti məntiqi addım Qərbin demokratik dəyərlərini “bolşevik” irticasından qorumaq üçün yaradılmış NATO-nun buraxılması olmalı idi. Lakin nə qədər təzadlı olsa da, məhz yeni beynəlxalq şərait bu addımı qeyri-mümkün edirdi. Tədqiqatçı A.Əzimli bunun səbəblərini aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

1. İdeoloji qarşıdurmadan qaynaqlanan gərginlik aradan qalxsa da, Sovet İttifaqı və Yuqoslaviyada hadisələrin nəzarətdən çıxması göstərdi ki, Avropada sabitlik üçün yeni təhlükələr meydana gəlmişdir. Buna görə də, geri çəkilmək bağışlanmaz bir səhv olardı;
2. Sovet-Amerika qarşıdurmasının geosiyasi əsaslarına həsr olunmuş “Oyun planı” əsərində məşhur Amerika politoloqu Z.Bjezinski göstərirdi ki, bu rəqabətin əsas hədəfi Avrasiya materiki üzərində nəzarətin yaradılması olmuşdur. Dünya okeanı və kosmosa nəzarət bu materikin kimin təsir dairəsində olmasından asılıdır. Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra Qərb bloku materikə demək olar ki, tam nəzarət etmək imkanı qazandı. Belə olan təqdirdə, 40 il gözlənilən bu imkanı əldən qaçıрмаq nə dərəcədə düzgün olardı?
3. NATO-nun keçmiş baş katibi M.Vernerin söylədiyi kimi, Alyansın buraxılması Avropanın ABŞ-dan və Kanadadan uzaqlaşması təhlükəsini daşıyır. Məhz amerikalıların qitədəki siyasi və hərbi iştirakı, Sovet təhlükəsi qarşısında ehtiyatlılıq Avropa dövlətləri arasında hakimiyyət və təsir uğrunda tarixi mübarizənin qarşısını alan əsas amillər idi. Nə Avropa Birliyi, nə də Qərbi Avropa Birliyi təhlükəsizlik təmin olunmasa və bu təhlükəsizlik üçün etibarlı təminat

Almaz Əliyeva – Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası

olmasa idi ümumavropa integrasiyasını təmin edə bilməzdilər. AB nə qədər sıx və güclü bir qurum olsa da, ABŞ-sız təhlükəsizliyi təmin etmək və böhranları həll etmək iqtidarında deyil;

4. Post-kommunist məkanında yaranmış etnik və dövlətlərarası münaqişələrin həll edilməsi və yenilərinin meydana çıxmasının qarşısının vaxtında alınması üçün effektiv mexanizmə ehtiyac yaranmışdı. Bu qəbildən olan münaqişələrin Avropada sabitlik üçün əsas təhlükə mənbəyinə çevrildiyi üçün NATO öz hərbi strukturlarının effektivliyini nəzərə alaraq sülhyaratma funksiyasını da öz üzərinə götürmək məcburiyyəti qarşısında qalırdı. Bu aspektdən də baxanda görürük ki, NATO-nun hərbi mövcudluğu zərurətə çevrilmişdi.
5. NATO Avropa ilə Amerikanı birləşdirən yeganə vasitədir. Əgər Alyans Avropa təhlükəsizliyi və ümumavropa integrasiyası üçün həlledici əhəmiyyət daşıyırsa, ABŞ-ın iştirakı da Alyans üçün bir o qədər həlledici əhəmiyyətə malikdir. [2, 18-22]

Müəllifin fikirləri ilə əsasən razı olduğumuzu bildirərək, sonuncu bəndə bir qədər dəyişiklik etmək istərdik. Belə ki, NATO-nun qalmasını təmin edən əsas səbəblərdən biri ABŞ-ın Avrasiya materikindəki öz hərbi mövcudluğunu təmin etmək istəyidir. Bunun üçün ən effektiv mexanizm Şimali Atlantika Müqaviləsidir. Buna görə də, nə qədər ki, NATO-da əsas söz sahibi olan ABŞ-ın strateji planlarında dünya hegemonluğu iddiası var, bu ölkə təşkilatın dağılmasına yol verməyəcək, əksinə, onun Şərqə doğru genişlənməsinə səy göstərəcək.

NATO-nun qlobal strategiyası da məhz bu cür müddəalar üzərində qurulur. Belə ki, 1955-ci il mayın 14-də yaradılan və SSRİ-nin diqtəsi ilə fəaliyyət göstərən Varşava Müqaviləsi Təşkilatı dağıldıqdan sonra dünyada yeganə hərbi-siyasi təşkilat kimi qalan NATO özünün yeni funksiyasını müəyyənləşdirməyə, beynəlxalq həyatda öz yerini və rolunu təyin etməyə, əhatə dairəsini genişləndirməyə səy göstərir. Digər tərəfdən, sosializm sistemi çökdükdən sonra, tarazlığı pozulmuş dünyada yaranmış yeni dövlətlərdə mövcud olan iqtisadi, siyasi böhran, milli, etnik və ərazi münaqişələri təkcə Avropada dövlətlərarası münasibətlər üçün deyil, eyni zamanda bütün beynəlxalq münasibətlər üçün təhlükə törədir. Belə şəraitdə NATO baş verən proseslərə öz münasibətini dəqiqləşdirməyə, münaqişələrin aradan qaldırılmasında xüsusi rol oynamağa, həmin ölkələrin demokratiya yolu tutmasında, azad bazar iqtisadiyyatına keçməsinə və islahatlar aparmasında yeni imkanlarını təklif etməyə çalışır. [1, 91]

NATO-nun qlobal strategiyasına bir qrup keçmiş Sovet respublikalarında da loyal münasibət müşahidə olunur (xüsusilə də Yanukoviçə qədərki Ukrayna və Gürcüstanda). Almaniyalı professor Lotar Rühl bu münasibətin arxasında duran məqamları araşdıraraq onların niyyətini aşağıdakı kimi ifadə edir: “Onlar Alyansa üzv olaraq Rusiyanın artan təhdidlərinə qarşı öz müstəqilliklərini və təhlükəsizliklərini sığortalamaq istəyirlər. Bu ölkələr hazırda Rusiyaya qarşı özlərini müdafiəsiz hiss edirlər. Onların digər bir niyyəti isə, Qərbdən demokratik və iqtisadi islahatlara lazımi dəstək almaq, ümumiyyətlə Qərbi Avropa ilə aradakı bağları bərkitməkdir.” [3, 14]

Lakin transatlantizm fəlsəfəsi və NATO-nun qlobal strategiyası dünyada heç də hamı tərəfindən birmənalı qarşılanmır. Zaman-zaman hökm sürən anti-transatlantizm tendensiyası bu gün də mövcuddur. Bunun səbəblərini mərhum alimimiz R. Mustafayev aşağıdakı kimi ifadə edir: “Təəssüflər olsun ki, NATO-nun əsas prinsiplərinin bir hissəsi, transatlantizm fəlsəfəsi də daxil olmaqla, hazırda genişlənmə dinamikasını izah etmək qüdrətində deyildir. Bu prosesin sabitliyini təmin edəcək ideoloji mexanizm heç kəsdən gizli deyil ki, yerində sayır. Bəlkə də buna görədir ki, biz bu gün tez-tez transatlantizm fəlsəfəsinin böhranı, yeni strateji tezislərin işlənilib hazırlanma zərurəti barədə səriştəli mülahizələr, fikirlər eşidirik.”

Göründüyü kimi, qlobal strategiya zərurətdən doğmaqla yanaşı, üstünlükləri ilə bərabər məlum nöqsanlardan da xali deyildir. Bu nöqsanlar ideoloji sahədən başlayıb texniki sahəyə kimi bütün münasibətləri əngəlləyir. Nəticədə fəaliyyətin çeviklik, qətiyyətlilik göstəriciləri aşağı düşür, təşkilatdaxili korrupsiya üçün münbit şərait yetişir.

NATO-nun qlobal strategiyası nədir?

Yeni strategiyanın əsas ideyası – “qlobal NATO”-nun, elə bir hərbi ittifaqın yaranmasıdır ki, o öz məsuliyyət sferasını genişləndirərək, bütün dünyanı əhatə edə bilsin. Vaşinqton və Brüsseldə bu planları “avroatlantik təhlükəsizlik strukturlarının qlobalaşdırılması” adlandırırlar.

NATO-nun qlobal strategiyasının əsas məqsədlərindən biri ABŞ-ın və blokun aparıcı dövlətlərinin maraqlarının qlobal miqyasda qorunmasıdır. Hərbi mənada söhbət Atlantikadan Orta Şərqə qədər təsir dairəsinə yenidən baxılmasından, quru və dəniz hərbi əməliyyatları üçün yeni meydanlardan istifadə edilməsindən gedir. Bu strategiya həm də BMT TŞ-nin, yaxud ATƏT-in qabaqcadan sanksiyalarını almadan müstəqil güc tətbiqini nəzərdə tutur. Beləliklə, blokun öz məsuliyyət zonasından kənarda güc tətbiq etməklə aksiyalar keçirmək iddiası açıq-aşkar görünür.

Rusiyaya gəlincə isə, həm Vaşinqtonda, həm də Brüsseldə yüksək rütbəli hərbiçilər bu ölkənin geniş ərazilərində böyük miqdarda zəif qorunan nüvə silahlarının olmasından narahatdırlar. Onların fikrincə, qeyri-sabit Rusiyada bu qorxunc silah nəzarət altına alınana qədər NATO bloku öz hərbi potensialını təkmilləşdirməli və onu Şərqə doğru sıxışdırmalıdır.

NATO-nun 2009-cu il aprelin 2-də Strasburqda keçirilmiş sammitindən əvvəl Alyansın yenidən formalaşdırılmasına dair inqilabi təkliflərin irəli sürülməsi də təşkilatın qlobal iddiaları haqda dediklərimizi təsdiq edir. O zaman Rusiyanın nüfuzlu “Kommersant” qəzeti yazırdı: “Sammit zamanı ABŞ blokun yenidən formalaşdırılması konsepsiyasını təqdim etməyə hazırlaşır. Konsepsiyaya görə, NATO məhdud sayda ölkələrin üzv olduğu hərbi-siyasi blokdan Avstraliya, Yaponiya, Cənubi Koreya kimi ölkələrin də daxil olduğu dünya təşkilatına çevriləcək. Perspektivdə isə alyansın BMT-ni əvəz etməsi planlaşdırılır...” [4]

ABŞ-ın NATO-dakı yeni səfiri postuna alyans üzrə nüfuzlu Amerika ekspertlərindən biri kimi tanınan İvo Daalderin təyin olunması heç də təsadüfi deyildi. Daalder Demokratiya Liqası yaradılması ideyasının çoxdankı tərəfdarıdır. Bu ideya ilə prezidentliyə keçmiş respublikaçı namizəd Con Makkeyn çıxış edirdi. Makkeyn bildirirdi

ki, BMT dünyada demokratiya ideyalarını müdafiə edə bilmədiyindən bu təşkilatı əvəz edən, zərurət yaranarsa, demokratiyanın müdafiəsi üçün hərbi güc tətbiqini də mümkün sayan beynəlxalq təşkilatın yaranmasına ehtiyac var. [5]

Göründüyü kimi, NATO-nun qlobal strategiyası onu hətta müsir beynəlxalq münasibətlər sisteminin təminatçısı olan BMT ilə də qarşı-qarşıya qoyur. NATO-nun beynəlxalq təhlükəsizlik sahəsindəki rolunun artdığını göstərən bu tendensiya, digər tərəfdən beynəlxalq münasibətlər sistemi üçün müəyyən təhdid yaradır. Çünki o, son nəticədə təkqütblü dünya sisteminin rəsmiləşdirilməsinə xidmət edir.

Beləliklə, soyuq müharibədən qalib çıxan NATO yeni bir mübarizəyə qədəm qoymuşdur. Öz “yaranma zərurətini” itirmiş təşkilat indi mövcud olma zərurətini əsaslandırmağa çalışır. Bu məqsədlə qloballaşma yolunu tutmuş NATO artıq əvvəlki kimi yalnız hərbi aksentə əsaslanmır, digər (qeyri-hərbi) sahələrə də nüfuz etməyə çalışır. Bu, təşkilatın ikinci niyyətindən xəbər verir: təşkilat həm də universallaşmağa çalışır.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Qasımov M. Azərbaycanın xarici siyasəti (konsepsiya məsələləri). Bakı, “Mütərcim”, 1997, 124 s.
2. Əzimli A. Azərbaycan-NATO münasibətləri (1992-2000). Bakı, “Adiloğlu”, 2001, 226 s.
3. Rühl L. NATO's opening to the East and the future security architecture for Europe. // Deutschland, No.3, June 1997, p.14-17.
4. Газета «Коммерсант», 15 март 2009 г.
5. <http://history.howstuffworks.com/john-mccain.htm>

A.Aliyeva

THE GLOBAL STRATEGY OF NATO AND ITS PECULIARITIES

SUMMARY

The article analyzes the essence of main idea of the new strategy of NATO. It also describes the previous purposes and duties of the Alliance in the light of the globalization of this military block and indicates the realization ways of the NATO's goals under the existing conditions of nowadays.

A.Алиева

ГЛОБАЛЬНАЯ СТРАТЕГИЯ НАТО И ЕЕ ОСОБЕННОСТИ

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется суть новой стратегии НАТО, раскрываются первостепенные цели и задачи альянса в условиях глобализации и пути проведения в жизнь стоящих перед НАТО задач в современных условиях.

Məqalə AMEA Tarix İnstitutunun Elmi Şurasının 2010-cu il 11 oktyabr tarixli iclasının 08 sayılı qərarı və t.e.ü.d., O. Süleymanovun və t.ü.f.d. A. Balayevin müsbət rəyləri əsasında çap olunur.

HEYDƏR ƏLİYEV BAKI – TBİLİSİ – CEYHAN NEFT KƏMƏRİNİN MEMARI VƏ MÜƏLLİFİDİR

Abbas Məsimov¹

Azərbaycanın müstəqillik tarixi keçən əsrin 90-cı illərində çox çətin mərhələlərdən keçmişdir. Azərbaycan parçalanıb dağılmaq, müstəqilliyini itirmək təhlükəsi ilə üzləşdikdə xalqın təkidli tələbi ilə ulu öndər Heydər Əliyevin ikinci dəfə hakimiyyətə qayıtması ölkəni məhv olmaq təhlükəsindən xilas etdi və iflic vəziyyətinə düşmüş iqtisadiyyatın inkişafı üçün yol açmış oldu.

Ulu öndər Heydər Əliyevin müstəqilliyin ilk dövründə milli dövlətçiliyimizi qorumaq üçün nümayiş etdirdiyi qətiyyət və prinsiplilik, möhkəm iradə, geniş siyasi dünyagörüşü göstərdi ki, yalnız o, dövlətçiliyimizi qorumaq və yaşatmaq kimi çətin bir missiyanın öhdəsindən gələ bilər. O özünün ilk proqram xarakterli çıxışlarında müstəqilliyimizi qorumaq vəzifələrindən danışarkən demişdir:

«Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini qorumağı, möhkəmləndirməyi, inkişaf etdirməyi özüm üçün əsas vəzifələrdən biri hesab edirəm» [1].

Ümummilli lider Heydər Əliyevin ilk günlərdən başlayaraq həyata keçirdiyi qətiyyətli tədbirlər nəticəsində ölkəmiz siyasi və iqtisadi böhrandan da qurtarmağa başladı. Ölkənin inkişafı bazar iqtisadiyyatına keçidə doğru yönəldildi. Bununla əlaqədar olaraq o, demişdir: «Azərbaycan demokratiya, siyasi plüralizm və azad iqtisadiyyat yolunu davam edəcəkdir» [2].

Müstəqilliyin ilk dövrlərində bütün təsərrüfat sahələrini inkişaf etdirmək üçün xarici investisiya qoyuluşuna kəskin ehtiyac var idi. Azərbaycanın həmin dövrdəki məhdud imkanlarını nəzərə alan ulu öndər Heydər Əliyev ölkəmizin zəngin neft-qaz ehtiyatlarından səmərəli istifadə etmək məqsədilə dünyanın aparıcı dövlətləri və iri neft şirkətləri ilə səmərəli danışıqlar aparmışdır. Onun neft müqaviləsinin imzalanmağa hazırlanması ilə bağlı brifinqdəki bəyanatında deyilir:

«Biz indi də, gələcəkdə də Azərbaycanın təbii sərvətlərindən, xüsusən, ən böyük təbii sərvətimiz olan neft yataqlarından çox ehtiyatlı, səriştəli istifadə olunmasına çalışmalıyıq» [3].

Ulu öndər Heydər Əliyev yeni neft strategiyası irəli sürərək, ölkəmizin yüksək iqtisadi inkişafına nail olmağın ilkin şərti kimi Xəzərin Azərbaycan sektorunun zəngin karbohidrogen ehtiyatlarının Qərbin aparıcı neft şirkətləri ilə birgə işlənilməsi istiqamətində öz söylərini gücləndirmişdir.

Həmin dövrdə Xəzərin hüquqi statusunun müəyyənləşmədiyi, atəşkəsin hələ yenidən əldə olunduğu bir şəraitdə Qərb şirkətləri çox iri həcmdə vəsait tələb edən layihələrə qoşulmaqdan çəkinirdilər.

Abbas Xuda oğlu Məsimov – Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin baş müəllimi

Böyük siyasi təcrübəyə malik olan ümummilli lider Heydər Əliyevin tutduğu prinsipial mövqeyi nəticəsində 1994-cü il sentyabrın 20-də Bakıda dünyanın iri neft şirkətlərinin iştirakı ilə «Əsrin müqaviləsi» adını almış neft kontraktı imzalandı. Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda yerləşən «Azəri», «Çıraq» və «Günəşli» yataqlarının birgə işlənməsi haqqında sazişin imzalanması ilə ulu öndər Heydər Əliyevin yeni neft strategiyasının başlanğıcı qoyuldu. «Əsrin müqaviləsi»nin imzalanmasının əhəmiyyətini xüsusi qeyd edən ulu öndər Heydər Əliyev demişdir:

«Biz bu müqaviləni imzalamaqla Azərbaycan Respublikasının suveren hüquqlarının bərqərar olduğunu, Azərbaycanın tam müstəqil dövlət olduğunu, xalqımızın öz sərvətlərinə özünün sahib olduğunu dünyaya bir daha nümayiş etdirdik» [4].

«Əsrin müqaviləsi»nin imzalanması nəticəsində respublikamızda neft sənayesinin sürətlə inkişafının təməli qoyuldu. Müqavilə həm də Azərbaycanın milli dövlətçiliyinə və təhlükəsizliyinə etibarlı beynəlxalq təminat yaratdı.

«Əsrin müqaviləsi» və digər neft müqavilələri imzalandıqdan sonra Azərbaycana investisiya axını sürətləndi. Bununla əlaqədar olaraq ulu öndər Heydər Əliyev demişdir:

«Qərb neft şirkətlərinin Azərbaycan Respublikasına gəlməsi, Dövlət Neft Şirkəti ilə müştərək iş aparması iqtisadiyyatımızda böyük dəyişikliklər əmələ gətirəcəkdir. Birinci dəyişiklik bundan ibarətdir ki, bununla biz xarici ölkələrin Azərbaycanda investisiya qoyuluşuna yol açırıq» [5].

«Əsrin müqaviləsi»nin həyata keçirilməsi üçün kapital qoyuluşunun 80%-ni Qərb şirkətləri, yəni neft konsorsiumuna daxil olan ölkələrin təmin etməsi nəzərdə tutulmuşdur. 30 il müddətinə imzalanmış bu müqaviləyə əsasən, 511 milyon ton neft çıxarılacaqdır və ulu öndər Heydər Əliyevin bəyan etdiyi kimi, «çıxarılan neftin 253 milyon tonu Azərbaycana çatacaqdır» [6].

Qərb şirkətlərinin Azərbaycana gəlməsi və Azərbaycan Dövlət Neft şirkəti ilə birgə iş aparması iqtisadiyyatımızda böyük dəyişikliklər əmələ gətirməyə başladı. Müqaviləyə əsasən, 1997-ci ildə «Çıraq» yatağında ilkin neftin hasilatına başlanıldı.

Neft hasilatının artması ilə əlaqədar xam neftin ixracı üçün nəzərdə tutulmuş neft kəmərləri layihələrinin çoxvariantlılığı məsələsi gündəmə gəlmiş, müxtəlif təkliflər irəli sürülmüşdü. Bəzi dövlətlər – Rusiya, İran, Ermənistan və s. Azərbaycana təzyiq göstərməyə cəhd edirdilər. Lakin ümummilli lider Heydər Əliyevin möhkəm iradəsi, qətiyyətli mövqeyi sayəsində Azərbaycan neftinin nəqli marşrutları barədə ən optimal variantlar seçilərək qərarlar qəbul edildi. 1996-cı ilin yanvarında Azərbaycan neftinin Bakı – Novorossiysk marşrutu ilə nəql edilməsi haqqında Rusiya Federasiyası ilə saziş imzalanmış, 1997-ci ilin oktyabr ayında illik ixrac gücü 5 milyon ton olan həmin neft kəməri istifadəyə verilmişdir.

1997-ci ilin fevral ayında Azərbaycan və Gürcüstan arasında imzalanmış sazişə əsasən, Bakı-Supsa marşrutu üzrə neft kəmərinin tikintisi nəzərdə tutulmuşdur. 1999-cu il aprelin 17-də Azərbaycan, Gürcüstan və Ukrayna prezidentlərinin iştirakı ilə illik ixrac qabiliyyəti 5 milyon ton olan Bakı-Supsa neft kəməri və Gürcüstanın Qara dəniz sahilində Supsa ixrac terminalı istismara verilmişdir.

Neft hasilatının sürətli inkişafı göstərdi ki, mövcud neft kəmərləri ölkəmizdə getdikcə artan ixrac tələbatını ödəmək qabiliyyətində deyildir. Qısa zamanda yeni, daha böyük həcmli neft nəqlətmə qabiliyyətinə malik olan əsas ixrac boru kəmərinin çəkilməsi zərurəti yarandı. Ümummilli lider Heydər Əliyev əsas ixrac neft kəmərinin çəkilməsi ilə bağlı öz müdrik və uzaqgörən qərarını hələ XX əsrin 90-cı illərinin ortalarında Türkiyə prezidenti Süleyman Dəmirəllə görüşündə bəyan etmiş, Bakı–Tbilisi–Ceyhan neft kəməri ideyasını ilk dəfə olaraq irəli sürmüşdü. Həmin bəyanatda deyilir:

«Tərəflər, Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundan çıxarılacaq ilkin neftin iki istiqamətdə dünya bazarına çıxarılması haqqında Azərbaycan Respublikasının və neft konsorsiumunun qərarından məmnun olduqlarını qeyd etmiş və ayrıca olaraq, əsas neft kəmərinin Türkiyənin Ceyhan limanına yönəlməsi barədə istəklərini təsdiq etmişlər» [7].

Ümummilli lider Heydər Əliyev danışıqların sonrakı mərhələlərində də Bakı–Tbilisi–Ceyhan neft kəməri layihəsinin alternativinin olmadığını «Əsrin müqaviləsi»ndə iştirak edən xarici şirkətlərə, habelə onların təmsilçisi olan dövlətlərə qəbul etdirə bilmişdi.

1998-ci il oktyabrın 23-də Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan prezidentləri Bakı–Tbilisi–ceyhan neft kəmərinin tikintisi ilə bağlı «Ankara bəyannaməsi»ni imzalamışlar.

1999-cu il noyabrın 18-də ATƏT-in İstanbulda keçirilən zirvə toplantısında Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan prezidentləri tərəfindən xam neftin Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə əraziləri ilə Bakı–Tbilisi–Ceyhan neft kəməri vasitəsilə nəql edilməsinə dair saziş imzalanmışdır. Həmin sazişə ABŞ və Qazaxıstan prezidentləri imza atmaqla, öz üzərlərinə müəyyən siyasi-hüquqi öhdəliklər götürərək bu tarixi layihənin reallaşmasına inamı daha da artırmışlar.

Ümummilli lider Heydər Əliyev cənubi Qafqaz regionunun geosiyasi mənzərəsini nəzərə alaraq, əsas ixrac – boru kəmərinin Azərbaycan–Gürcüstan–Türkiyə marşrutu ilə çəkilməsinin vacibliyini ön plana çəkdi. Bakı–Tbilisi–Ceyhan əsas ixrac kəmərinin üzərində təkidlə israr edən Heydər Əliyev bu layihənin gerçəkləşməsinin strateji və siyasi baxımdan düzgün olduğunu sübut etdi. Həmin dövrdə ARDNŞ-nin birinci vitse prezidenti vəzifəsində işləyən İlham Əliyev Azərbaycanın prinsipial mövqeyini əks etdirərək demişdi ki, bizim Bakı–Ceyhandan başqa yolumuz yoxdur. Bu bizə həm iqtisadi baxımdan faydalıdır, həm də siyasi baxımdan, həm də ən mühümü–müstəqilliyimizi möhkəmləndirmək üçün ən əsas amildir.

BTC layihəsinin gerçəkləşməsi ilə bağlı maneələrə və təziqlərə baxmayaraq ümummilli lider Heydər Əliyevin söyləri nəticəsində layihədə iştirak edən dövlətlərin əksəriyyəti Azərbaycana yaxından dəstək verdi. Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı neft kəmərinin tikintisi üçün maliyyə vəsaitinin ayrılmasına razılıq vermişdilər. BTC-nin tikinti işinin maliyyələşdirilməsi– BP, AzBTC, Şevron, Statoyl, TPAO, ENİ, Total, İtoçi, İnpeks, Cono Pilirs, Hess şirkətləri tərəfindən həyata keçirilmişdir.

Xatırladaq ki, ümumi dəyəri 3,6 milyard dollar qiymətləndirilən və uzunluğu 1768 km olan Bakı–Tbilisi neft kəmərinin 443 kilometri Azərbaycan ərazisindən, 249 kilometri Gürcüstan, 1076 kilometri Türkiyə ərazisindən keçir.

2002-ci il iyul ayının 25-də ilk boru Səngəçaldə torpağa basdırıldıqdan sonra neft kəmərinin tikintisi Türkiyənin Ceyhan limanına doğru davam etdirilmişdir.

2002-ci il sentyabr ayının 18-də Səngəçaldə BTC neft kəməri tikintisinin təməl-qoyma mərasimi keçirilmişdir. Təməlqoyma mərasimində çıxış edən Heydər Əliyev demişdir: «Bu layihənin əsası 1994-cü ildə Azərbaycanın neft strategiyasının həyata keçirilməsinin başlanğıcında 1994-cü il sentyabr ayının 20-də... Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti ilə dünyanın 11 böyük neft şirkəti arasında müqavilə imzalanarkən qoyulmuşdur» [8].

BTC-nin start götürdüyü mərhələdə onun əleyhdarları Gürcüstanın ərazisindən keçən hissəsini guya Borjomi mineral su mənbəyinə ekoloji ziyan vura biləcəyini bəhanə edərək kəmərin çəkilişini dayandırmağa cəhd göstərirdilər. Elmi araşdırmalardan sonra təhlükənin olmadığı müəyyən edildi. Neft kəmərinin əleyhdarlarının tikintinin maliyyələşdirilməsi prosesinə əngəl törətmək cəhdləri də boşa çıxdı və ulu öndər Heydər Əliyevin çevik fəaliyyəti nəticəsində tikinti işləri uğurla davam etdirildi.

2003-cü il prezident seçkilərində Heydər Əliyev siyasi kursunun layiqli davamçısı İlham Əliyevin prezident seçilməsi BTC-nin tikintisinin uğurla başa çatdırılmasına əlverişli təminat verdi. Yeni neft strategiyasını inamla davam etdirən Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Bakı–Tbilisi–Ceyhan əsas boru – ixrac kəmərinin inşasının başa çatdırılması üçün göstərdiyi işgüzar fəaliyyət öz səmərəli nəticəsini vermişdir. 2004-cü ilin fevralın 3-də BTC layihəsinin maliyyələşdirilməsi haqqında sənədlər imzalanmışdır. Bununla belə BTC-nin əleyhdarları yenə əkstəbliqat aparırdılar. Hətta Bakı–Tbilisi–Ceyhan neft kəmərinin tikintisinə başlanmasında barədə qərar qəbul edildikdən sonra da ermənipərəst qüvvələr bu möhtəşəm layihənin tikintisinə mane olmağa çalışırdılar. Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev demişdir:

«Bakı–Tbilisi–Ceyhan neft kəmərinin tikintisi barədə qərar qəbul ediləndə və onu həyata keçirəndə Amerika Konqresindəki ermənipərəst xadimlər bizə hər vasitə ilə mane olmağa çalışırdılar. Kəmərlə əleyhinə məqsədyönlü təbliqat aparılırdı, hətta xüsusi İnternet sayt da açılmışdı» [9].

2004-cü il və 2005-ci ilin əvvəllərində əsas ixrac – boru kəmərinin tikintisi uğurla davam etdirilmişdir. Tikinti işlərinin həyata keçirilməsində Azərbaycan şirkətləri ilə bərabər xarici şirkətlər də yaxından iştirak edirdilər. Neft borularını Almaniya, İngiltərə və s. ölkələrin nəqliyyat şirkətləri gətirmişdirlər. BTC-nin tikinti işlərini isə əsasən Scİc (Yunanıstan) və «SPİ Kapaq–Petrofak» (Fransa-ABŞ) şirkətləri həyata keçirmişlər.

2005-ci il mayın 26-da Bakı–Tbilisi–Ceyhan əsas boru ixrac kəmərinin Azərbaycan hissəsinin, həmin ilin oktyabr ayının 12-də isə boru kəmərinin Gürcüstan hissəsinin neftlə doldurulması başa çatdırılmışdır və bu hadisə münasibətilə də təntənəli tədbirlər keçirilmişdir. Bakı–Tbilisi–Ceyhan neft kəmərinin tikintisi Türkiyə ərazisində davam etdirilmiş və 2006-cı il may ayının 28-də Azərbaycan nefti boru kəməri vasitəsilə Aralıq dənizi sahilində yerləşən Ceyhan limanına çatmışdır. Bununla da Azərbaycan nefti dünya bazarına çıxış əldə etmişdir. Bakı–Tbilisi–Ceyhan neft kəmərinin tikintisinin çox uğurla başa çatması ulu öndər Heydər Əliyevin yeni neft strategiyasının uğurlu nəticəsi olmaqla bərabər, həm də bu strategiyanı inamla həyata keçirən Azərbaycan Prezidenti

İlham Əliyevin əfsanəvi tikintinin tarixi reallığa çevrilməsində göstərdiyi fədakarlığın məntiqi nəticəsi olmuşdur.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin mayın 28-də Bakı–Tbilisi–Ceyhan əsas boru-ixracı kəməri ilə əlaqədar xalqa müraciətində deyilir: «çox əlamətdar haldır ki, Azərbaycan nefti ceyhan limanına müstəqillik günündə çatdı. Bu rəmzi xarakter daşıyır, çünki Bakı–Tbilisi–Ceyhan Azərbaycanın müstəqilliyini daha da möhkəmləndəcək» [10].

2006-cı il iyul ayının 13-də Türkiyənin Ceyhan limanında Heydər Əliyev adına Bakı–Tbilisi–Ceyhan neft kəmərinin təntənəli açılış mərasimi keçirilmişdir. Prezident İlham Əliyev yeni neft strategiyasının uğurlarından danışarkən qeyd etmişdir: «Bu gün mən çox xoşbəxtəm ki, buradayam. Ceyhan terminalına da Azərbaycanın ümummilli lideri Heydər Əliyevin adı verilmişdir. Bu, təsadüfi deyildir. Heydər Əliyevin adını həm Bakı–Tbilisi–Ceyhan, həm də Ceyhan terminalı daşıyır. Heydər Əliyev bu layihələrin təşəbbüskarı, onların memarı olmuşdur» [11.].

Bakı–Tbilisi–Ceyhan neft kəməri layihəsinin reallaşdırılmasında Qərbin aparıcı dövlətlərinin, xüsusilə də ABŞ-ın Azərbaycanın mövqeyini dəstəkləməsinin böyük təsiri olmuşdur. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev ABŞ-ın dəstəyini yüksək qiymətləndirərək demişdir: «Biz Amerikanın dəstəyini bütün dövrlərdə hiss etmişik, ona arxalanmışıq və o dəstək bəzi məqamlarda həlledici rol oynamışdır» [12].

Bakı–Tbilisi–Ceyhan əsas ixrac-boru kəməri nəinki Azərbaycanın, həm də bütövlükdə Avropa məkanının enerji təhlükəsizliyində mühüm rol oynamağa başlamışdır.

İllik ixrac etmə qabiliyyəti 50 milyon tondan çox olan Bakı–Tbilisi–Ceyhan neft kəmərinin tam gücü ilə işə düşməsi nəticəsində Qazaxıstan neftinin də bu kəmərlə vasitəsilə nəql edilməsi imkanı yaranmışdır. Qazaxıstanda rəsmi səfərdə olarkən Prezident İlham Əliyev bu məsələ ilə əlaqədar öz nitqində demişdir:

«Bəlkə də bir neçə il bundan əvvəl zənn edirdik ki, Bakı–Tbilisi–Ceyhan neft kəmərinin tamamlanması ilə əlaqədar bizim əsas işlərimiz bitmiş olacaqdır. Amma həyat yerində durmur. Bakı–Tbilisi–Ceyhan kəmərinin tamamlanması sadəcə bizim işimizin yeni mərhələsinin başlanması deməkdir. Bundan sonra Qazaxıstan nefti də bu kəmərlə vasitəsilə dünya bazarlarına çıxarılacaqdır» [13].

Yeni neft strategiyasının və o cümlədən Bakı–Tbilisi–Ceyhan neft kəməri layihəsinin uğurla həyata keçirilməsi ölkəmizə xarici investisiya axınının daha da artmasına səbəb olmuşdu. Əgər 1998-ci ildə ölkə iqtisadiyyatına xarici investisiya qoyuluşu 1472 mln. [14]. ABŞ dolları təşkil etmişdisə, 2007-ci ildə bu göstərici 6674,3 milyon [15]. ABŞ dolları olmuşdur.

Bakı–Tbilisi–Ceyhan neft kəmərinin tam gücü ilə işə düşməsi ölkəmizin qarşısında yeni iqtisadi inkişaf imkanları yaradır. Artıq respublikamız iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkəyə çevrilmişdir. Neft layihələrinin uğurla gerçəkləşməsi isə bütün sosial-iqtisadi problemlərin həllini sürətləndirir və əhalinin maddi-rifah vəziyyətinin yaxşılaşmasına müsbət təsir göstərir.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyev «Müstəqilliyimiz əbədidir». 1c. Bakı, 1997. səh.9

2. Heydər Əliyev «Müstəqilliyimiz əbədidir». 1c. Bakı, 1997. səh.15
3. Heydər Əliyev «Müstəqilliyimiz əbədidir». 2 c. Bakı, 1997. səh.228
4. Heydər Əliyev «Müstəqilliyimiz əbədidir». 2c. Bakı, 1997. səh.259
5. Heydər Əliyev «Müstəqilliyimiz əbədidir». 2c. Bakı, 1997. səh.230
6. Heydər Əliyev «Müstəqilliyimiz əbədidir». 2c. Bakı, 1997. səh.259
7. Heydər Əliyev «Müstəqilliyimiz əbədidir». 5c. Bakı, 1998. səh.159
8. «Azərbaycan» qəzeti № 216, 19 sentyabr 2002-cı il
9. «Azərbaycan» qəzeti № 117, 28 may 2006-cı il
10. «Azərbaycan» qəzeti № 155, 15 iyul 2006-cı il
11. «Azərbaycan» qəzeti № 155, 15 iyul 2006-cı il
12. «Azərbaycan» qəzeti № 155, 15 iyul 2006-cı il
13. «Azərbaycan» qəzeti № 207, 17 sentyabr 2009-cu il
14. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı, 1999-cu il
15. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı, 2008-ci il
16. İlham Əliyev «Azərbaycanıma inanıram». Bakı, 2007
17. İlham Əliyev «İnkişaf məqsədimizdir». Bakı, 2008
18. Müşfiq Atakişiyev «Azərbaycanın yeni neft siyasəti və iqtisadi yüksəliş». B.2004

A.X.Masimov

HEYDAR ALIEV - THE ARCHITECT AND THE AUTHOR OF THE OIL PIPELINE OF BAKU-TBILISI-JEYHAN

SUMMARY

In article activity of the national leader of Heydar Aliev on realisation of idea of a lining of an oil pipeline of Baku-Tbilisi-Jeyhan and activity of the president of Azerbaijan Ilham Aliev on end of this project is shined.

A. X. Масимов

ГЕЙДАР АЛИЕВ - ЗОДЧИЙ И АВТОР НЕФТЕПРОВОДА БАКУ-ТБИЛИСИ-ДЖЕЙХАН

РЕЗЮМЕ

В статье освещается деятельность общенационального лидера Гейдара Алиева по осуществлению идеи прокладки нефтепровода Баку-Тбилиси-Джейхан и деятельность президента Азербайджана Ильхама Алиева по завершению этого проекта.

Məqalə Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin “Tarix və Politologiya” kafedrasının 2009-cı il 25 dekabr tarixli iclasının 4 sayılı qərarı və t.ü.f.d., V. Haçıyevin, t.ü.f.d., Z.M. Əliyevin müsbət rəyləri əsasında cap olunur.

HEYDƏR ƏLİYEV FONDUNUN MƏDƏNİYYƏTLƏRƏRASI DİALOQUN TƏŞKİLİ SAHƏSİNDƏ FƏALİYYƏTİ

Aynur Əliyeva

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında ölkəmizdə bütün dini etiqadların qanun qarşısında bərabərliyi, dövlət dili Azərbaycan dili ilə yanaşı əhalinin danışdığı başqa dillərin sərbəst işlədilməsinin və inkişafının təmin edilməsi, vətəndaşların hüquq və azadlıqları təsbit olunmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 48-ci maddəsinə əsasən hər bir şəxs vicdan azadlığı hüququna malikdir [1, s.23]. Konstitusiyanın 18-ci maddəsində qeyd olunur ki, Azərbaycan Respublikasında din dövlətdən ayrılır, bütün dini etiqadlar qanun qarşısında bərabərdir, insan şəxsiyyətini alçaldan, insanlıq prinsiplərinə zidd olan dinlərin (dini cərəyanların) yayılması və təbliği qadağandır [1, s.11]. Azərbaycan Respublikasında 1300 məscid, 50 kilsə, sinaqoq, ibadət evi var. Qeydiyyatdan keçmiş 376 dini icma fəaliyyət göstərir, bunlardan 31-i qeyri - islam yönümlüdür. Azərbaycan Respublikasında 5 rus kilsəsi, 1 gürcü – pravoslav, 1 alban-udin kilsəsi, 5 yəhudi sinaqoqu, eyni zamanda 3 xristian molokan icması, 3 xristian – bəbtist icması vardır [6, s. 121].

Tolerantlıq, dini dözümlülük xalqımızın əsrlər boyu formalaşan və bütün dünya üçün nüsxə olan xarakterik xüsusiyyətidir. Hal-hazırda dünya miqyasında dini ayrışikliyin gücləndiyi, mədəni müxtəlifliyə dözümsüzlüyün artdığı bir şəraitdə tolerantlığın, müxtəlif xalqların maddi və mənəvi həyatına hörmət hissinin hakim mövqeyinin təmin edilməsi zərurətə çevrilmişdir. Azərbaycan xalqı islam mədəniyyətinə məxsus olsa da, digər mədəniyyətə və dinə aid olan ölkələrlə geniş münasibətlər qurmuşdur. Dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsindən sonra Azərbaycan Respublikası dünya ölkələri, beynəlxalq təşkilatlarla əlaqə yaratmağa və onları inkişaf etdirməyə başladı, dünyada sülhün möhkəmləndirilməsinə kömək etməklə dünyaya inteqrasiya yolunda mühüm addımlar atmağa başladı. Bu istiqamətdə aparılan işlərdə mədəniyyətlərərarası və sivilizasiyalararası dialoqlar xüsusi yer tutur.

Ölkənin birinci xanımı Mehriban Əliyevanın rəhbərlik etdiyi Heydər Əliyev Fondu da dünya xalqlarının ümumi sərvəti olan sülhün, xalqların və onların milli maddi-mənəvi dəyərlərinin qorunub saxlanılmasına kömək edən, xalqların bir-birlərini anlaşımlarına şərait yaradan mədəniyyətlərərarası dialoqların təşkil edilməsini öz məqsədlərindən biri elan edərək həm ölkəmizdə bu məsələ ilə bağlı konfrans və seminarlar təşkil etməyə başladı, həm də xarici ölkələrdə dünyanı narahat edən aktual problemlərlə bağlı keçirilən yığıncaqların iştirakçısı oldu.

Azərbaycan Respublikasının mədəniyyətlərərarası və sivilizasiyalararası dialoqlarda fəal iştirak etməsi, xüsusilə belə tədbirlərin müəyyən bir qisminin məhz onun paytaxtı Bakı şəhərində keçirilməsi heç də təsadüfi deyil.

Əlverişli geostrateji mövqeyə malik olan Azərbaycan Respublikası həyat tərzinə, milli maddi-mənəvi dəyərlərinə görə bir-birindən fərqlənən Şərqlə Qərbin qovuşduğu məkanda yerləşir. Şərq aləmində ilk demokratik respublika məhz Şimali Azərbaycan ərazisində yaranmışdır. 1918-ci ilin mayın 28-də elan olunmuş Azərbaycan Xalq

Cumhuriyyəti elan etdi ki, beynəlxalq birliyin bütün üzvləri, xüsusilə həmsərhəd xalqlar və dövlətlərlə dostluq əlaqələri yaratmaq siyasəti yeritdi, öz ərazisində yaşayan bütün xalqların inkişafına sərbəst şərait yaratdı. 1918-ci ilin noyabrında təsis edilən parlamentdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ərazisində yaşayan bütün millətlərin nümayəndələrinin təmsil olunması təmin edildi və ölkə həyatının demokratikləşməsinə təkan verən bir sıra qanunlar qəbul edildi.

Müasir dövrdə demokratik, dünyəvi dövlət quruculuğu yolu ilə inamla irəliləyən Azərbaycan Respublikası malik olduğu zəngin mədəni potensialla mədəniyyətlərarası və sivilizasiyalararası dialoqlarda öz mövqeyini açıqlayır.

«Azərbaycan: sivilizasiyalararası dialoqun keçmişi və bu günü» mövzusunda beynəlxalq konfransının 2006-cı ilin aprelində Bakıda Heydər Əliyev Fondunda keçirilməsi də Azərbaycan mədəniyyətinin uğurları, yüksək tolerantlığı ilə fərqlənən bir ölkə olması ilə bağlı idi. Konfransın açılışında çıxış edən Mehriban Əliyeva bildirdi ki, biz bunu «ölkəmizin mədəniyyətlərarası dialoq sahəsində çox müsbət təcrübə toplaması ilə əlaqələndiririk. Həqiqətən də əsrlər boyu Böyük ipək yolu üstündə yerləşən ölkəmiz çox yüksək tolerantlığa malik və müxtəlif mədəniyyətləri birləşdirən bir məkan kimi tanınır. Bu bizim qürur duyduğumuz keçmişimizdir və inanıram ki, gələcəkdə bu sahədə Azərbaycan öz müsbət rolunu oynayacaqdır... Bu gün Azərbaycan dünya birliyinə inteqrasiya edən, Şərq və Qərb, Avropa və Asiya mədəniyyətlərini özündə birləşdirən, fərqli düşüncəyə çox hörmətlə yanaşan bir ölkədir» [7, s.175-176.]

Məlumdur ki, hal-hazırda dünyanın müxtəlif regionlarında mövcud olan ictimai-siyasi qarşıdurma vaxtilə sülh şəraitində yaşayan xalqların yerlərini tərk etmələrinə, çoxsaylı qaçqınların və köçkünlərin yaranmasına, həmin ərazilərin iqtisadi cəhətdən tənəzzül etməsinə gətirib çıxarmışdır. Xalqın tarixini özündə yaşadan mədəniyyət abidələri böyük dağıntılara məruz qalmışdır. Bir xalqın mədəniyyətinin digər xalqın mədəniyyətindən üstün tutulması, milli mənəvi dəyərlərin təcavüzə məruz qalması münaqişələrə səbəb olur. Hər bir xalqın öz tarixi, həyat tərz, maddi və mənəvi-mədəni dəyərləri var. Xalqlar, cəmiyyətlər bir-birlərinin dəyərlərinə hörmətlə yanaşmalı, milli birliyin qorunub saxlanılması yollarını axtarıb tapmalıdırlar. Qeyd edilən konfransda Mehriban Əliyevanın dediyi kimi, «öz mədəniyyətinə, öz tarixinə, öz ənənələrinə hörmətlə yanaşan xalq gərək eyni şəkildə fərqli mədəniyyətlərə də, fərqli tarixə də hörmətlə yanaşsın. Ksenofobiya, faşizm, digər millətlərə nifrət hissi-bunlar hamısı çox təhlükəli hallardır» [9, s.91] .

Mədəni müxtəlifliyə həssas münasibət, hörmət cəmiyyətdə sabitliyin təmin olunmasına, iqtisadi-mədəni tərəqqiyə şərait yaradır. M.Əliyeva Azərbaycan Respublikasında tarixən mədəni müxtəlifliyə hörmət edilməsini və onun müsbət nəticələrini nəzərdə tutaraq öz çıxışında qeyd edir ki: «Azərbaycan çox yüksək tolerantlığa malik ölkə kimi bütün dünyaya nümunə ola bilər. Əsrlər boyu karvan yolları üstündə yerləşən bu diyar digər millətlərin və dirlərin nümayəndələri ilə təmas qurmağı bacarır. Bu gün bizim ölkədə məscid, sinaqoq, katolik və pravoslav kilsələri mövcuddur. Torpağımızda yaşayan hər bir millətin təmsilçisi eyni hüquqlu Azərbaycan vətəndaşıdır. Başqa dinə dözümlülük və hörmət var, elə bilir ki, bunlar hamısı bütün dünya üçün mesaj ola bilər [7, s. 176].

Bəşəriyyətin üzləşdiyi etnik və dini gərginliyin səbəblərini müəyyənləşdirməyə çalışan siyasətçilər, elm xadimləri bir-birindən fərqli fikirlər irəli sürürlər. Bəziləri bu gərginliyi mədəni müxtəlifliklə əlaqələndirir, digərləri isə mədəni müxtəlifliyi bəşəriyyətin sərvəti hesab edirlər. YUNESKO-nun Baş direktoru K.Matsuura «Sülh və davamlı inkişaf naminə mədəniyyətlər və sivilizasiyalararası dialoqa dair Asiya-Sakit okean ölkələri konfransındakı (2004-cü il, Hanoy) çıxışında qeyd edir ki, «mədəni müxtəliflik və mədəni irs hər bir xalqın kimliyinin göstəricisi, barışıq və razılaşma vasitəsidir. Mədəni irs - özünün maddi və mənəvi formaları ilə bölünməzdir və milli mədəniyyətin simvolik dəyərlərini tərənnüm etdirir... Etnik və dini müxtəlifliklərin mövcud olmasına baxmayaraq, hər bir dövlət milli birliyin qorunması və gücləndirilməsi yollarını axtarır tapmalıdır. Bununla yanaşı, müxtəlif cəmiyyətlərin üzvü olacaq ayrı-ayrı şəxslər sabit və dəyişməz xüsusiyyətlərindən, fikir və inanclarından əl çəkməyə hazır olmalıdırlar. Bu düşüncələrin əsasını təşkil edən mühüm məsələ dialoq və sülh mədəniyyəti arasında olan əlaqədir» [8, s.240].

Bakıda keçirilən konfransda dünyanın müxtəlif yerlərində etnik və dini zəmində mövcud olan gərginliyin aradan qaldırılmasında mədəniyyətlərarası dialoqun əhəmiyyəti, dialoqun münafişə və gərginliklərin qarşısını almaq məqsədi daşması xüsusi qeyd edildi, eyni zamanda fikir mübadiləsinə şərait yaradan amillərə də diqqət verildi. Heydər Əliyev Fondunun Prezidenti Mehriban Əliyeva qeyd etdi ki, «bu istiqamətdə ən vacib amillərdən olan təhsil və mədəniyyəti xüsusi qeyd etmək istərdim, bu gün biz elə bir təhsil sistemi qurmağa çalışmalıyıq ki, müasir dünyada layiqli yaşamağa qadir olan, humanizm və sülh ideyalarına sadıq olan vətəndaş tərbiyə edə bilək» [9, s.91]. Bununla əlaqədar Mehriban Əliyeva Heydər Əliyev Fondu tərəfindən məktəb quruculuğu sahəsində həyata keçirilən layihələr haqqında məlumat verdi, məktəbin uşaqların bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamasını söyləyərək bildirdi ki, biz gənc nəsli tolerantlıq ruhunda tərbiyə etsək, sabah onlar sivilizasiyalararası dialoqa daha hazır olacaqlar.

Heydər Əliyev Fondu müxtəlif ölkələrdə fondun filiallarını açaraq beynəlxalq əlaqələrini genişləndirməklə, həm də mədəniyyətlərarası dialoq üçün şərait yaradır. Artıq Fransada, Rusiya Federasiyasında, Rumıniyada, Böyük Britaniyada, Türkiyədə, ABŞ-da fondun filialları açılmışdır və onun fəaliyyət coğrafiyası genişlənməkdədir. 2007-ci ildə Heydər Əliyev Fondunun Rusiya Federasiyasında nümayəndəliyi açılmışdır. Nümayəndəliyin rəhbəri Leyla Əliyeva Heydər Əliyev Fondunun Rusiya Federasiyasındakı nümayəndəliyinin Azərbaycan Respublikası ilə Rusiya Federasiyası arasında mədəni dialoqu inkişaf etdirdiyini, Ulu öndərin adını daşıyan fondla Rusiya Federasiyası Milli Kitabxanası arasında əməkdaşlıq haqqında sazişin mədəniyyətlərarası əlaqə üçün əhəmiyyətini vurğulayaraq mədəni dialoqun xüsusilə gənclər üçün əhəmiyyətli olduğunu qeyd edir: «Güman edirəm ki, biz bu kitabxana vasitəsilə mədəni dialoqun genişlənməsinə nail ola biləcəyik. Ümidvaram ki, gələcəkdə kitabxana ilə münasibətlərimiz daha da inkişaf edəcək, biz kitab mübadiləsi edəcəyik, buraya yeni nəşrlər göndərəcəyik» [5].

Mədəniyyətlər və sivilizasiyalararası dialoqun qurulmasında hamının, o cümlədən qadınların və gənclərin də iştirakı vacibdir. Ölkəmizdə qadınlar tarixən cəmiyyətdə sabitliyin yaranmasında, qarşıdurmanın aradan qaldırılmasında xüsusi mövqeyə malik

olmuşlar. Azərbaycan qadınları eyni zamanda dövlətlərarası münasibətlərin tənzimlənməsində, müharibələrin qarşısının alınmasında, yaxud müəyyən qədər təxirə salınmasında öz sözlərini demişlər.

Azərbaycan qadınının cəmiyyətdəki mövqeyi, tarixi inkişafdakı rolu ulu öndərin aşağıdakı sözlərində də öz əksini tapmışdır: «Azərbaycan qadını tarix boyu öz ağılı, zəkası, namusu, qeyrəti, isməti, fədakarlığı, çalışqanlığı, mərdliyi, vətənpərvərliyi və millətinə, torpağına olan hədsiz məhəbbəti və gözəlliyi, Azərbaycan xalqının milli xüsusiyyətlərinə sadiqliyi ilə tanınmışdır. Əsrlər boyu Azərbaycan qadınının üzərinə böyük zəhmətlər düşmüşdür. O zəhməti də qadın həmişə mərdliklə, cəsarətlə çəkmiş və bu zəhmətdən heç vaxt inciməmişdir. Sona çatan XX əsr Azərbaycan qadını üçün böyük nailiyyətlər, hadisələr, böyük dəyişikliklər əsri olmuşdur. Ən böyük nailiyyətlər ondan ibarətdir ki, Azərbaycan qadını azadlığa çıxmışdır. Bu, böyük bir hadisə, tarixi bir uğurdur» [9, s.188].

Mehriban Əliyevanın rəhbərlik etdiyi Heydər Əliyev Fondu mədəniyyətlər və sivilizasiyalar arasında münasibətlərin tənzimlənməsində, dünyada sülh və əmin-amanlığın təmin olunmasında qadınların roluna xüsusi fikir verərək bu istiqamətdə mühüm tədbirlər həyata keçirir.

2008-ci il iyunun 11-12-də Azərbaycan Respublikasının paytaxtı Bakı şəhərində «Mədəniyyətlərarası dialoqda qadınların rolunun genişləndirilməsi» mövzusunda keçirilən beynəlxalq konfrans da Azərbaycan qadınlarının beynəlxalq səviyyəli problemlərin həlli istiqamətində apardıqları fəal işin göstəricilərindən biri oldu. Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü, YUNESKO və İSESKO-nun dəstəyi ilə keçirilən beynəlxalq forumda iştirak edən nümayəndələrin regional tərkibi mədəniyyətlərarası dialoqda qadınların rolu məsələsinin aktuallığını əks etdirirdi. 300-dən çox nümayəndənin iştirak etdiyi konfransda İSESKO-nun Baş direktoru Əbdüləziz bin Osman Əl-Tüveysri, YUNESKO-nun xoşməramlı səfirləri ilə yanaşı, Azərbaycan, Türkiyə, Polşa, Cənubi Afrika Respublikası, Anqola, Latviya, ABŞ, Rusiya, Argentina, Bəhreyn təmsilçiləri var idi. Beynəlxalq forumun açılışında nitq söyləyən Mehriban Əliyeva mədəniyyətlər və sivilizasiyalar arasında münasibətlərin tənzimlənməsi, sülhün təmin olunmasında dialoqun vacib olduğunu vurğulayaraq bildirdi ki, «hər bir belə toplantı özlüyündə dialoq olaraq müxtəlif ölkələrin və mədəniyyətlərin təmsilçilərini bir araya gətirməklə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə görüşlər ən azı insanların bir-birini daha dərinləndirən tanınmasına, fikir və təcrübə mübadiləsinin aparılmasına xidmət edir» [4].

Mehriban Əliyeva çıxışında özü ilə ziddiyyətlər və uyğunsuzluqlar gətirən qloballaşma dövründə mədəniyyətlər və sivilizasiyalararası dialoqa qadınların cəlb edilməsinin, regional, etnik və dini münaqişələrin həllində qadınların rolunun genişləndirilməsinin zəruriliyi və əhəmiyyəti məsələsinə ön plana çəkərək bildirdi ki, «qadın olan yerdə həmişə səmimiyyət var, sevgi var, məhəbbət var, Qadın olan yerdə düşmənçiliyə, qarşıdurmaya, nifrətə yer yoxdur... Qadınlar əzəldən bəri dialoq tərəfdarıdır. Məhz ona görə, qadın potensialı dialoqun möhkəmlənməsində böyük rol oynaya bilər. Mən ümidvaram ki, konfransımızın nəticələri mədəniyyətlərarası dialoqun möhkəmlənməsinə layiqli töhfəsini verəcəkdir» [4].

Forumun rəsmi açılışında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin tədbir iştirakçılarına məktubu oxundu. Burada deyilir: «Qadınlar dünya tarixinin hər bir dövründə sülhün, əmin-amanlığın və dinc yanaşı yaşamanın ən böyük təminatçısı olmuşlar. Onlar gələcək nəsillərin maraqlarının müdafiəsi naminə söylərini bu gün də əsirgəmir, beynəlmiləl zəmində ölkələrin və mədəniyyətlərin bir-birini daha yaxşı tanımaları üçün qüvvələrini səfərbər edirlər. Daim əməkdaşlığın tərəfdarı olan qadınlar, sözsüz ki, mədəniyyətlərarası dialoqun inkişaf etdirilməsinə bundan sonra da öz layiqli töhfələrini verəcəklər.

Sürətlə qloballaşan müasir dünyada sivilizasiyaların dialoqunun intensivləşdirilməsi yolunda siyasətçilərin, alimlərin, din və mədəniyyət xadimlərinin, həmçinin kütləvi informasiya vasitələri nümayəndələrinin qarşısında geniş perspektivlər mövcuddur. Məhz onların məqsədyönlü və rəşional fəaliyyəti nəticəsində bəşəriyyət mədəniyyətlərin qarşıdurması təhlükəsini dəf edərək dialoqun uğurlu nəticələrinə nail ola bilər» [3].

Çıxışlarda mədəniyyətlər və sivilizasiyalar arasında dialoqa yol açan təhsil məsələsi ətrafında da müzakirələr aparıldı. Mədəniyyətlər və sivilizasiyalar arasında uzunmüddətli dialoqu inkişaf etdirməyə və bu dialoqda bütün qadınların və kişilərin iştirakını təmin etməyə imkan verən təhsilin inkişaf səviyyəsinin müxtəlif regionlardakı qeyri-bərabərliyinə diqqəti cəlb edən nətiqlər YUNESKO-nun «Hamı üçün təhsil» proqramının həyata keçirilməsi işinə geniş miqyasda dəstək verilməsini diqqətə çatdırmaqla yanaşı, Azərbaycanda təhsilin inkişafında mühüm uğurların əldə edildiyini söylədilər. Anqola prezidentinin xanımı Ana Paula dus Santuş həyat yoldaşının da Azərbaycan Respublikasında təhsil aldığı, Asiya ilə Avropanı birləşdirən Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafında mühüm nailiyyətlər qazandığını bildirdi.

Forumda YUNESKO-nun baş direktoru K.Matsuuranın videomüraciəti nümayiş etdirildi. K.Matsuura forumun yüksək səviyyədə təşkil edildiyinə görə Azərbaycan Respublikası dövlətinə, Heydər Əliyev Fondunun rəhbəri M.Əliyevaya minnətdarlığını bildirdi və qeyd etdi ki, bu forum gender bərabərliyinin inkişafına təkan verəcəkdir.

Qloballaşan dünyada qadın hüquqlarının qorunması məsələsi də konfrans iştirakçıları tərəfindən təhlil edildi. Polşanın birinci xanımı M.Kaçinski qeyd etdi ki, hələ də bir çox ölkələrdə qadınların hüquqları pozulur. Müxtəlif beynəlxalq təşkilatların qəbul etdikləri qərar və qətnamələrdə qadınların hüquqlarının qorunması məsələsi xüsusi yer tutsa da bəzi ölkələrdə qadınların bir çox hüquqlardan məhrum edilməsi davam edir. Polşalı qonaq, eləcə də Latviyanın birinci xanımı Lilita Zatler, Argentina vitse-prezidentinin xanımı Marta Kristina Çerutti de Kobos qızlara və qadınlara qarşı diskriminasiya hallarının aradan qaldırılmasının vacibliyini, onların sivilizasiyanın mühüm tərkib hissəsi olduğunu, cəmiyyətin idarə olunmasında qadınların rolunun artırılmasının zəruriliyini bildirdilər. Onların fikrincə, mədəniyyətlərarası dialoqlar qadın hüquqlarının qorunması məsələsinə müsbət təsir göstərəcəkdir [2].

«Mədəniyyətlərarası dialoqda qadınların rolunun genişləndirilməsi» mövzusunda Bakı beynəlxalq forumunun əhəmiyyəti istər respublika ictimaiyyəti, istərsə də xarici ölkə nümayəndələri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Onlar bildirmişlər ki, forumda söylənilmiş fikirlər dünyada qadınların qarşılaşdıqları problemlərin həllinə

müsbət təsir göstərəcək, mədəniyyətlərarası dialoqun inkişafına təkan verəcək, sülhün, dialoqun, humanizmin inkişaf etdirilməsində daha real addımlar atılacaq. ALEKSO (Təhsil elm və mədəniyyət məsələləri üzrə Ərəb Ölkələri Liqası Təşkilatı) daimi nümayəndəsi Səidə Sarfəddinin məktubunda deyilir: «Forumda iştirakım və ölkənizi kəşf etməyim mənə unudulmaz və olduqca təsirli anlar bağışladı. Bunun üçün Heydər Əliyev Fonduna və onun prezidenti, Azərbaycanın birinci xanımı Mehriban Əliyevaya ən dərin minnətdarlığımı bildirmək istəyirəm. Çox gözəl təşəbbüs olan bu forumun uğuru gələcəkdə bizim üzərində işləməli olacağımız problem və sualların müəyyən edilməsinə imkan yaratmışdır. Müxtəlif mədəniyyətlərin təmsilçiləri olan forumun çoxsaylı iştirakçıları qarşılıqlı anlaşma yolunda mühüm addımlar atmışlar. Füsunkar ölkənizin yüksək sivilizasiyası, zəngin və qədim tarixi mənzərələrinin gözəlliyi və rəngarəngliyi, xalqınızın qonaqpərvərliyi mənə valeh etmişdir. Azərbaycan Qərbi və Şərqi xas olan ən gözəl cəhətləri özündə birləşdirmiş nadir ölkələrdən biridir. Ona əmin -amanlıq, xoşbəxtlik və davamlı inkişaf arzulayıram» [10].

«Mədəniyyətlərarası dialoqda qadınların rolunun genişləndirilməsi» mövzusunda Beynəlxalq forum çərçivəsində gənclər forumu da keçirildi. Burada qadınların cəmiyyətin siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni həyatında rolunun gücləndirilməsi, qadınlara münasibətdə ayrıseçkilik təzahürlərinin aradan qaldırılması yolları, milli təsisatların, qeyri-hökumət təşkilatlarının gənc qadınların hüquqlarının müdafiə edilməsi istiqamətində gördükləri işlərin təşkilinin təkmilləşdirilməsi, Gənclərin Sivilizasiya Alyansı çərçivəsində mədəniyyətlərarası dialoqda gənc qadınların rolunun yüksəldilməsində gənclər təşkilatlarının fəallığının daha da artırılması məsələləri ətrafında fikir mübadiləsi aparıldı.

Qloballaşan dünyada mədəni müxtəlifliyə münasibətdə ayrı-seçkilik təzahürlərinin qarşısını almaq üçün cəmiyyətin bütün qüvvələrini səfərbərliyə almaq, o cümlədən qadınların bu prosesdəki rolunu artırmaq, beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətini maddi-mədəni irsin qorunmasının vacibliyinə bir daha cəlb etmək məqsədi daşıyan bu forumda da qeyd edildi ki, forumun Azərbaycan Respublikasında keçirilməsi ölkə qadınlarının cəmiyyətdə rolunun artmasını göstərir. BMT-nin iqtisadi və sosial məsələlər idarəsinin QHT şöbəsinin müdiri Hənifə Mezuinin «Azərbaycanda qadınlara səs vermək hüququ Avropa ölkələrindən xeyli əvvəl verilmişdir» fikri ölkəmizdə qadınların hüquqlarının qorunmasını, onların ictimai-siyasi fəallığının yüksək olduğunu, cəmiyyətimizdə qadınlara hörmət və ehtiramla yanaşıldığını əks etdirir. Yeri gəlmişkən, ABŞ-da qadınlar 1934-cü ildə, Fransada 1945-ci ildə səsvermə hüququ əldə etdikləri halda, Azərbaycan qadınları bu hüququ 1919-cu ildə əldə etmişdi [39]. Forumda çıxış edən İslam Konfransı Təşkilatının (İKT) Dialoq və Əməkdaşlıq uğrunda Gənclər Forumunun mədəniyyətlərarası və sivilizasiyalararası dialoq məsələsi üzrə birinci baş əlaqələndiricisi Leyla Əliyeva bildirdi ki, gənc nəslin mədəni müxtəlifliyə münasibəti qadınların cəmiyyətdəki sosial statusu ilə bağlıdır. Belə ki, qadınların cəmiyyətdə statusu nə qədər aşağı səviyyədə olarsa, demokratik inkişaf üçün imkanlar da bir o qədər aşağı olacaq, gənc qadınların sosial statusunun yüksək olması isə yeni nəsillərin tolerantlıq, mədəni müxtəlifliyə hörmət ruhunda böyüməsinə daha çox imkan yaradır. Buradan isə belə nəticəyə gəlmək

olar ki, gənc qadınların sosial statusunun yüksəldilməsi təhlükəsiz, davamlı sülh üçün təminat yaradır [2].

Forumda çıxış edən natiqlərin səsləndirdikləri fikirlərin ümumiləşdirilməsi və təhlilindən aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar:

Sülh və əmin-amanlığın qorunmasında, mədəniyyətlər və sivilizasiyalar arasında qarşılıqlı anlaşma mühitinin yaradılmasında qadınların böyük rolu vardır. Qadınların bu istiqamətdəki işini daha da canlandırmaq, onlara öz istedadlarını nümayiş etdirməyə şərait yaratmaq məqsədilə aşağıdakı şərtlər vacibdir:

- Dünya əhalisinin 50 faizdən çoxunu təşkil edən qadınlar arasında işsizliyin, yoxsulluğun azaldılması, onların təhsilə cəlb olunması üçün BMT, İslam Konfransı Təşkilatı, ABT, Avropa Şurası və digər beynəlxalq təşkilatlar səviyyəsində xüsusi tədbirlər görülməlidir;
- Cəmiyyətdə qadınlarla kişilər arasında dialoq yaradılmalıdır. Belə bir dialoqun yaradılması bəzi ölkələrdə qadınlara münasibətdə məhdudlaşdırıcı tədbirlərin aradan qaldırılmasına kömək edərək ailənin özündə və cəmiyyətdə sağlam mühitin formalaşmasına, qadınların ictimai fəallığının artmasına aparacaq;
- Qadınların əməyinin yüngülləşdirilməsi, məişət şəraitinin yaxşılaşdırılmasına diqqət artırılmalıdır. Bu məqsədlə konkret bir cəmiyyətin özündə, eləcə də mədəniyyətlər arasında fikir mübadiləsinin aparılması təmin olunmalıdır.
- Qadın hüquqlarının qorunması məqsədi ilə xüsusi layihələr hazırlanıb həyata keçirilməlidir.
- Qlobal problemlərin həllində gənclərin rolunu artırmaq üçün onlar arasında ünsiyyətin formalaşmasına yeni yanaşmalar lazımdır. Müxtəlif regionlara, etnoslara, həyat tərzinə malik olan gənclərin mübadiləsinin təşkili, onların ailədə birgə yaşaması istiqamətində aparılan işlər əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Belə tədbirlər gənclər arasında qarşılıqlı anlaşma yaranmasına kömək etməklə yanaşı mədəniyyətlər və sivilizasiyalararası dialoqa da şərait yaradır.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, «Hüquq ədəbiyyatı», 2009, 94 s.
2. Bakıda «Mədəniyyətlərarası dialoqda qadınların rolunun genişləndirilməsi» mövzusunda Beynəlxalq forumu işə başlayır, Azərbaycan, 11 iyun 2008-ci il
3. Əliyev İlham «Mədəniyyətlərarası dialoqda qadınların rolunun genişləndirilməsi» mövzusunda Beynəlxalq Bakı forumunun iştirakçılara təbrik məktubu. 11 iyun 2008-ci il
4. Əliyeva Mehriban «Mədəniyyətlərarası dialoqda qadınların rolunun genişləndirilməsi» mövzusunda Beynəlxalq Bakı Forumunda çıxışı, Azərbaycan, 11 iyun 2008-ci il
5. Hacızadə A. Heydər Əliyev Fondunun Rusiyadakı nümayəndəliyi öz fəaliyyətini genişləndirir. Azərbaycan, 5 fevral 2008.
6. Heydər Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti gerçəkliklər və perspektivlər. Bakı, «Əbilov, Zeynalov və oğulları», 2007, 424 s.
7. Xoşməramlı səfir. III kitab. Bakı, «Şəms», 2006, 191 s.
8. Matsuura K. Quruculuq salnaməsi. Bakı, 2007, 390 s.
9. Mədəniyyətimizin və mədəni incilərimizin hamisi. Bakı, «Nurlan», 2007, 424 s.
10. YUNESKO-nun nümayəndə heyəti Bakı forumunun yüksək səviyyədə təşkil olunduğunu bildirmişdir. <http://www.anl.az/down/medeniyyet2008/iyun/medeniyyet2008-iyun-78.htm>, 1 s.

A.R.Aliyeva

HEYDAR ALIYEV'S FUND IN THE ORGANIZATION IN THE FIELD OF INTERCULTURAL DIALOGUE

SUMMARY

The importance of intercultural dialogue in protecting of the peace being the general wealth of the humanity and the activity of Heydar Aliyev Fund in the works carried out in this direction are observed in the article. The reasons necessary for the intercultural dialogue is analyzed and the importance of respect to the cultural difference and tolerance is demonstrated in the work. such force. Many of them were financed by the international peace-making and cultural funds.

A.P.Алиева

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ФОНДА ГЕЙДАРА АЛИЕВА В ОБЛАСТИ ОРГАНИЗАЦИИ
МЕЖКУЛЬТУРНОГО ДИАЛОГА**

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается деятельность Фонда Г.Алиева в развитии межкультурного диалога, в деле защиты и сохранения мирового культурного достояния. В статье анализируются различные формы межкультурного диалога, отмечается значение толерантности в условиях культурного разнообразия.

Məqalə AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Şurasının 2007-ci il 29 iyun tarixli iclasının 03 sayılı qərarı və t.e.d, S.F.Ruintənin, t.e.n., C.Ə. Bəhramovun müsbət rəyləri əsasında çap olunur.

ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОЕ ДВИЖЕНИЕ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Нушаба Гулиева¹

Ослабление, а потом и падение СССР, как в других мусульманских регионах этого государства, так и в Азербайджане наряду с другими процессами дали толчок возрождению Исламской религии. Но этот процесс возрождения в Азербайджане происходил в некотором смысле иначе, нежели в соседнем Северном Кавказе или Средней Азии, где преемственность традиций в той или иной мере преобладали над новыми тенденциями. Чтобы понять вот это существенное, даже может быть судьбоносное, различие придется оглянуться на события 150 летней давности, когда Азербайджан, немногим раньше ставший частью Российской империи, по стечению обстоятельств оказался на особом пути общественного развития.

Впоследствии, когда горские народы Северного Кавказа вели многолетнюю войну против России, в Азербайджане происходили совсем иного рода процессы. Упразднение ханств и создание на их месте двух колониальных территориальных образований вследствие реформ проведенных царским правительством привели к более тесной территориальной интеграции азербайджанских земель что, конечно же, оказало весьма благоприятное влияние на развитие экономической жизни страны. Но самым главным последствием такого рода по существу навязанной интеграции было то, что оно стало толчком для превращения Азербайджана в единое общественно-культурное, и даже политическое пространство. В самом же этом пространстве можно сказать почти сразу же начала происходить радикальная культурная трансформация под воздействием русского влияния. Если допустим, в соседнем Северном Кавказе, влияние на общественную мысль оказывали люди типа Гази Магомеда, Шамиля которые прославились именно борьбой против империи, то в Азербайджане наоборот популярность и известность получали люди типа А.Бакиханова, М.Ф.Ахундзаде находящиеся именно на русской службе. С другой стороны если для северокавказца Шамиля Ислам являлся основой его самосознания, то азербайджанцу М.Ф.Ахундзаде было присуще почти открытое неприязненное отношение к Исламу. Хотя следует признать, что в дальнейшем в ведущей интеллектуальной среде происходит некоторое смягчение такого рода радикальной позиции. Для сравнения также уместно было бы привести, например такой факт, что по существу духовным отцом северокавказских имамов являлся религиозный деятель азербайджанского происхождения Шейх Исмаил Ширвани, который пользуясь огромной популярностью на Северном Кавказе, в то же время по сей день остается по большому счету неизвестным даже для интеллектуальной среды Азербайджана, не говоря уже о широкой общественности. Также надо признать, что уровень набожности среднестатистического азербайджанца ни в

Nüşabə Yavər qızı Quliyeva – Bakı Dövlət Universitetinin aspirantı

костей мере не был сопоставим с уровнем религиозности северокавказца. Несмотря на то что, среднестатистический «азербайджанец-мусульманин чувствовал себя неотъемлемым теистом, спаянным с божеством и слово «аллахсыз» (безбожник) служило самым тяжким моральным оскорблением для него, но он мог не совершать каждый день пятикратного намаза, мог не поститься и не платить религиозные налоги» (1, стр. 84)

Колониальное Русское завоевание же, образно выражаясь, открывшее окно в Европу почти сразу же стало причиной формирования нового реформаторского движения. Началась борьба с невежеством, фанатизмом, отсталостью, суеверием, консерватизмом общественного сознания имеющими прямую или косвенную связь с религиозными представлениями и традиционным бытом народа. «Редкой удачей для азербайджанского народа было то, что в ряды интеллигенции в самом начале ее формирования вошел человек блистательного и редкого ума... - Мирза Фатали Ахундзаде... который стал известен прежде всего, как автор первых пьес в европейском стиле на азербайджанском языке... Ахундзаде в 1850-1855 г.г. написал ряд комедий высмеивавших пороки которые он видел в современном ему азербайджанском обществе, невежество или суеверие» (7, стр.93). Но Ахундзаде был присущ пессимизм, неверие в возможность реформирования мусульманского общества. Единственным выходом из создавшегося положения он считал отказ от мусульманской «национальной» идентичности и абсолютную ассимиляцию. (4, стр. 154-156)

Видимо причиной такого рода пессимизма присущего Ахундзаде являлось то, что очень часто его начинания в области реформирования той или иной сферы общественной жизни оканчивались неудачно. Слишком уж радикальным был его подход к данной проблеме. Озвученная им идея реформирования, или даже отказа от арабского алфавита заработало ему имидж «еретика» в глазах консервативного азербайджанского общества. Но невзирая на пессимистичность тона, сами по себе произведения этого выдающегося человека уже стали частью начатой реформы. Первым субъективным фактором, начавшим разрушение такого рода пессимизма, присущего только-только становившейся новой интеллигенции стала деятельность Гасан бека Зардаби. Гасан бек Зардаби несмотря на все трудности финансового, административного порядка претворял в жизнь одну идею за другим. В 1862 году Зардаби создает две общественные организации, целью которых, являлось привлечение азербайджанцев в русские государственные школы, а также их материальное обеспечение. А по истине историческим начинанием этого человека становится выпуск в 1875 году газеты «Акинчи» (Земледелец), который стал первым независимым мусульманским общественным печатным органом на родном языке во всей России. Газета просуществовала недолго. правительство закрыло его в 1877 году, в преддверии очередной русско-турецкой войны объявив о том, что «газета сеет смуту среди туземного мусульманского населения империи». Но джид был выпущен из бутылки. Очень скоро будут выходить уже несколько печатных органов. Например, за период с 1906 по 1912 г.г. в Азербайджане публиковалось

более 100 наименований разных газет и журналов.(3, стр.39) Азербайджанские публицисты вынужденные покинуть страну и переселиться в Иран или же Османскую империю после поражения первой русской революции 1905 года, сразу же становились популярными общественно - политическими деятелями в тех странах. Печатный орган под названием «Ирани-ноу» (новый Иран) выпускаемый в Тегеране азербайджанским эмигрантом М.Э.Расульзаде в очень короткий срок становится самым популярным изданием Ирана. Али бек Гусейнзаде и Ахмед бек Агаев превращаются в популярных издателей и политиков в Османской империи.

Экономический же бум конца 19-го начала 20-го века в России, и превращение нефтяного Баку с одной стороны в индустриальный центр Кавказа, а с другой в бесспорный центр общественно-культурной и политической жизни азербайджанцев становится стимулом дальнейшего очень быстрого прогресса во всех сферах жизни этого мусульманского общества. Появляются нефтяные магнаты-меценаты, которые неустанно финансируют просвещение, культуру, печать и т.д. В 1901 пользуясь почти безграничной материальной помощью известного азербайджанского нефтяного магната Тагиева Зардаби несмотря на серьезное сопротивление консервативной части азербайджанского мусульманского духовенства открывает первую женскую секулярную «русско-мусульманскую школу». Еще задолго до этого в принципе решается вопрос вовлечения мусульманских детей мужского пола в русские средние общеобразовательные учреждения. Зардаби вместе с Махмудбековым и Ганизаде чтобы предотвратить опасения населения рассматривающего русские школы как средство ассимиляции добиваются того, что правительство разрешает преподавание мусульманским детям в русских школах основ Ислама вместо предмета «Закон Божий» предусматривающего изучение постулатов и истории христианства. Также правительство разрешает внедрение национального языка как отдельного предмета преподавания. С открытием 1876 году Горийской педагогической семинарии начинается решение еще одной важной проблемы-подготовки местных педагогических кадров. Очень скоро появляются новые типы русских школ, так называемые «русско-туземные», «русско-татарские» школы, где преподавание в первых двух классах, проводилось на родном языке. В 1883 году вышеупомянутый нефтяной магнат Тагиев финансирует постройку первого азербайджанского театрального здания. А в 1908 году на сцену выходит азербайджанская опера под названием «Лейли и Меджнун», автором которого стал Узеир Гаджибеков. Сутью музыкальной импровизации Гаджибекова стал синтез национального «Мугам»а с европейской классической музыкой, который и по сей день пользуется огромным успехом.

Полностью отрекаясь от пессимизма присущего Ахундзаде Зардаби также более гибко подходил к проблеме взаимоотношений с консервативным обществом и Исламом. Сейчас очень трудно дать однозначную оценку тому, каковым было истинное отношение Гасан бека к Исламу. Несомненно, были моменты, когда он, например, мог бы отказаться печатать письма даже самого Ахундзаде, которые

казались ему «затрагивающими веру в «затрагивающими веру в Ислам » (4, стр.161)

Здесь сразу же следует сделать отступление, что вся эта бурная общественно-политическая, культурная жизнь была уделом только лишь элиты азербайджанской действительности, то есть интеллигенции, хотя она «не представляла собой горстку разрозненных ее представителей, а являлось определенным объединением людей(6, стр.94) который превратился в общественный слой диктовавший моду и определяющий приоритеты эволюционного пути бурно развивающегося общества. Но все это пока было далеко от в большинстве своем невежественных народных масс.

Наконец апогеем всего этого, стремительного экономического, культурного, общественного развития становится создание Азербайджанской Демократической Республики (АДР) после падения монархии в России. Впервые слово Азербайджан превращается из географического в политическое понятие. В конце 1918 года официально открывается первый частично демократически избранный парламент, где большинство принадлежало объединенной фракции национал-демократов-тюркистов в лице партии «Мусават» (Egalite) с так называемыми беспартийными либерал-демократами. Вторым по количеству мест в парламенте и главной оппозиционной силой были исламисты в лице партии «Иттихад» (Единение). Наконец третьей существенной политической силой являлась объединенная фракция мусульман-социалистов. Кроме этого в парламенте свои фракции имели этнические меньшинства - партия «Ахрар» (Fraternite) преимущественно горцев Северного Кавказа, две отдельные армянские фракции, «Славяно-Русское общество» и др. За два года существования этой республики были сформированы 5 коалиционных правительств. Впервые мусульманская женщина получила право голоса во время выборов. С помощью известных русских ученых приглашенных Азербайджанским правительством был создан Бакинский Университет. В январе 1920 года Парижская мирная конференция признает АДР, как де-факто существующую политическую единицу. Но в конце апреля 1920 года 11 армия большевиков оккупирует территорию молодой республики и после роспуска парламента объявляется о создании Азербайджанской Советской Социалистической республики.(2, стр.162-217)

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Дж.Гаджибейли. Избранное, Баку,1993, стр.84
2. Государственный Архив Политических Партий и Общественных Движений Азербайджанской Республики, фонд 1, опись.74, единица хранения 465, лист 162-217
3. Рустамова-Тохида Солмаз. Азярбайжан дюври мятбуаты 1875-1890.
4. Библиография. (Яряб ялифбасы или сахланыммыш нухяляр ясасында). Баку, 1993, с.39
5. Современники о Зардаби. Под редакцией З.Б.Геюшева. Баку, 1985, с.154-164
6. Современники. Баку о Зардаби. Под редакцией З.Б.Геюшева, 1985, с.44-46
7. Т.Святоховский. Русский Азербайджан. жур. «Хазар», №1, 1990, стр.94
8. Т.Святоховский. Русский Азербайджан. жур. «Хазар», №1, 1990, стр.93

N.Y. Guliyeva

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA MAARİFÇİLİK HƏRƏKATI

XÜLASƏ

19-cu əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazın müsəlman ərazilərinin Rusiya tərəfindən işğalı Azərbaycan xalqının tarixində yeni keyfiyyət mərhələsinin başlanğıcı oldu. Məqalədə Azərbaycanda XX-ci əsrin əvvəllərində azərbaycanlı maarifçiləri tərəfindən başlayan hərəkatdan bəhs edilir. 19 əsrin sonlarında 20-ci əsrin əvvəllərində formalaşmış və fəaliyyət göstərmiş bu Azərbaycan intellektualları kiçik bir qrup olmayıb, cəmiyyətin və ictimai həyatın aparıcı qüvvəsi rolunu oynayan geniş bir sosial təbəqəni təşkil edirdilər. 19-cu əsrin ikinci yarısında formalaşmış yeni Azərbaycan intellektualları təhsilin forma və məzmunu məsələsinə münasibətdə Rusiyanın digər müsəlman ictimaiyyəti ilə müqayisədə fərqli mövqe nümayiş etdirirdilər.

N.G.Guliyeva

« EDUCATIONAL CAMPAIGN IN AZERBAIJAN AT THE BEGINING OF XX CENTURY»

SUMMARY

In begin of 19-th century after conquest South Caucasus muslim earth from Russia in history of Azerbaijan nation started qualitative period. This article talk about educational compaign, which begin Azerbaijan illuminators. They were not a little group of people, they were the broad social estate, and take part leading role in society and social life of Azerbaijan in 19-20 century. Generated at the end of 19 century Azerbaijan intellectuals have different mind in solution problem of form and content of education.

Məqalə Bakı Dövlət Universitetinin Tarix Fakültəsinin “Azərbaycan Tarixi” kafedrasının 2011-ci il 27 oktyabr tarixli iclasının 13 sayılı qərarı və t.ü.f.d, B.O Əzizin, t.ü.f.d.A.Rızayevin müsbət rəyləri əsasında çap olunur.

MÜNDƏRİCAT

A.N.Алимирзоев	Эламский город URUXA = XUXHUP	3
C.Б.Мамедова	Древние клинописные памятники о племенах луллубеев	10
N.Ə.Müseiyibli	Leylatəpə arxeoloji mədəniyyətinin öyrənilmə tarixi	15
N.D.Zeynalov	Alan miqrasiyaları və Azərbaycan Albaniya dövləti	24
N. A.Əliyeva	İslam mədəniyyətinin inkişafında Naxçıvanın mövqeyi (VII-XII əsrlər)	34
P.Я.Ширалиев	Внешняя политика Азербайджанского Государства Сефевидов в трудах И.П.Петрушевского	42
Z. H.Bayramlı	II Şah Abbasın dövründə yerli idarəetmə orqanlarında Qızılbaş-Türk əyanları (Məhəmməd Tahir Vəhidin “Abbasnamə” əsəri üzrə)	50
O. K.Nəzarəliyev	К истории образования Дербендского Ханства	58
G.X.Talıbova	Şəki xanlığının Osmanlı imperiyası ilə əlaqələri tarixindən	63
C. И.Алиева	Азербайджано – Кабардинские отношения в XVIII – начале XX века	73
И. X.Алиева	Некоторые проблемы сохранения исторической памяти Азербайджанцев Тифлисской губернии	78
Ə.F.Məmmədov	Azərbaycan SSR-nin Zaqatala qəzasında sovet hakimiyyətinin ilk illərində qaçaq hərəkəti tarixindən	86
İ.H.Əliyeva	Çar Rusiyasının Şimal – Qərbi Azərbaycanda zorakı xristianlaşdırma siyasəti (Tasmalı kəndinə dair arxiv materialları əsasında)	92
F.Ə. Əliyeva	Azərbaycan SSR əhalisinin yerləşməsi, demoqrafik və sosial-mədəni tərkibindəki dəyişikliklər (1920-1930-cu illər)	100
S.C.Heydərova	XX əsrin 60-80-ci illərində Böyük Britaniyanın Kipr siyasətində Kipr probleminin tarixşünaslığı	108
E.A.Qasımov	Təhsil sahəsində Azərbaycan-Fransa əməkdaşlığı (1993-2005-ci illər)	114
R.Ə.Quliyev	Azərbaycan Respublikasının gömrük qanunvericiliyi və gömrük-tarif siyasətinin formalaşması (1992-2002-ci illər)	121
Ə.İ.Qasımov	Fövqəladə hallarla mübarizə sahəsində Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq əlaqələri	129
Z.Q. Səlimov	2003-2006-cı illərdə Azərbaycanda aqrar islahatların ikinci mərhələsinin qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi	136
A.Əliyeva	NATO-nun global strategiyası və onun xüsusiyyətləri	140
A.X.Məsimov	Heydər Əliyev Bakı – Tbilisi – Ceyhan neft kəmərinin memarı və müəllifidir	144
A. R.Əliyeva	Heydər Əliyev fondunun mədəniyyətlərarası dialoqun təşkili sahəsində fəaliyyəti	150
H.Я.Гулиева	Просветительское движение в Азербайджане в начале XX века	158

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun «Elmi Əsərlər»ində çap olunmaq üçün məqalə təqdim olunarkən aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır.

1. Məqalələr üç dildə – Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap oluna bilər. Məqalənin yazıldığı dildən əlavə, digər iki dildə xülasəsi verilməlidir.
 2. Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır və istifadə olunmuş ədəbiyyat xülasələrdən əvvəl kodlaşdırma üsulu ilə göstərilməlidir.
 3. Məqalələrin mətnləri 1 intervalla Times Roman AzLat – 13 ölçülü şriftlərlə yığılmalıdır.
 4. Məqalə haqqında redaksiya heyəti üzvlərindən ən azı birinin, həmin sahə üzrə mütəxəssisin rəyi və müvafiq elmi müəssisənin Elmi Şurasının protokolundan çıxarış olmalıdır (bunlar məqalə nəşr olunarkən göstəriləcəkdir).
 5. Məqalənin elektron və çap olunmuş variantı ayrıca faylda təqdim edilməlidir.
- Bu tələblərə cavab verməyən məqalələr çap edilməyəcəkdir. Əlyazmalar geri qaytarılmır.¹

Qeyd: Bu şərtlər müəyyənləşdirilərkən Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dissertasiyaların əsas elmi nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərə verdiyi tələblər əsas götürülmüşdür.